

שלושה עשורים ראשונים במדינת ישראל

מקראה
עפ"י תכנית הלימודים החדשה
ליחידות ההגבר בהיסטוריה חמ"ד
תשפ"ה (2025)

לנבחנים עם חומר פתוח

לשימוש פנימי
בלבד

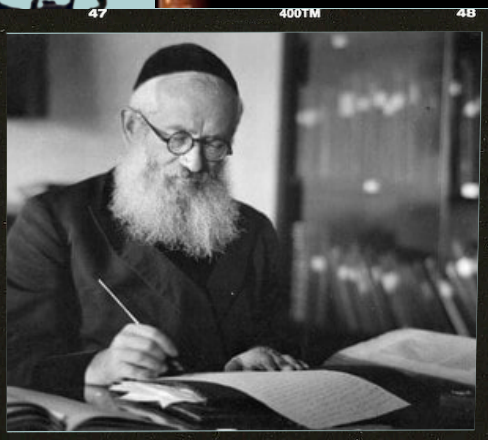

תוכן עניינים - עשורים ראשונים

ציר הזמן	שם המאמר		עמוד
התפתחות ההתיישבות	מי ומי ההולכים, איכלוסן של עיירות הפיתוח	אבי פיקאר	4
	הנח"ל	דוד קורן	14
	סקירה כללית : ההתיישבות בישי"ע אחרי מלחמת ששת הימים	מתוך הספר השיבה לציון	17
	הנהגת גוש אמונים : אידאולוגיות שונות במבחן העשיה המשותפת –סקירה היסטורית ורקע אידאולוגי	נויית יהושע, בייליג וגולדשטיין	21
	אלון מורה כגורם מחולל במהפך הפוליטי	אלונה הורנשטיין וגולדשטיין	24
	גאון ונדיב ואכזר	חגי סגל	32
המיעוטים בישראל	המיעוטים בישראל	מתוך הספר השיבה לציון	41
מדיניות החוץ של ישראל	מדיניות החוץ של ישראל	מתוך הספר השיבה לציון	52
	ישראל האחרת	דן קורן	71
בניית האתוס הישראלי	ככל עם ועם - אתוס וחברה בתרבות משתנה - סוכני חיברות	אניטה שפירא	80 87
	פרידה משרוליק	עוז אלמוג	90
מדינה ותורה	חזון מדינת התורה בראשית ימי המדינה	עידו רכניץ	96
	רשות הרבים במדינה יהודית	אביעד הכהן	111
	עיצובה וגיבושה של הרבנות הצבאית	אהרן קמפינסקי	116
בניין הדמוקרטיה בתנאי משבר	מלחמה ומוסר : - פרשת קיביה - פעולת קיביה לאור ההלכה	אפרת זקבך	131 143
	הבט חברתי : - ואדי סאליב - הפנתרים השחורים	מתוך הספר השיבה לציון	145
	הבט פוליטי : גבירותי ורבותי מהפך	פוקסמן שע"ל	152

עשורים ראשונים

התיישבות | בניין הדמוקרטיה | מדינה ותורה | המיעוטים | מדיניות חוץ

1948
- מחנות עולים מעברות
- מהאנייה אל הכפר- עיירות פיתוח
- האחזויות נח"ל

1950
- הרבנות הצבאית
- הסדר הסטטוס קוו

1953
- פעולת קיביה

1955

1959
- ואדי סאליב

1960

1965
- 1967 התיישבות בגוש עציון, בקרעת הירדן, הגולן

1970
- 1971 הפנתרים השחורים

1975
- 1974-1975 העליות לסבסטיה

1977
- השחיתות שהביאה למהפך

1978
- 1979- הסכם השלום עם מצרים ופינוי סיני

ממשל צבאי 1949-1966

1948
- מדיניות אי הזדהות עם הגושים

1952
- ישראל תומכת בגוש המערב
- יחסים קרובים עם ארה"ב
- 1952 חוק האזרחות
- 1952 קשר מסחרי וצבאי עם גרמניה בעקבות הסכם השילומים

1953
- 1953 רוסיה מנתקת יחסים עם ישראל

1956
- 1956 יחסים דיפלומטיים עם מדינות אפריקה מתחממים
- 1956 פרשת כפר קאסם

1965
- כינון יחסים דיפלומטיים עם גרמניה המערבית

1967
- 1967 בעקבות מלחמת ששת הימים ניתוק מוחלט מהגוש המזרחי

1973
- 1973 מתח בין הגושים סביב תמיכת ארה"ב בישראל במלחמת יו"כ
- 1973 מדינות אפריקה מנתקת יחסים עם ישראל

מבוא ליחידה : עשורים ראשונים במדינת ישראל

במהלך שלושת העשורים הראשונים להקמתה (1948-1978), הצליחה מדינת ישראל להגיע למגוון מרשים של הישגים. בד בבד עם תהליכי השיקום לאחר מלחמת העצמאות וההכרח להתמודד עם מלחמות ועם בעיות ביטחוניות בסיסיות ושוטפות, קלטה ישראל מאות אלפי יהודים שנרדפו בארצות מוצאם – באירופה (ניצולי השואה) ובארצות האסלאם. על אף הקשיים האובייקטיביים, התמודדה ישראל בהצלחה עם אתגר הכפלת אוכלוסייתה, תוך שיקומה לאחר המלחמה.

בשלושה עשורים אלה, ביססה ישראל את משטרה הדמוקרטי ואת מעמדה הבין לאומי.

היחידה שלפנינו, שלושה עשורים ראשונים במדינת ישראל, דנה בסוגיות מרכזיות בשנות החמישים, הששים והשבעים להקמת המדינה, כאשר כל נושא נבחן לאורך ציר הזמן ההיסטורי.

הנושא הלאומי, כולל את התפתחות ההתיישבות העירונית והחקלאית, בזיקה למציאות החברתית והביטחונית ששררה באותם ימים, על קשייה והצלחותיה, וכן את עיצוב יחסי החוץ של מדינת ישראל כמדינה יהודית חדשה במפת מדינות העולם.

הנושא האזרחי, מתמקד בהיבטים שונים של זהותה של המדינה והחברה: מדינה ותורה – הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בשנות המדינה הראשונות; בניית האתוס הישראלי – מקולקטיביזם לאינדיבידואליזם; המיעוטים במדינת ישראל – בין השתלבות ובידול; והתמודדותה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית עם מצבי משבר.

ניתן ללמוד את הנושאים השונים שלא על פי הסדר המובא במקראה.

הנושאים שנבחרו ללימוד ביחידה זו קרובים לעולמו של הלומד והם נלמדים מתוך מחקרים עדכניים. הציר המרכזי לאורך כל הנושאים ביחידה עוסק בסוגיות מוסריות שמזמנות דיונים בנושאים בעלי היבטים שונים. הנושאים מוצגים מנקודות מבט שונות, מכיוון שכמעט כל אחד ואחד מהם שנוי במחלוקת עכשווית. מטרתה של הצגת נקודות המבט השונות היא לאפשר ללומדים לגבש עמדה מושכלת בנושאים הנלמדים.

התוכנית מזמנת ללומדים דרכי למידה מגוונות של העמקה ומעורבות, באמצעות דיונים בדילמות ערכיות שהינן רלבנטיות גם לימינו, תוך שמירה על כללי הדיסציפלינה ההיסטורית: ניתוח האירועים תוך התייחסות לקונטקסט ההיסטורי שבו התרחשו.

התפתחות ההתיישבות

- מי ומי ההולכים, איכלוסן של עיירות הפיתוח / אבי פיקאר
- הנח"ל / דוד קורן
- סקירה כללית :

ההתיישבות ביש"ע אחרי מלחמת ששת הימים / מתוך הספר: השיבה לציון

- הנהגת גוש אמונים – אידאולוגיות שונות במבחן המעשה / נווית יהושע, בייליג וגולדשטיין
- אלון מורה כגורם מחולל במהפך הפוליטי / אלונה הורנשטיין וגולדשטיין
- גאון ונדיב ואכזר / חגי סגל

ווקר הרשה לבניין לגדול ולהתנוון באופן טבעי, ולחומרי הבנייה לעבור שינויים בהתאם לשינויים בטעם ובאופי השימוש. הוא לא ניסה לשמר את הבניין כפי שהיה בעבר, אלא אפשר לו להתפתח ולהתאים את עצמו לצרכים החדשים של דיירים חדשים. הגישה הזו, שנראתה בזמנו כמעט כפירה, הפכה לאחת ההשפעות המשמעותיות ביותר על הדור הבא של האדריכלים.

ווקר לא ראה בבניין יצירת אמנות שלמה ומושלמת, אלא מבנה שמתפתח לאורך זמן. הוא האמין שהשינויים שמבצעים בו – גם אם הם נראים לעין זרה – הם חלק טבעי מחייו. הוא לא ניסה להסתיר את השינויים, אלא להפך, הוא הדגיש אותם. הוא השאיר את הקירות הלבנים חשופים, את הצינורות גלויים ואת החלונות בגדלים שונים. הגישה הזו, שנראתה בזמנו כמעט כפירה, הפכה לאחת ההשפעות המשמעותיות ביותר על הדור הבא של האדריכלים. הוא לא ניסה להסתיר את השינויים, אלא להפך, הוא הדגיש אותם. הוא השאיר את הקירות הלבנים חשופים, את הצינורות גלויים ואת החלונות בגדלים שונים. הגישה הזו, שנראתה בזמנו כמעט כפירה, הפכה לאחת ההשפעות המשמעותיות ביותר על הדור הבא של האדריכלים. הוא לא ניסה להסתיר את השינויים, אלא להפך, הוא הדגיש אותם. הוא השאיר את הקירות הלבנים חשופים, את הצינורות גלויים ואת החלונות בגדלים שונים. הגישה הזו, שנראתה בזמנו כמעט כפירה, הפכה לאחת ההשפעות המשמעותיות ביותר על הדור הבא של האדריכלים. הוא לא ניסה להסתיר את השינויים, אלא להפך, הוא הדגיש אותם. הוא השאיר את הקירות הלבנים חשופים, את הצינורות גלויים ואת החלונות בגדלים שונים. הגישה הזו, שנראתה בזמנו כמעט כפירה, הפכה לאחת ההשפעות המשמעותיות ביותר על הדור הבא של האדריכלים.

הדמות הישירה: ויוֹ קאוֹי

ישנה תופעה שחוזרת כאחד הדפוסים, כמעט אף שחוזרת בדיוק זהה, וזו הרך מהכרזת האדריכל על עבודתו. הכרזה זו, שהופיעה לראשונה בשנת 1962, היתה מעין מניפסט אישי, שבו הוא הצהיר על כוונתו ליצור מבנים שיהיו "פשוטים ומובנים לכל אחד". הוא טען שבניינים צריכים להיות כנים לחומרים שמהם הם עשויים, ולא לנסות להסתיר את אופיים האמיתי מאחורי חזיתות מפוברקות או קישוטים מיותרים. הוא האמין שבניין טוב צריך לספר את הסיפור שלו בעצמו, ללא צורך בהסברים נוספים.

הצהרה זו נשמעה אז כמעט מהפכנית. בתקופה שבה אדריכלים רבים נהגו לעצב מבנים שנראו כמו יצירות פיסול מופשטות, שלעתים קרובות התעלמו לחלוטין מהשימוש המעשי בהם, קרא ווקר לחזור אל היסודות. הוא טען שבניין צריך לשרת את האנשים שחיים בו, ולא להפך. הוא האמין שעיצוב טוב הוא כזה שנעלם ברקע החיים, שמאפשר לדיירים להתאים את המרחב לצרכים שלהם, ולא כזה שכופה עליהם סדר יום נוקשה.

הדמות הישירה: ויוֹ קאוֹי

ישנה תופעה שחוזרת כאחד הדפוסים, כמעט אף שחוזרת בדיוק זהה, וזו הרך מהכרזת האדריכל על עבודתו. הכרזה זו, שהופיעה לראשונה בשנת 1962, היתה מעין מניפסט אישי, שבו הוא הצהיר על כוונתו ליצור מבנים שיהיו "פשוטים ומובנים לכל אחד". הוא טען שבניינים צריכים להיות כנים לחומרים שמהם הם עשויים, ולא לנסות להסתיר את אופיים האמיתי מאחורי חזיתות מפוברקות או קישוטים מיותרים. הוא האמין שבניין טוב צריך לספר את הסיפור שלו בעצמו, ללא צורך בהסברים נוספים.

משפחה עיראקית מגיעה, שנת סוף העשור הקודם בערך, לעברה 1955

הרופא שעזר אנשים ושכנע „מחנות הכפר"

העזרה רשאי את עיניה הפנימיות הפנינאיניות לפיהם כאשר לב עיניה אינה טובה. אבל אם אין לו עין טובה, אין לו גוף מאיר. ואם גופו חשוך, כמה חשוכים יהיו החושך שבתוכו. ואם האור שבתוכך הוא חושך, כמה יהיה החושך עצמו!

ועכשיו אני מבקש מכל אחד ואחד מכם, שיבדוק את עצמו, שלא יהיה האור שבתוכו חושך. ואם כל הגוף מלא אור, ואין בו שום חלק חשוך, יהיה כולו מאיר, כאשר כאשר הנר מאיר לך בניצוצו.

ואם אתה רואה שאחיך חוטא חטא, אל תשפוט אותו בלבך, אל תדון אותו בדעתך, אל תשנא אותו בלבבך, אל תנקום ואל תטור על בני עמך, אלא אהוב לרעך כמוך. אני ה'.

ואם אתה רואה שאחיך חוטא חטא, הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא. אל תשכח את הדברים שראו עיניך, ואל יסורו מלבבך כל ימי חייך, והודעתם לבניך ולבני בניך

ציקה מהודי וידיה מהשאיר
בשולי אחוה שבחל לכיש,
מפגשל 1954

הפרטים הביוגרפיים שקיבלנו ראשון לשם שלו כל שאפשר לפי שיבקה. ביפי לחייה
שהוא, לו היה לחייה רק שנה אחת בלבד ושהיה בכל פחות [...] אבל
שלושה,[9] את שלושתם הוא שאר חיבב, שאיבדה לפתאום לחיבה שלה.

אין האוכלוסיה הגדולה ביותר בקיבוץ בשנות החמישים, ולכן חשוב להכיר את הילדים הנולדים בה בשנים אלו. בשנת 1956 היו בקיבוץ 200 נפשות, מהן 70 ילדים עד גיל 12. מספר הילדים הגדול יחסית נבע מכך שבשנים הראשונות לקיומו הקיבוץ קלט עשרות ילדים שהגיעו עם הוריהם מהמחנות לעקורים באירופה. בשנים שלאחר מכן הלכה האוכלוסייה והצטמצמה, בין היתר בגלל הגירה של חלק מהילדים שגדלו בקיבוץ.[10] בשנת 1956 נולדו בקיבוץ 12 תינוקות, ובשנת 1957 נולדו 15 תינוקות. בשנים אלו נולדו בקיבוץ גם ילדים שהוריהם הגיעו לקיבוץ בשנים מאוחרות יותר, ולא היו חברי הקיבוץ בעת הולדתם. בשנת 1956 נולדו בקיבוץ 12 תינוקות, ובשנת 1957 נולדו 15 תינוקות. בשנים אלו נולדו בקיבוץ גם ילדים שהוריהם הגיעו לקיבוץ בשנים מאוחרות יותר, ולא היו חברי הקיבוץ בעת הולדתם.[11] בדרך כלל היו אלו

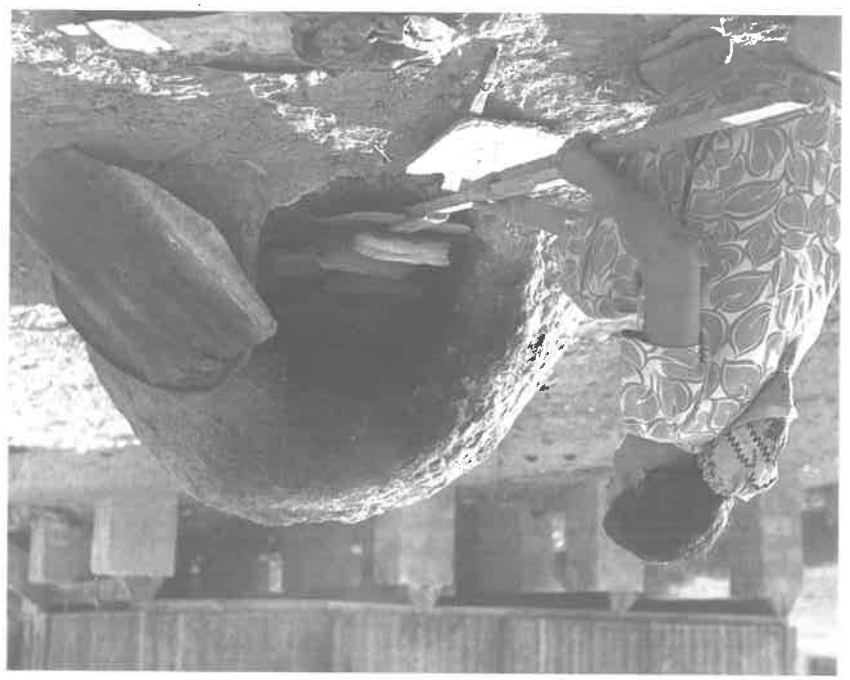

ציור מהיחד אזור רחם הנשי מהיחד, מן ה־1950, אוסף פרטי

הציורים הפנימיים, הרחב הפרספקטיבי מהפעיל ומרכי. הם נראים, ולאו דווקא מאחר, הכניסה את הצופה אל תוך גוף האישה [הערת המחב.]."[16]

הקיום את בחוש פנימי האישה [הערת המחב.]."[16]

אולם, מאידך, היו הפרשנים הפמיניסטים שהיו ער לסכנה את ראיית בעין הפנימיים. הם הבחינו בכך שהציור הפנימי מעמיד את האישה בתפקיד הפסיבי של האובייקט הנצפה, ולא של הסובייקט היוצר. הם טענו שהציור הפנימי מחזק את הדימוי הפטריארכלי של האישה כמי שקיומה מוגדר על־ידי יחסיה עם אחרים, ולא כמי שקיומה עצמאי ומלא בפני עצמו. הפרשנות הפמיניסטית הזו מבוססת על הרעיון שהגוף הנשי הוא מקור לבושה ולחטא, ולכן הוא מוסתר ומודחק. הציור הפנימי, לפי הפרשנות הזו, מנסה לחשוף את הגוף הנשי ולהפוך אותו לגלוי ולנראה לעין, ובכך הוא מפר את הטאבו החברתי הזה.[17]

ציורה של ג'ואן מיטשל מהיחד מן ה־1950 הוא דוגמה מובהקת לציור פנימי. הציור מתאר נוף פנימי, שבו הגוף הנשי מתמזג עם הטבע החיצוני. הקווים הגסים והצבעים העזים מעוררים תחושה של תנועה ושל חוסר יציבות, כאילו הגוף עצמו נמצא בתהליך של התפרקות והתמוססות. הציור מבטא חוויה של אובדן שליטה ושל כניעה לכוחות חיצוניים, ומעלה שאלות על הגבולות בין הגוף לסביבה ועל היחס בין הפנימי לחיצוני.

ציורה של ג'ואן מיטשל מהיחד מן ה־1950 הוא דוגמה מובהקת לציור פנימי. הציור מתאר נוף פנימי, שבו הגוף הנשי מתמזג עם הטבע החיצוני. הקווים הגסים והצבעים העזים מעוררים תחושה של תנועה ושל חוסר יציבות, כאילו הגוף עצמו נמצא בתהליך של התפרקות והתמוססות. הציור מבטא חוויה של אובדן שליטה ושל כניעה לכוחות חיצוניים, ומעלה שאלות על הגבולות בין הגוף לסביבה ועל היחס בין הפנימי לחיצוני.

מי הן היוצרות שהובטל לציירות הפמיניסטיות?

למרות הרטוריקה הקיצונית של ציירות הפמיניזם, הגוף הנקבי עיצב את הפרקטיקה האמנותית של הציירות בשנים 1954–1949, הגוף הנקבי עיצב את הפרקטיקה האמנותית של הציירות בשנים הראשונות לפעילותן. ברוב המקרים, הציירות הללו לא הצליחו לחולל שינוי משמעותי בייצוג הנשי באמנות. הן נותרו בשוליים של עולם האמנות, שנשלט על־ידי גברים, ולא הצליחו לערער את מבנה הכוח הפטריארכלי שלו. הציירות הפמיניסטיות הראשונות לא הצליחו לשנות את מקומן של נשים כסובייקטים יוצרים, אלא רק כאובייקטים נצפים. הן לא הצליחו לשנות את הדרך שבה נתפסו נשים בחברה ובתרבות, ולא הצליחו לשנות את הדרך שבה נתפסו יצירות של נשים בעולם האמנות.

הכישלון הזה נבע מכמה סיבות. ראשית, הציירות הללו עדיין פעלו במסגרת של שיח גברי ושל מוסדות גבריים. הן לא הצליחו לייצר מרחבים חדשים לגמרי, שבהם יוכלו נשים ליצור ולהציג את עבודותיהן ללא התערבות של הגבר. שנית, הן לא הצליחו לייצר שפה חדשה לגמרי, שבה יוכלו נשים לדבר על עצמן ועל חוויותיהן ללא תיווך של השפה הגברית. הן נאלצו להשתמש בכלים ובטכניקות שפותחו על־ידי גברים, ולכן לא הצליחו לייצר שפה חדשה לגמרי, שבה יוכלו נשים לדבר על עצמן ועל חוויותיהן ללא תיווך של השפה הגברית. הן נאלצו להשתמש בכלים ובטכניקות שפותחו על־ידי גברים, ולכן לא הצליחו לייצר שפה חדשה לגמרי, שבה יוכלו נשים לדבר על עצמן ועל חוויותיהן ללא תיווך של השפה הגברית. שלישית, הציירות הללו לא הצליחו לשנות את מבנה הכוח הפטריארכלי של עולם האמנות, שנשלט על־ידי גברים, ולא הצליחו לייצר מרחבים חדשים לגמרי, שבהם יוכלו נשים ליצור ולהציג את עבודותיהן ללא התערבות של הגבר. שלישית, הציירות הללו לא הצליחו לשנות את מבנה הכוח הפטריארכלי של עולם האמנות, שנשלט על־ידי גברים, ולא הצליחו לייצר מרחבים חדשים לגמרי, שבהם יוכלו נשים ליצור ולהציג את עבודותיהן ללא התערבות של הגבר. הן נאלצו להשתמש בכלים ובטכניקות שפותחו על־ידי גברים, ולכן לא הצליחו לייצר שפה חדשה לגמרי, שבה יוכלו נשים לדבר על עצמן ועל חוויותיהן ללא תיווך של השפה הגברית. הן לא הצליחו לשנות את הדרך שבה נתפסו נשים בחברה ובתרבות, ולא הצליחו לשנות את הדרך שבה נתפסו יצירות של נשים בע

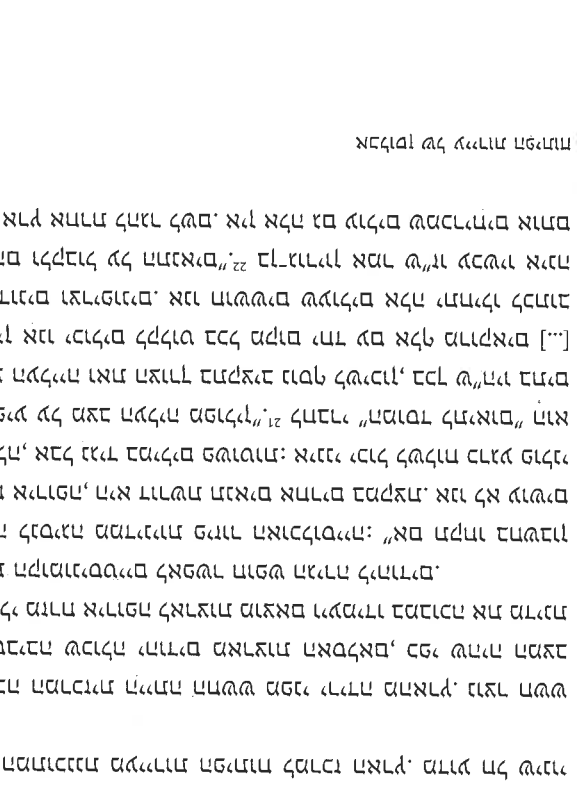

ציור מנורה אידיוט בצבע חום, 1958 בערך

את הציור מנורה אידיוט הציע לראשונה בשנת 1958 בערך, כשהיה בן 32 בלבד. הוא עבד אז בחברת פרסום בניו יורק, ובמקביל התרכז בציור. הציור הוא שיר הלל לאור ולחיים, אבל גם ביטוי לחרדה מהאפשרות שהכל ייעלם בהבזק גרעיני. הוא נולד בתקופה שבה ארצות הברית ובריה"מ ניהלו מלחמה קרה עזה, ובכל יום נראה שהעולם קרוב יותר לאסון.

הרעיון לציור הגיע לאלתוזן בחלום. הוא חלם שהוא יושב בחדר חשוך ומביט דרך חלון גדול בשמים מלאים כוכבים. פתאום הכוכבים התחילו לנוע, ואז הבין שהם לא כוכבים אלא פצצות גרעיניות שנופלות לעבר כדור הארץ. הוא התעורר מהחלום בבהלה, ומיד התיישב לצייר את מה שראה. הוא עבד על הציור במשך כמה חודשים, והשקיע בו את כל הכישרון שלו.

הציור מנורה אידיוט מורכב משלושה חלקים עיקריים: בחלק העליון מופיעים כוכבים רבים ופצצות גרעיניות שנופלות לעבר כדור הארץ. באמצע הציור נמצא כדור הארץ עצמו, כשהוא מוקף בקווים כתומים ואדומים שמייצגים את הקרינה והאש שיגרמו לו. בחלק התחתון של הציור מופיעים בני אדם שמנסים לברוח מהאסון, אך נראה שאין להם לאן ללכת. הם נראים חסרי אונים לגמרי מול הכוח ההרסני של הנשק הגרעיני.

אלתוזן השתמש בצבעים חמים ובקווים חדים כדי ליצור תחושה של לחץ ובהלה. הוא לא השתמש בפרספקטיבה רגילה, אלא ערבב בין הדמויות והחפצים כך שהכל נראה כמו מערבולת אחת גדולה. הצבעים החמים והקווים החדים יוצרים תחושה של אזעקה ופחד, בדיוק כפי שאלתוזן רצה שהציור יגרום לצופים להרגיש.

ציור מאידיוט לצייר מפרות

כאמנות, ביקורת הנשק הגרעיני, כמו גם כשיח הציבורי, נראה שהיום הרבה פחות אנשים מודאגים מהאפשרות שמלחמה גרעינית תתחיל בטעות. הסיכוי שמישהו ילחץ על הכפתור האדום בטעות נראה קטן יותר, ומלחמה כאשר ארצות הברית ורוסיה מחזיקות ביחד בכמעט 90% מכלל הנשק הגרעיני בעולם, נראית בלתי אפשרית.[20] אבל הנתונים מראים שהסיכון לא נעלם, אלא רק השתנה. ישנן כיום יותר מדינות בעלות נשק גרעיני מאשר בשנות השמונים, ומספר הנשקים הגרעיניים בעולם ירד בצורה משמעותית מאז סוף המלחמה הקרה, אך הוא עדיין גבוה מאוד. לפי הערכות, נכון לשנת 2024 ישנם בעולם כ-12,000 נשקים גרעיניים, כאשר כ-9,500 מהם נמצאים בידי צבאות פעילים. כלומר, עדיין יש מספיק נשק גרעיני כדי להרוס את העולם כמה פעמים.

	מספר נשקים גרעיניים	מתוכם נפרסים	מלאי פעיל	מלאי אחסון	מלאי כולל	אחוז מהמלאי העולמי
ארצות הברית	5,044	1,770	1,770	1,938	3,708	39%
רוסיה	5,580	1,710	1,710	2,670	4,380	46%
בריטניה	225	120	120	0	225	2.4%
צרפת	290	280	280	10	290	3.1%
סין	500	24	24	476	500	5.3%
הודו	172	לא ידוע	לא ידוע	לא ידוע	172	1.8%
פקיסטן	170	לא ידוע	לא ידוע	לא ידוע	170	1.8%
ישראל	90	לא ידוע	לא ידוע	לא ידוע	90	0.9%
צפון קוריאה	50	לא ידוע	לא ידוע	לא ידוע	50	0.5%
סך הכל	12,121	3,904	3,904	5,094	9,585	100%

אולם, אף שהסכנה לשימוש בנשק גרעיני לא נעלמה, היא כן השתנתה. בעבר היה ברור מי האויב ומה הסכנה, ולכן היה קל יחסית לדמיין את התרחיש. כיום, הסכנה מגיעה ממקורות רבים ומגוונים יותר, כולל מדינות, ארגוני טרור וסייבר, ולכן קשה יותר לדמיין איך בדיוק היא תיראה. בנוסף, בעבר היה ברור מי יחזיק בנשק הגרעיני, כיום יש יותר שחקנים שיכולים לעשות זאת, ולכן קשה יותר לעקוב אחר כל הנשקים הפוטנציאליים.

דאש הממשלה דוד בן־גוריון מאחוז על סיפה מדומה, אשדו"ד, סבתאי 1959

6

ומדבר, 37 אחוזים מציע, בניגוד ל־30 אחוזים מציע הודבר. מציאי הכשלונות לרעיון דעתם אחוזים מציע, בעוד אפריקה, 55 אחוזים מציע, מעבר, 46 אחוזים מציע, 67 אחוזים מציע, בעוד אפריקה, 55 אחוזים מציע, מעבר, 46 אחוזים מציע, דפיבות הפרטים ופיזור מאיפוני מאיפוני 1956 על אפריל 1959 הצביע על כך, שלפיהם פיזור הפחד הפרטי מהמלחמה הבאה. מציאות פיזור הפחד הפרטי מהמלחמה הבאה. מציאות פיזור הפחד הפרטי מהמלחמה הבאה. מציאות

הרבה יותר קשה לבצע פיזור מוצלח כאשר הקהל מפוזר על שטח גדול. מאידך, קהל שנמצא בשטח קטן מדי עלול לגרום לתחושת צפיפות לא נעימה. כמו כן, חשוב לוודא שהקהל מפוזר באופן שווה ככל האפשר, ולא מרוכז בצד אחד של הבמה או באזור מסוים בלבד. כדי לעשות זאת, יש לתכנן את מיקום הבמה ביחס לקהל ולסביבה הפיזית, ולהשתמש בכלים כמו שילוט והכוונה.

מתי הפיזור מתחיל?

לפעמים אנו נוטים לחשוב שהפיזור מתחיל ברגע שהאירוע הסתיים (כמו למשל כאשר הקהל מתחיל לעזוב את האולם או את אזור הבמה), אך למעשה הפיזור מתחיל הרבה לפני כן. כבר בשלב התכנון של האירוע, כאשר אנו בוחרים את מיקום הבמה ביחס לקהל ולסביבה הפיזית, אנו למעשה משפיעים על אופן הפיזור. בחירה נכונה של מיקום הבמה יכולה לסייע בפיזור יעיל ובטוח של הקהל, בעוד שבחירה לא נכונה עלולה ליצור צווארי בקבוק ולגרום לבעיות בטיחות.

פיזור מהופרי כפר ורדימה בתום חגם, אפריל 1954

חשוב להבין: ברוב ה־9 חודשים מחלה חיובים בעשרן אפריקה לשנה כשם כשעות פעילות ממוצעת של 30 חודשים בשנה. לעומת זאת, בחודשים 23־25 חודשים בשנה (בין אוקטובר ל־23 חודשים בשנה) ברוב המדינות ברחבי כדור הארץ, כשעות הפעילות עולות ל־12 חודשים בשנה. מחלה זו מתפתחת בעיקר בקרב אנשים שחיים בקרבת נהרות, ולכן היא נקראת לפעמים "עיוורון הנהרות". כאשר נשים בהריון נחשפות לטפיל, הוא עלול לגרום להפלה, ללידה מוקדמת או ללידת תינוק עם משקל לידה נמוך. מחלה זו גורמת לנזק בעור ובעיניים, ובמקרים חמורים יותר היא עלולה לגרום לעיוורון. כיום, בזכות תוכניות מניעה ובקרה, מספר החולים במחלה זו ירד משמעותית, ומדובר כיום בכ־200 אלף חולים בלבד. עם זאת, עדיין קיימים אזורים שבהם המחלה נפוצה מאוד, ואנשים רבים נמצאים בסכנת חיים.

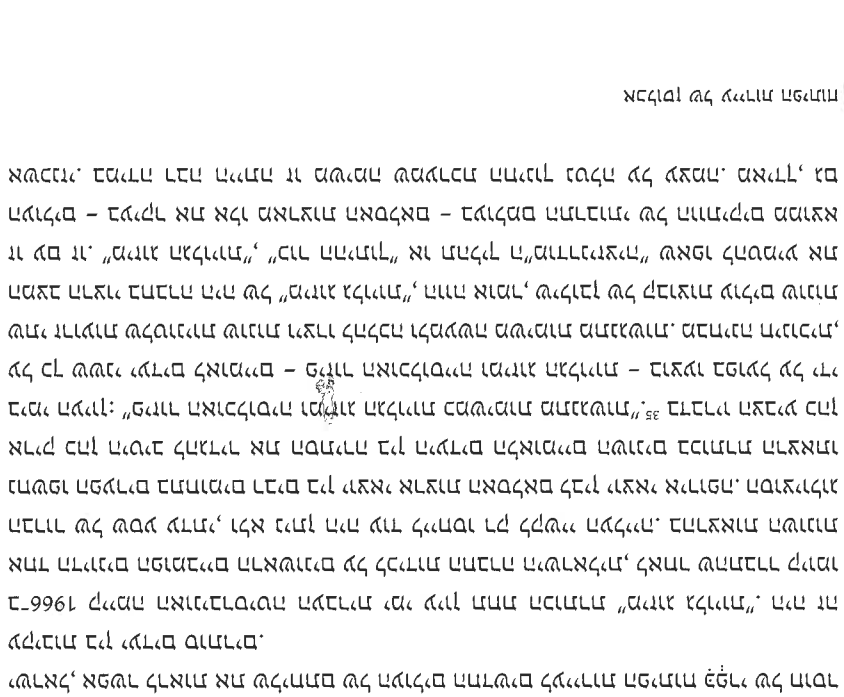

תינוק שנולד עם עיוורון נהרות, בבית חולים בבורקינה פאסו, 2008

ציון מחוזי ושיפון מגוד, דנה שדמ, 1956

הערות

1 ראו גם א' שלוי, הכנת ניתוח, תל אביב 1951; א' ברוואר, האמנות הפיגורטיבית: ג' אפרת, "הפרכות", ציונות ויהדות יז (2000), עמ' 207–208; מאיר הפנוז מהרב מהכנו, פרי הכנת, ירושלים 1984.

2 על מהימות אכלוס האיזור בתקופת הברזל ראו ד' פלישמיר ואח', "הרפואלפים של המאה", ת, האוב (תשנ"), תוכנס ומחלוקת (תשל"ח), (8 ,ירושלים 1986, עמ' 87.

3 שלוי (לעיל, הערה 1), עמ' 6.

4 ד, לקראי אי, תקו, 'שלאל בשאול הראשון: המאבק הפיזיוני ומכוחם האוכלוסיה (תורה 4),

האוניברסיטה העברית, תל אביב 2001, עמ' 106.

5 המועצה הציונית, ארכיון המדינה (א"צ), מאבק לאומי ומשפחתי, 534/53883.

6 הרחקת המכתבים, 6.6.1955, ארכיון צילום מהימה (אצ"מ), 5100/98.

7 פרוטוקול הישיבה המכתבים, 18.1.1955, אצ"מ, 5100/97.

8 דברי של ועמדת, מפלגתי הערכית, מאבקות בעיר המאבק, נושאים ויחס תוכלת לגיטימיזציה של הערכים והיחס את ומפלגה שפעילותם מוסדות ובכירים.

9 ש"ז הרצוג, ח, פרץ וכ, אלכסנדרי (עורכים), עם לכתוב: דאר שבע מאז 2002, עמ' 18. ומבחן זו מהרצוג את המוסדות של ליבוא נשים ומוסדות מאשרתפו בפועל של כשיבה ויעוד. אחד מהרצוג את המוסדות של ליבוא נשים ומוסדות מאשרתפו בפועל של כשיבה ויעוד. אחד הערכים והיחס את ומפלגה שפעילותם של הערכים ובעיר מהיחס אלטרנטיביים ובכיוונים.

10 ראיונות של אנשי ישוב מאוחר, מאבקות ובניה, שלומית ומוכרת לאומיות, ומחוץ לשכונה "האוניברסיטה של ירושלים בשנים" (http://www.edu-negev.gov.il/first). באתר זה מוצעים ראיונות רבים ומגוונים באוניברסיטה בירושלים.

19 ראובן בן יעקב, בעלי בתים (ב) 73.6 אחוזים), חנויות 21.4 אחוזים (ב) ואלמנות 5 אחוזים).

20 י' אלעזר וז, רות־אפשטיין, "הרחבת השכונות בשנים: מבט נוסף על אי שוויון אזורי", מבחוץ, כ"ג, 3

(1998), עמ' 255. ראו גם דבורן זר ת, מיכאלי, דמוקרטיה: אינקונטרי־שנאל ואנטולוגיה,

ירושלים 2004, עמ' 217–224.

21 ועדת הרחבת־הפרק המרכזית, 19.11.1956, אע"ת, S100/110.

22 ועדה הרחבת־הפרק דמוגרפי ראשוני, 10.12.1956, אע"ת, S100/513.

23 ד"ר־יוחן בשכנת מפעלים, 11.3.1957, נב/ש"י, עמ' 50, מפעלים שבעיניך, ירד רם.

24 ממוצע רחיאוב, 10.12.1956, אע"ת, S100/513. בא ד"ר־יוחן אבש שעש בארות שכנה, שאם אנא

הפיכתה לא ואה שנבש מפסיק ואחרי ועיכוב לסוכל.

25 ראו דבריו זר אצל י' צור, „אומה הפרדכ – ,המהפיכה, והמחלוקת בכעיה הפוליטית בישראל

הציונית", אלפים, 2001 כרך 19 (2000), עמ' 126–164; זר, ד"ר, הפיכת הריפוי, תל אביב 2001, עמ' 272–270,

על „הוועדה הציבורית־המשפטית".

26 ממוצע רחיאוב, 10.12.1956, אע"ת, S100/513.

27 הוועדה המרכזית, שכנבש צלב, 7.3.1957, עמ' 14, אע"ת, S100/112. הכוונה בבניגוד „לפיכוח פשוט"

ו־„חוסר, שעליהם לפיכוח ואחר אישיים אנשים בוועדה ואחר.

28 י' בלייכרט, הוועדה המרכזית המרכזית, 8.7.1957, עמ' 12, אע"ת, S100/114.

29 י' בלייכרט, הוועדה המרכזית המרכזית, שכנבש ניסן, 7.3.1957, אע"ת, S100/112.

30 י' בלייכרט, הוועדה המרכזית המרכזית, 24.12.1956, אע"ת, S100/111.

31 י' בלייכרט, ממוצע רחיאוב, 11.3.1957, א"ת, מעלה ראש הממשלה, 14/302921.

32 ועדה הוועדה רפורמים ועדות הם מעל 11 מעמ בלוגים (רעיון, ועדה 11). על ועדה ועבודת

של ברל אינסון את בעיות הפחתת ועל מעמד הפחתת בלוגים בעלי ממדים בעיה ממוצע

33 11 מעמ בלוגים (רעיון, ועדה 11), עמ' 199.

34 „ממד האוניברסיטה", אלבום שפיבלבל, VT DA0755.

35 אלבר בהן, „פיאה האוכלוסיה ומאזן הבלוגים בשכונות מערביות", מאזן בלוגים, ירושלים 1969,

עמ' 143–157.

36 בן הוכיחו של כ־200 אלף איש שהיגע בראשית שהיה ממבצע, שעיקרו בא מבלבי הפוליטיקה, כא

ממשפע על אכזבה פיזיות הפחתה, כאשר שמבלבי הפיכה למאבק בשלבי הארץ.

37 פעל של הקשר בין ההיבט בלבי ילידי אפון אפיקים, האי י, בוסי, ש"ב דבוראי: ההשתכרות והבאתה

על בני ההיבט מבחירה, אב אביב 2004.

38 על ההתאמות האידאולוגיה בלבי הפחתה האי פעל מאמרי של א, ראובן בלוגים זה.

מתוך : **הנח"ל / דוד קורן** עמ' 41 -39

בן גוריון הורה לרמטכ"ל ולמשרד הביטחון להקים את המסגרת, אבל היתה לו מגמה מוצהרת נוספת: חינוך האומה ברוח העבודה והחלוציות. משום כך יזם את חוק שירות הביטחון (תש"ט) 1949, אשר בסעיף ו'(1) שם נאמר:

"שנים עשר החודשים הראשונים לשירותו הסדיר של יוצא צבא יוקדשו בעיקרם, אחרי אימון צבאי ראשוני, להכשרה חקלאית, כפי שיקבע בתקנות".

כאשר נחקק החוק כבר היה ידוע ומקובל שבחילות שונים של צה"ל לא יוכלו לוותר במשך חודשים על אימון מקצועי לחיילים. ועם זאת, חיילים אלה לא שוחררו בחוק מהכשרה חקלאית, אלא נאמר ש"שר הביטחון רשאי להורות", שתקופת שירות המיועדת להכשרה חקלאית תוקדש כולה או מקצתה לשירות באותו חיל. מדי שנה בשנה דנה הכנסת בתיקונים לחוק שירות הביטחון, אך סעיף זה לא תוקן בחוק ונשאר כפי שנוסח מלכתחילה – "שר הביטחון רשאי להורות" וכו'.

לפיכך צורפו לנח"ל יוצאי צבא רבים מבני הנוער הישראלי ומבני הנוער העולה, שהיה על הנח"ל להקנות להם ערכים חלוציים, ידיעת העם והארץ והשכלה כללית. מפקד הנח"ל וראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון, א' שומרוני, ראו בפעילותו החינוכית של הנח"ל שילוב של חינוך להתיישבות וחינוך לביטחון. א' שומרוני התייחס לנושא זה במאמרו בעיתון הנח"ל הראשון (כסלו תש"י, דצמבר 1949), בקובעו כי עקרונות היסוד של הנח"ל הם:

1. ראיית ההתיישבות כחלק אורגני ובלתי נפרד מבעיות הביטחון בארץ. ראיית הקשר ההדדי ביניהם לאורך ימים, כל עוד השממה מכסה את החלק הארי של ארצנו.
2. ראיית המיישב [הכוונה למתיישב] העברי כדמות סינטטית של חלוץ בונה ארץ, מחונן במיטב הסגולות הקרביות והמוסר את נפשו עליה בשעת חירום.
3. טיפוח ערכים חלוציים מתוך הזדהות מלאה עם תפקידי השירות בצבא ההגנה לישראל והכרת אחדותו, ולשם כך יצירת תנאים למיזוג התפקיד הביטחוני עם אפשרויות הכשרה חקלאית.
4. עידוד כל התלכדות חברתית לשם יצירת גרעינים התיישבותיים, הנענים לזעקת האדמה השוממה והמסוגלים לסתום את הפרצות המסוכנות בה מבחינת צרכי הביטחון".[74]

אין ספק שאליק שומרוני הושפע מאוד מבן גוריון, אשר ראה בצה"ל "בית יוצר לעם חלוצי לוחם". בדברו בכנסת להנמקת חוק שירות הביטחון אמר ב"ג בין השאר:

"... ואני מאמין, שאם נגייס את הנוער שלנו לאימונים ולעבודה חקלאית, נטפל בו באהבה ובאמונה, נשלח את הנערים והנערות מבני הארץ ומשבי הגולה למשקים, לשדה ולמחנות אימונים, נחנך אותם לעבודה, לסדר, לנקיון, לעברית, למשמעת, לידיעת הארץ, לאהבת המולדת, לעוז רוח, לכושר קרבי, לנאמנות חברית, לאחווה לוחמת, לעזרה הדדית, להתיישבות לאומית, לבניין השממה, לכיבוש איתני הטבע בים ובאוויר, ונקרא לזה צבא הגנה לישראל – יהיה הצבא הזה לבית היוצר של אומה חלוצית, לוחמת ויוצרת, זקופת גו, עטורת גבורה ואמונת חזון".[75]

אחת ממטרות הנח"ל, כפי שבוטאה על ידי אליק שומרוני – להעמיד בפני הנוער העברי את היעוד החלוצי המרכזי של תקופתנו, הקמת ישובי הספר. הוא מודע לכך, ש"המדינה אינה כל יכולה ולא יבחר אדם בצורת חיים על פי צו וחוק", והמגמה היא שהצו הניתן מלמעלה, כביכול, יהפוך "לצו פנימי שבלב וחובת השירות הופכת לתנועת התנדבות".[76]

הרמטכ"ל רב־אלוף יגאל ידין אמר לחיילי הנח"ל, לאחר האישור הפורמלי להקמתו:

תפקידו של הצבא הוא להגן על העם למען יוכל לחיות ולבנות, כי אין הצבא מטרה בפני עצמה... אנחנו, כחיילים וכמפקדים, אשר נלחמנו במלחמת השחרור, ראינו מה חשובה תרומת ההתיישבות להגנת המולדת... בטחון האומה יושג אם כל ישוב־ספר ידע להתגונן וגם אם כל חייל יהיה אוהב אדמה... הנח"ל, הוא החייל החלוצי ביותר, בעל התנופה הגדולה ביותר בכל הצבא...[77]

אלוף משנה יצחק פונדק, מפקדו הראשון של חיל הנח"ל, מביע את ה"אני מאמין" שלו:

אם נצליח להקנות לחיילים בנח"ל רצון להתיישבות, רצון לעבודת אדמה, יכולת השימוש בנשק ובקרקע, אם נושיב רבים מחיילנו כשרשרת רצופה בגבולות הארץ – כי אז יתרום החיל תרומה חשובה ביותר, לא רק לחקלאות ולא רק להתיישבות כי אם בעיקר לביטחון...[78]

זאת ועוד: הוא רואה בנח"ל עם צאתו לישובים לאחר האימון וההתגבשות בבסיס הטירונים, כי "הוא יוצא לפתוח דרך חדשה ביצירת צבא עברי, עממי ורחב. צבא הנושא את עצמו, המקטין את תלותו בכספי

המדינה ומקל על מצבה הכספי, הוא מסייע בהגדלת כוחה החקלאי, בהרחבת שטחי המחיה, בביצור הגבולות ושמירתם".[79]

לאחר כשנתיים הוסיף ואמר יגאל ידין: "לא תקום התיישבות חקלאית ליד הספר בלי כוחות הביטחון, ולא יקום הביטחון בלי התיישבות חקלאית ליד הספר".[80]

ללא ספק, ידין הביע את דעתם של כל העוסקים בביטחון, שראו את ההתיישבות והביטחון כ"כלים שלובים".

חוק שירות הביטחון

חוק שירות הביטחון תש"ט־1949 נידון לראשונה בכנסת ביום כ' באב תש"ט (15 באוגוסט 1949).[81]

קדמו להגשת החוק התייעצויות רבות שקיים ד' בן גוריון עם אישים שונים. בהתייעצות ב־24 במרס 1949 השתתפו גם שאול אביגור, הרמטכ"ל, מפקד הגדנ"ע וראש אגף הנוער והנח"ל, והיה לה ערך רב באשר לקידום רעיון הנח"ל ולחוק שירות הביטחון, כפי שהתגבש.

לאחר הגשת החוק למליאת הכנסת הוא הועבר לטיפולה של ועדת החוץ והביטחון. החוק נוגע לנושאים שונים של הביטחון. סעיף 6 בו – הוא הנוגע לנושא הנח"ל (ראה נספח 4).

נביא כאן רק מעט מתוך סעיפי המשנה שלו:

"ו־6 (י) שניים־עשר החדשים הראשונים לשירותו הסדיר של יוצא צבא יוקדשו בעיקרם, אחרי אימון צבאי ראשוני, להכשרה חקלאית... אלא שלגבי יוצא צבא שנשלח לשירות בחיל האויר או בחיל הים, רשאי שר הביטחון להורות שתקופת שירותו המיועדת להכשרה חקלאית תוקדש כולה או מקצתה לשירות באותו חיל... תקופת שירותה הסדיר של אישה, לאחר תקופת ההכשרה החלקאית, תוקדש לתפקידים שיקבעו בתקנות".

את החוק הביא לכנסת שר הביטחון דוד בן גוריון. הוא סקר בקצרה את מהלך המלחמה ועמד על גורמי הביטחון בעתיד.

בראשם העמיד את העלייה, ש"אין דבר העולה עליה מבחינה זו בחשיבותו ובתכיפותו".

גורם ביטחון שני, "לא בהרבה פחות חשוב ודחוף, הוא ההתיישבות והחלוקה המאוזנת של האוכלוסין בשטחי המדינה השונים".

התיישבות ביש"ע (=יהודה, שומרון ורצועת עזה) וברמת הגולן לאחר מלחמת ששת הימים

במהלך מלחמת ששת הימים (1967, תשכ"ז) שוחררו מזרח ירושלים, אזורי יהודה, שומרון ועזה (יש"ע) ורמת הגולן משליטת ירדן, מצרים וסוריה. אזורים אלו לא סופחו רשמית למדינת ישראל, מלבד מזרח ירושלים, שסופח למדינה כעבור כמה חודשים, ורמת הגולן, שסופחה בשנת 1981. הימנעותה של ישראל מלספח אזורים אלו נבעה מהחשש שמתן אזרחות ישראלית לפלסטינים שיושבים בהם עלול לערער את הרוב היהודי במדינה, ומחשש מהתנגדות בין לאומית לצעד כזה.

על המושג 'התנחלויות'

היישובים שהוקמו מעבר לקו הירוק מכונים בדרך כלל **התנחלויות**. המושג התנחלות נזכר כבר בתורה, והוא נוגע לכיבוש הארץ וההתיישבות בה. גם בראשית ההתיישבות הציונית בארץ כונו המתיישבים פעמים רבות 'מתנחלים', ונקודות היישוב כונו במקרים רבים 'התנחלויות'. כיום מונח זה מתייחד לאזורים שמעבר לקו הירוק, ובעיקר לאזור יהודה ושומרון. המתנגדים להתיישבות זו נמנעים משימוש במושגים 'התיישבות' או 'מתיישבים' ביחס ליישובים שמעבר לקו הירוק, כדי להדגיש בכך את ההסתייגות שלהם מיישובים אלו.

אך ממשלות ישראל ראו בחיוב התיישבות יהודית בחלק מאזורים אלה, שתרמו לביטחון המדינה וסייעו לביסוס שליטת ישראל במקום. מכיוון שהאזורים לא סופחו למדינת ישראל, באופן רשמי, צה"ל הוא הריבון בשטח, ולא ממשלת ישראל.

הבדלים בין התיישבות לפני הקמת המדינה להתיישבות אחרי הקמתה

במהלך השנים חלו שינויים רבים מבחינת אופייה של ההתיישבות בארץ. בתקופת המנדט, הוקמו יישובים בעיקר על ידי תנועות ומפלגות, כמו למשל קיבוצים שהוקמו על ידי הקיבוץ הארצי, שנוסד ב-1927 (תרפ"ז) בידי תנועת השומר הצעיר, והקיבוץ המאוחד שנוסד באותה שנה.

לאחר קום המדינה, ההחלטה על הקמת היישובים או על אישורם נמצאת בידי המדינה, ומנוהלת בעיקר בידי משרד הבינוי והשיכון. היוזמה להקמת יישובים מגיעה גם מארגונים

ותנועות פרטיות, כמו למשל **אמנה**, תנועת התיישבות שנוסדה ב-1978 בידי תנועת גוש אמונים (עליה ראו להלן), הפועלת לחידוש ההתיישבות הישראלית ביהודה ושומרון, בחבל עזה ובגולן, ולחיזוק ההתיישבות בנגב ובגליל.

כמו כן, גם מעמד הקרקעות השתנה בעקבות קום המדינה: לפני קום המדינה, קרקעות ישראל שהיו בבעלות יהודית היו בעיקר בבעלות קק"ל (קרן קיימת לישראל),* וכמו כן היו קרקעות רבות בבעלות פרטית. לאחר קום המדינה, רוב קרקעות ישראל עברו לרשות המדינה, מתוקף ריבונותה, והן מנוהלות בידי מינהל מקרקעי ישראל, שהוקם ב-1960 (תש"ך).

השיבה ליהודה ושומרון, אזורים שבהם חיו האבות והאימהות, שבהם קמה ממלכת דוד ושלמה, לב העם היהודי, עוררה התרגשות בקרב רבים. התפעמות זאת עמדה מאחורי התנועה להתיישבות יהודית בחבלי ארץ אלו והיא הקיפה חוגים מתנועת העבודה, מהימין החילוני ומהציונות הדתית.

בני כפר עציון חוזרים לאדמתם 28.9.67 (כ"ג באלול תשכ"ז)
בראש השיירה משוריין משנת 1948 (תש"ח)

כבר ב-1967 (תשכ"ז), מיד לאחר מלחמת ששת הימים, הוקם מחדש הקיבוץ כפר עציון בגוש עציון (שנמצא באזור 'יהודה'), על אדמת היישוב שנחרב במלחמת העצמאות. בסך הכול בשנים 1967–1977 הוקמו באישור הממשלה 90 יישובים: מהם 27 ברמת הגולן, 22 בבקעת הירדן, 3 במערב השומרון, 4 באזור לטרון, 2 ליד ירושלים, 6 בגוש עציון, 2 באזור חברון, 17 בפתחת** רפיח וגוש קטיף ועוד 7 בחצי האי סיני. בעוד שבשנת 1972 היו ביישובים שמעבר לקו הירוק 1,500 איש בלבד, שמחציתם התגוררו בסיני, הרי שב-1983 ישבו ברמת הגולן כ-5,000 יהודים, וביהודה, שומרון ורצועת עזה עוד כ-23,700 יהודים.

** פִּתְחָה = אזור מישורי הפתוח אל הים.

התפתחות משמעותית בהתיישבות בשטחים ששוחררו ב-1967 החלה בשנת 1974 עם הקמת תנועת **גוש אמונים**. זו היא תנועה אידאולוגית שמטרתה הייתה החלת ריבונות ישראלית על השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. עד אז היישובים שהוקמו ומספר התושבים בהם היו מועטים.

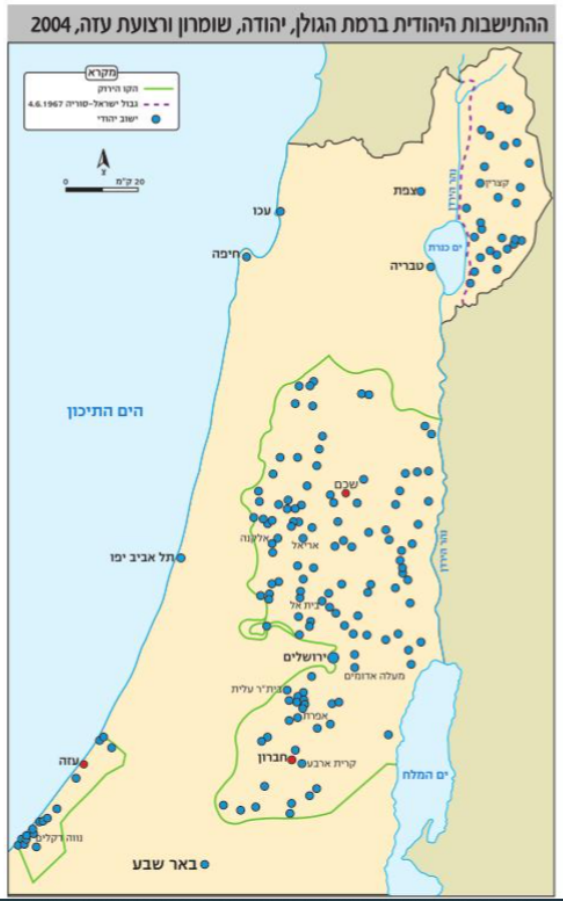

גוש אמונים היה הגורם העיקרי שהוביל לחידוש ההתיישבות בשומרון, כשהחל בשנת 1974 בניסיונות התיישבות באזור סבסטיה,* על אף התנגדות הממשלה בראשות יצחק רבין. לאחר שמונה ניסיונות להתיישב במקום בשנים 1974–1975, אושר להם בסופו של דבר להקים את אלון מורה בסמוך לשכם, אם כי בשנים הראשונות היישוב נחשב לחלק מבסיס צבאי.

* סבסטיה - כפר ערבי באזור שכם שבשומרון, ששימר בשמו את שמה היווני של העיר שומרון, שנתן לה הורדוס: סבסטי.

ההתיישבות בחצי-האי סיני

במלחמת ששת הימים נכבש גם חצי האי סיני, וגם בו הקימה מדינת ישראל יישובים יהודיים, כדי ליצור נוכחות יהודית באזור. בסך הכול הוקמו בסיני 19 יישובים שמנו כ-4,300 איש. היישוב הגדול ביותר היה העיר ימית, ששכנה לחוף הים התיכון, דרומית מערבית לרפיח. בדרום חצי האי הוקמה העיירה אופירה ובה היו מלונות, בית ספר שדה ואף מנחת מטוסים. בין אופירה ואילת הוקמו המושבים די זהב, הסמוך לדהב ונביעות בסמוך לנואיבה.

בשנת 1979 (תשל"ט) נחתם הסכם השלום בין ישראל למצרים, ובו הסכימה ישראל להעביר את השליטה בכל סיני לידי המצרים. ישראל נסוגה מסיני בכמה שלבים, שהסתיימו בשנת 1982. נסיגתה של ישראל לוותה בהריסתם של היישובים הישראלים, ובהם העיר ימית.

ההתיישבות בשטחי רמת הגולן, יהודה, שומרון, רצועת עזה וחצי האי סיני משנות השמונים

בשנת 1977 (תשל"ז), מפלגת הליכוד, מפלגה שתמכה בהתיישבות בכל שטחי ארץ ישראל ששוחררו במלחמת ששת הימים, עלתה לשלטון. מנחם בגין, ראש הממשלה, הבטיח "שיקומו עוד הרבה אלוני מורה", והציפייה הייתה שמפעל ההתיישבות יזכה לפריחה, בכל רחבי הארץ. אכן הוקמו יישובים חדשים בידי הממשלה, אך לא בהיקף שציפו לו תומכי בגין והאידיאולוגיה של מפלגתו.

החל משנת 1984 הוקפאה באופן רשמי הקמתן של התנחלויות חדשות, ומאז הוקמו יישובים מעטים בלבד באזורים שמעבר לקו הירוק. פעמיים פינתה מדינת ישראל גושי התיישבות שאותם העלתה אל הקרקע: בשנת 1982 (תשמ"ב) השלימה ישראל את פינוי יישובי סיני, בהתאם להסכם השלום עם מצרים. בשנת 2005 (תשס"ה) פונו היישובים היהודיים ברצועת עזה וארבעה יישובים בצפון השומרון, במהלך חד-צדדי שכונה 'תכנית ההתנתקות'.

בסוף 2015 הוערך מספר המתגוררים ביהודה ושומרון בכ-378,000 נפש, כ-4.5% מאוכלוסיית ישראל וכ-25% מכלל האוכלוסייה ביהודה ושומרון (לא כולל שכונות מזרח ירושלים). כשישית מהמתיישבים באזורים שמחוץ לקו הירוק כיום הם חילוניים, שליש חרדים וכמחצית דתיים. לפני 'תכנית ההתנתקות' היו בשטחי יש"ע (יהודה, שומרון ועזה) 153 יישובים, וארבע ערים - אריאל, מודיעין עילית, מעלה אדומים וביתר עילית. ברמת הגולן מספר התושבים היהודים הוערך כ-21,000, כ-40% מכלל האוכלוסייה באזור.

לסיכום הסעיף:

מדינת ישראל פעלה בעשורים הראשונים לקיומה להרחבת פרישת ההתיישבות כדי להוביל לחלוקה מפוזרת של האוכלוסייה בעיקר לנוכח הגידול המואץ בעקבות העלייה ההמונית, להפריח את השממה ולהגיע ליותר ביטחון ויציבות באזורי הגבולות. ההתיישבות התמקדה בעיקר באזורי הנגב והגליל, שם גם הוקמו עיירות הפיתוח.

אחרי מלחמת ששת הימים התרחב מפעל ההתיישבות גם לשטחים ששוחררו במלחמת ששת הימים: רמת הגולן, יהודה, שומרון, רצועת עזה וחצי האי סיני. על התיישבות זו התעורר ויכוח ציבורי בין אלה שחושבים שאין להתיישב בשטחים שנכבשו במלחמה זו ובין התומכים בהתיישבות בכל חבלי הארץ. ויכוח זה נמשך עד היום. בהסכם השלום עם מצרים ב-1979 פונו יישובי חצי האי סיני ובתכנית ההתנתקות ב-2005 (תשס"ה) פונו יישובי רצועת עזה וארבעה מיישובי צפון השומרון.

להתיישבות היהודית יש השפעות רבות על המדינה. היישובים באזורי הגבול הוקמו כדי להגן על המדינה וההתיישבות באזורי הפריפריה מחזקת את אחיזתה של המדינה באזורים נרחבים יותר ומפתחת את הארץ.

מחקרי יהודה ושומרון
קובץ כט, מס' 2, 2020, עמ' 237-273
DOI: https://doi.org/10.26351/JSRS/29-2/5
ISSN: 0792-8416 (print); 2617-8737 (online)

הוצאת
אוניברסיטת
אריאל בשומרון

הנהגת גוש אמונים:
אידיאולוגיות שונות במבחן העשייה המשותפת

נויית יהושע, יוסי גולדשטיין, מרים ביליג

סקירה היסטורית

ההתיישבות ביהודה ושומרון החלה לאחר מלחמת ששת הימים, בעקבות אישור הממשלה שניתן לילדי כפר עציון בספטמבר 1967 לחזור לקיבוץ שננטש על ידי הוריהם[1]. כמה חודשים לאחר מכן, באפריל 1968, הרב לוינגר, הרב חיים דרוקמן, ישראל הראל, בני קצובר, הסופר משה שמיר וקבוצת מתיישבים נוספים ביקשו לקבל אישור לחזור לחברון עיר האבות, ויזמו את הקמת קריית ארבע בקרבת מערת המכפלה[2]. ב־25 במרץ 1970 אישרה הכנסת את בקשתם[3].

לאחר מלחמת יום הכיפורים התברר כי הממשלה נמנעה במתכוון מליישב את יהודה ושומרון, משום שתכננה להשתמש בשטחים אלו כקלפי מיקוח במשא ומתן עתידי לשלום[4]. בנוסף לכך, ניתן להעריך כי שטחים אלה לא נתפסו על ידי הממשלה כחלק אינטגרלי ממדינת ישראל שהייתה עתידה להתגבש. בשטחים נוספים שנכבשו במלחמת ששת הימים, מלבד אזור יהודה ושומרון, לא התקיימו ניסיונות של התיישבות יהודית ולא התגלתה מוטיבציה מיוחדת להתיישב במקומות הללו[5].

בעקבות חוסר המעש של הממשלה בעניין ההתיישבות בשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים, פורסמו שלושה מסמכים שכתבו מנהיגים פוליטיים רוחניים שדגלו בתפיסת ארץ ישראל השלמה, כחלק מניסיונם להניע את תהליך ההתיישבות. את המסמך הראשון, "למען ארץ ישראל השלמה", כתב הסופר משה שמיר, ובמקביל לו פורסמו שני מסמכים נוספים: "לא תגורו!!" מאת הרב צבי יהודה קוק, ו"הצהרת זכויותיו של העם היהודי על מולדתו, לחרות, לביטחון ולשלום", מאת מנהיג מפלגת הליכוד, מנחם בגין[6]. בשלושתם בלטה במובהק החובה שהטילו כותבי אותם מסמכים על החברה הישראלית להתנחל בשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים ולהחיל בהם את חוקי מדינת ישראל. ארבע סיבות ניתנו לחובה זו: שמירה על גבולות ביטחון, מתן הזדמנות למשא ומתן עתידי לשלום, העצמת היכולת למניעת שואה ויצירת אפשרויות להתעצמות לאומית[7].

התפיסה האידיאולוגית שיש ליישב את יהודה ושומרון מעצם היותם אזורים בלתי נפרדים מארץ ישראל וממדינת ישראל, החלה לקרום עור וגידים לאחר מלחמת יום הכיפורים. תפיסה אידיאולוגית זו ניזונה מן ההכרה שיש לבצע מעשה בעל משמעות עמוקה כדי לרומם את רוח העם,

---

[1] (כץ ורייכמן 1993; בן יעקב 1999; נאור 2001; ליבליך 2007)
[2] (פרוטוקול פגישה בין גזית, לוינגר ודיין, 18.8.1968, ארכיון בני קצובר; ביליג וסורקראוט 2007; הוברמן 2008; סגל 2017)
[3] (למפרום 2014)
[4] (גולדשטיין 2003; Billig 2015)
[5] (ביליג 2007; 2012; לב־ארי 2014; Billig 2015)
[6] (נאור 2001).
[7] (נאור 2001; הורנשטיין 2013).

בעקבות תחושות השפיפות והמורל הירוד שליוו את הציבור לאחר המלחמה[8]. מוטיבציה נוספת שעמדה בבסיס הרעיון להקמת גוש אמונים וגרעין אלון מורה הייתה הכמיהה לחזור למקומות הקדושים, בייחוד לאותם מקומות שלפי המסורת היה בהם יישוב יהודי לאורך השנים, למשל חברון ושכם. בין הצעירים שדגלו בתפיסה הזאת היו בני קצובר, מנחם פליקס, גרשון שפט, חנן פורת והרב לוינגר, ועם הזמן הם נהפכו למייסדי גוש אמונים[9].

רוב רובם של אותם צעירים היו חובשי כיפה סרוגה שהשתייכו לזרם הדתי־לאומי[10]. לאחר שהתברר להם כי השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים היו עלולים להיות מוחזרים כחלק ממשא ומתן על עתידם, החלו לפעפע בהם תחושות קשות של חידלון וחוסר אונים, עד שנקבעה בינואר 1974 פגישה מכוננת[11]: הנוכחים באותה פגישה הכריזו על הקמת תנועה חדשה, כחלק מתנועת המפד״ל, ״לחידוש ההגשמה הציונית״, או בשמה הרשמי תנועת גוש אמונים, שהוקמה למעשה כחודש לאחר מכן[12].

תנועת גוש אמונים הפכה לתנועה חברתית דתית־לאומית. במנשר היסוד של התנועה נכתבה מגמתה:

> להביא להתעוררות גדולה בעם ישראל, למען הגשמת החזון הציוני במלוא היקפו, תוך הכרה כי מקור החזון במורשת ישראל ובשורשי היהדות ותכליתו גאולה שלמה לעם ישראל ולעולם כולו[13].

הרקע האידיאולוגי להקמת גוש אמונים

כדי לעמוד על שורשיה האידיאולוגיים של תנועת גוש אמונים, יש להבין את הרקע ההיסטורי של הציונות הדתית, שממנה צמחה התנועה. ראשיתה של הציונות הדתית טמונה בתנועת המזרחי, שהוקמה בשנת 1902 על ידי הרב יעקב ריינס[14]. תנועת המזרחי הוקמה כתגובה להתגבשות התמיכה ב״פרקציה הדמוקרטית״, אותו גוף פוליטי בראשותם של חיים ויצמן, מרטין בובר ואחרים, אשר ביקשו שההסתדרות הציונית תאמץ ערכים חילוניים בתחומי החינוך והתרבות, מבית מדרשו החילוני של אחד העם, בקרב קהילות יהודיות בגולה[15].

הקו השמרני שאפיין את תנועת המזרחי מייסודה לא עלה בקנה אחד עם תפיסת עולמם של צעירים רבים שהזדהו עם עקרונות הציונות הדתית. לכן, בשנת 1921 הוקמה תנועת הפועל המזרחי על ידי הרב ישעיהו שפירא, שלמה זלמן שרגאי, שמואל חיים לנדוי וישעיהו ברנשטיין[16]. מטרת התנועה הייתה:

> לאחד את כל הפועלים והעובדים הדתיים [...] החיים על יגע כפיים מבלי לנצל את עבודת זולתם והשואפים לקיים בארץ ישראל משטר חברותי כלכלי מדיני אשר יגשים את חוקי התורה ויעדי הנביאים[17].

---

[8] (שפט 1995; רייכנר 2018)
[9] (אדמוני 1992; ראיון עם ישראל הראל 2017; סגל 2018)
[10] (בטלהיים 1979; שפט 1995; ביליג 2008; הורנשטיין 2013).
[11] (שפט 1995; רייכנר 2018)
[12] (חקק 1977; שפרינצק 1981; שפט 1995; ארן 2013).
[13] (מנשר היסוד – מנסחו העיקרי היה חנן פורת – ללא תאריך, ארכיון בני קצובר)
[14] (דון יחיא 1984; לוז 1985; שוורץ 2004; רויטמן־דוקוב 2017)
[15] (שמעוני 2001).
[16] (פישמן 1990).
[17] (מסמך היסוד של הפועל המזרחי, 1929, הארכיון הציוני, תיק הסתדרות הפועל המזרחי בארץ ישראל).

תנועת הפועל המזרחי הפכה לדומיננטית במחנה הדתי־לאומי כבר בשנות השלושים של המאה הקודמת, ובשנת 1937 הועצמה על ידי הקמת הקיבוץ הדתי[18]. העובדה שהפועל המזרחי והקיבוץ הדתי היו הגורמים המשמעותיים והמובילים בציונות הדתית בשנותיה הראשונות של המדינה, אפשרה את קיומה של הברית ההיסטורית בין הציונות הדתית לתנועת העבודה[19].

אחד ממתנגדיה של תנועת הפועל המזרחי היה הרב אברהם יצחק קוק, והוא היה אופוזיציה ימנית לתנועה. כבר בצעירותו תפס חזון התחייה הלאומית חלק מרכזי בהגותו, אך בתחילת דרכו התייחס בשלילה אל התנועה הציונית החילונית, וראה בה ניסיון מסוכן לעיקור הלאומיות היהודית מיסודותיה הדתיים[20]. הוא תבע מתנועת המזרחי שלא להזדנב אחרי התנועה הציונית החילונית, אלא להיות "משקל נגד" ולהציג חלופה ברורה לדרכה של הציונות החילונית. במישור האידיאולוגי־הצהרתי תבע להבליט את המשמעות המשיחית של הציונות, ובמישור הפרקטי ביקר את תנועת המזרחי על כך שהציגה לדעתו עמדה מתפשרת בעניינים הלכתיים[21].

כתבי הרב קוק היו הבסיס האידיאולוגי והמצע הרוחני של תנועת גוש אמונים[22]. ישיבת מרכז הרב, שאותה הקים הרב קוק ב־1924, הייתה כור ההיתוך של רבים ממקימי גוש אמונים[23], בעיקר לאחר שבנו, הרב צבי יהודה, החל לעמוד בראש הישיבה בשנת 1952. הרב צבי יהודה היה בעל כריזמה שסחפה אחריה את אותם צעירים שביקשו לעצמם בסיס אידיאי ומסגרת תורנית בעלת שורשים איתנים בעולם הרוח והמעש[24].

אחד מספריו המשמעותיים ביותר של הרב קוק, שהשפיע על היווצרותה של תנועת גוש אמונים, הוא הספר "אורות"[25]. בספר זה פרס הרב קוק את משנתו, המעלה את ארץ ישראל לרמה של קדושה גבוהה ועילאית. תפיסת עולמו זו מתבססת על שלוש הנחות יסוד: אדמת ארץ ישראל היא בעלת קדושה עצמית, עם ישראל כולו קדוש, והתקופה היא תקופת גאולה[26].

הרב קוק חידש שהעלייה לארץ ישראל חיונית לתקומתו של עם ישראל בארצו, וטען שסגולותיו יכולות לבוא לידי ביטוי רק בה[27]. אנשי גוש אמונים ראו בכתביו של הרב קוק ובפרשנותו של בנו, הרב צבי יהודה, חלק מתחילתו של תהליך הגאולה ("אתחלתא דגאולה"). הם התייחסו לצה"ל כצבא קדוש "המסמל את שלטון עם ה' על ארצו"[28]. תורתם של הרבנים קוק שימשה אפוא יסוד ומשענת אידיאולוגית למימוש חזונם של אנשי גוש אמונים[29].

---

[18] (רויטמן־דוקוב 2017).
[19] (כהן 1998 ; רויטמן־דוקוב 2017).
[20] (חובב 1968 ; אבינרי 1985).
[21] (רויטמן־דוקוב 2017 ; שוורץ 2004).
[22] (ארן 1987 ; פייגה 2008 ; אוריאל 2012)
[23] (שלג 2000 ; כהן וגולדשטיין 2015),
[24] (נווה 1977 ; רודיק 1989).
[25] (קוק 1950)
[26] (Roislien 2007)
[27] (רוזנק 2004).
[28] (פדרבוש 1961).
[29] (רודיק 1989 ; אוריאל 2012 ; ארן 2013).

אלון מורה כגורם מחולל במהפך הפוליטי (1977) [1]

אלונה הורנשטיין, יוסי גולדשטיין

***

ראשית ההתיישבות: הקמת גרעין אלון מורה ו"גוש אמונים"

התקופה בה החלה, הלכה למעשה, ההתיישבות היהודית בשומרון, מקבילה להקמתו של היישוב אלון מורה.[2] היישוב נוסד בפברואר 1980, כשבע שנים ארכה הקמתו. ראשיתו בהתגבשותה של קבוצה שהחליטה לפעול למען הקמת יישוב יהודי בשומרון בקרבת העיר שכם בשנת 1973.[3] האזור שבו רצו להתיישב נכלל בשטחים שכבשה ישראל מירדן שש שנים קודם לכן, במלחמת ששת הימים. באותה עת ישבה בו אוכלוסייה פלסטינית, שמנתה כשש-מאות אלף[4]. משהבינו חברי הגרעין כי שטחים אלה נמצאים בשלב של דיונים לקראת החזרתם, הם החליטו להזדרז ולקבוע עובדות בשטח, על מנת למנוע צעד זה. גרעין אלון מורה ראה בעיר שכם יעד מועדף, בשל חשיבותה של העיר בהיסטוריה היהודית.

בד בבד עם הקמת גרעין אלון מורה, נוסד גוף נוסף ששם לו למטרה ליישב את השומרון ביהודים, תנועת "גוש אמונים". הפגישה המכוננת הרשמית להקמתה של התנועה נערכה בט"ו בשבט תשל"ד, פברואר 1974, בביתו של יואל בן-נון בכפר עציון. במסמך המכונן נכתב: "מתוך אמונה עזה קם "גוש אמונים" מתוך מטרה ליצוק בשורה חדשה-ישנה בכלים ובדפוסים קיימים, כדי לשוב ולעורר מחדש להגשמה ציונית מלאה במעשה וברוח". כותרת המסמך הייתה: ""גוש אמונים", תנועה לחידוש ההגשמה הציונית".[5] העיקרון הראשון במסמך העקרונות והיסודות הוא: "גוש אמונים" מאמין שזכותו וגם חובתו של עם ישראל להתנחל ולהתיישב בכל רחבי ארץ ישראל, ביהודה ושומרון, בגולן

---

[1] המאמר מתבסס על עבודת ה-M.A של אלונה הורנשטיין, "ראשית ההתיישבות באלון מורה בפרספקטיבה היסטורית", עבודת מאסטר, אוניברסיטת אריאל, 2013.

[2] ראו לדוגמה: Ehud Sprinzak, "Gush Emunim: The Tip of the Iceberg," The Jerusalem Quarterly 21 (1981); משה נגבי, כבלים של צדק, ירושלים: דף-חן, 1982, 28-47; David Newman (ed.), The Impact of Gush Emunim : Politics and Settlement in the West Bank (London: Croom Helm, 1985); Ehud Sprinzak, Gush Emunim: The Politics of Zionist Fundamentalism in Israel (New York: American Jewish Committee, Institute of Human Relations, 1986); •ארן, גדעון, מציונות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרבותו, ירושלים: עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית 1987; אדמוני, יחיאל, עשור של שיקול דעת: ההתיישבות מעבר לקו הירוק 1967-1977, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1992; הרנוי, מאיר, המתנחלים, תל אביב: ספריית מעריב, 1994; שפט, גרשון, גוש אמונים: הסיפור מאחורי הקלעים, בית אל: ספריית בית אל, 1995. גדעון ארן, "מיהם העכשוויסטים האמתיים, על מרחב וזיכרון בישראל, על 'גוש אמונים' ועל 'שלום עכשיו' ועל המחקר המשווה בינהם, קתדרה 117, 139-150; אלבק, פליאה, "השימוש בקרקעות ביהודה ושומרון לצורך ההתיישבות היהודית, היבטים משפטיים ומבחן המציאות", בתוך: שבות אברהם (עורך), העליה אל ההר: ההתיישבות היהודית המתחדשת ביהודה ושומרון, בית אל: ספריית בית אל, 2002; הוברמן, חגי, "אלון מורה-פורץ ההתיישבות בשומרון: גרעין שיצר תנועה", בתוך: שבות אברהם (עורך), העליה אל ההר: ההתיישבות היהודית המתחדשת ביהודה ושומרון, בית אל: ספריית בית אל, 2002; אלדר, עקיבא, זרטל, עדית, אדוני הארץ, כנרת, זמורה-ביתן, 2004 ; הוברמן, חגי, כנגד כל הסיכויים, נצרים: ספריית נצרים, 2008. Messianic Religious Zionism Confronts Israeli Territorial Compromises,(Author: Motti Inbari), University of North Carolina, 2012; Michael Feige, "Soft Power : The Meaning of Home for Gush Emunim Settlers," Journal of Israeli History 32(1) (2013), pp. 109-126; David Newman, "Gush Emunim and the Settler Movement," The Routledge Handbook on the Israeli-Palestinian Conflict (New York: Routledge, 2013), pp. 256-266
(Elona Hornstein, Yossi Goldstein, "Elon Moreh as a Symbol", Israel affairs (2016

[4] נפש (דרין-דרבקין ותומא 1979, 75)

[5] "נספח מס' 1: "גוש אמונים" תנועה לחידוש ההגשמה הציונית", 2, ארכיון בני קצובר.

ובסיני.[6] מניסוחים אלו עולה התחושה שנטילת מושכות הציונות וההתיישבות לא נוצרה בדיעבד אלא תוכננה מלכתחילה.

הרקע להקמת "גוש אמונים" ואחד מסימני הדרך הידועים בראשית דרכה של התנועה, היה חידוש היישוב היהודי בגוש עציון, ההתמקמות במלון "פארק" בחברון והקמת קריית ארבע[7]. ההתנחלויות בגוש עציון ובחברון לא עוררו התיישבות יהודית מהירה בשומרון, כפי שביקשו מייסדיה. תחושות החידלון שהתעוררו בעקבות זאת בקרב השואפים לכך הביאו עד מהרה להתכנסויות שהובילו להקמת תנועת 'גוש אמונים'. אולם המהלך שעודד בפועל את הקמת התנועה ויצר מהפכה במחשבה הישראלית לגבי ההתיישבות היהודית ביהודה ושומרון, היה הזרע הראשון של גרעין אלון מורה. הוא שהיה למאיץ שהפך את החוג המפלגתי הקטן, "גוש אמונים", לתנועת התיישבות המונית[8]. אהוד שפרינצק סבור כי "חוד החנית של 'גוש אמונים' והגרעין הקיצוני שלו היה ונשאר גרעין אלון מורה"[9]. הגרעין הביא לידי ביטוי, לדברי שפרינצק, את קריאת התגר הבסיסית של "גוש אמונים" על הקונספציה הפוליטית, המדינית וההתיישבותית שהובילה את המערך, לפיה תפיסת שטחים מוגבלת לתנאים של מעורבות מינימאלית עם התושבים הערבים (שם).

גרעין אלון מורה התגבש מחמש עשרה משפחות צעירות וכן רווקים ורווקות. האגדה מספרת כי בוקר אחד ישבו, כמידי יום, שני גברים ולמדו בצוותא גמרא. תוך כדי לימוד שוחחו בעניין שהטריד מזה זמן את מנוחתם: יישוב השומרון ביהודים. הם החלו למנות מי מבין חבריהם יהיה מוכן להצטרף אליהם ולהקים קריה יהודית באזור שכם. לאחר שהשלימו את הרשימה סגרו את הגמרות וניגשו לחפש את החברים שהחליטו לצרף[10]. זהו סיפור הקמתו של גרעין אלון מורה, שנקרא בתחילה "הקבוצה להתיישבות באזור שכם". בהמשך חבר הגרעין לתנועת "גוש אמונים" אם כי לא ניטמע בה. בתחילה נשלחו מכתבים לשרים וח"כים ובהם בקשה: אישור להתיישב בשומרון, להקים בלב השומרון יישוב עירוני יהודי. הדוגמא שעמדה לנגד עיניהם הייתה קריית ארבע והקשר שלה לחברון באמצעות תפילה במערת המכפלה. הם חשבו על הקמת "קריית שכם" באותה מתכונת, כפי שהסבירו במכתב שנשלח בהמשך לחבר הכנסת יהודה בן מאיר מהמפד"ל: "הקמת הנקודה בקרבת נחלתו של יוסף תהדק את זיקתנו למקום – נוכל גם לקיים מניינים בשבתות ליד קבר יוסף כדוגמת אנשי קריית ארבע הקשורים לחברון העתיקה באמצעות תפילתם במערת המכפלה".[11] האישור לא ניתן. גם הממשלה הניצית בראשות גולדה מאיר לא ראתה את עתיד השומרון בשליטה ישראלית וההתיישבות בה לא הייתה חלק ממדיניותה. עם זאת, בגבולות שציירה, בקשה לכלול חלק ניכר משטחי הגדה המערבית.[12] באותה תקופה התנהל משא ומתן על הסכמי ההפרדה עם סוריה ומצרים. המו"מ עם סוריה הביא למאבק של אנשי הימין נגד הוויתורים בגולן. דיונים אלו על הסכם ההפרדה הביאו את חברי הגרעין להבנה, שקיים איום ממשי על העתיד, להרגשה שהקרקע בוערת תחת רגליהם. אין זמן לבזבז על לובי פוליטי. מכאן נבעה ההחלטה, סיפר בני קצובר, מראשי גרעין אלון

[6] "גוש אמונים" מסמך עקרונות ויסודות, שבט תשל"ד [פברואר 1974], ארכיון בני קצובר.
[7] (ארן 1987, ט"ו; זר 2016)
[8] (הוברמן 2002, 47).
[9] (שפרינצק 1986, 25).
[10] (הוברמן 2008, 71).
[11] מכתב גרעין אלון מורה ליהודה בן מאיר, ח' שבט תשל"ד [31.1.74] ארכיון בני קצובר, אלון מורה.
[12] השוו לדוגמה מכתב גולדה מאיר לחברי כפר עציון, 13 בספטמבר 1971, גנזך המדינה, ירושלים (=גנ"מ), ג3/ 2003

מורה, לעלות לשטח בעצמנו[13]. באסיפת הגרעין שהתקיימה בתחילת סיוון תשל״ד, יוני 1974, הוחלט שהמזכירות תכין את העלייה לקרקע.

הובלת המאבק להתיישבות בשומרון

לנגד עיניהם של הוגי ומקימי גרעין אלון מורה עמדו שתי מטרות עיקריות: מטרתם הכללית הייתה ליישב את השומרון, שהיה מיושב על ידי פלסטינים אך ריק מיהודים. המטרה הנוספת, הספציפית, הייתה להתנחל באתר הקרוב ביותר לעיר שכם.

פעילות הגרעין החלה, כאמור, בניסיון ליצור לובינג ציבורי שיעזור להם בקידום הרעיון. כך, למשל, קיימו סדרת מפגשים עם חברי כנסת ושרים ושלחו מכתבים לאישים שחשבו שיוכלו לעזור להם לקדם את תכניתם. נשותיהם נפגשו עם ראש הממשלה דאז, גולדה מאיר. מטרתם הייתה לשכנע את המוסדות המיישבים בחשיבות ההתיישבות היהודית באזור שכם. מכתבים נשלחו לראש הממשלה, שרים וחברי כנסת.[14] נוסח המכתבים חזר על עצמו ובו תביעה להקים את ביתם בשומרון. מכתבי התשובה היו בחלקם אוהדים ובחלקם מתנגדים, אולם אף אחד מהם לא העניק להם את האישור אותו ביקשו לקבל.[15]
האישור המבוקש אמנם התמהמה, אולם חברי הגרעין הצליחו לגבש סביבם תומכים מקרב חברי הכנסת, צעירי המפד״ל, חברי ״התנועה למען ארץ ישראל השלמה״ ועוד, שליוו את המאבק מתחילתו ועד העלייה על הקרקע.

עלייה ראשונה:

משנוכחו חברי הגרעין שבדרך הדיפלומטית הם אינם מצליחים להשיג את מבוקשם, החלו לנקוט בקו מיליטנטי יותר, שתכליתו הייתה לנסות לעלות על הקרקע ללא קבלת אישור ובאופן בלתי חוקי. העלייה על הקרקע נעשתה אמנם ללא הסכמת הממשלה, אולם לא נערכה בחשאי. מכתבים המבשרים על המעשה נשלחו לחברי כנסת ולשרים והם אף הוזמנו להצטרף. הסיבה לכך שחברי גרעין אלון מורה מיהרו לבצע את פעילות העלייה הבלתי חוקית מיד עם החלפת השלטון, הייתה, לשיטת שלמה גזית, שלא לאפשר לממשלה החדשה להתארגן ולהתבסס. הם רצו להעמיד במבחן את נחישותה, עוצמתה ומידת אחדותה במצבי משבר[16].

קבוצה של כמאה חמישים חברי הגרעין ומשפחותיהם הגיעה בדרכי ערמה למחנה הצבאי חורון, סמוך לכפר הפלסטיני חווארה, והקימה מאהל. כעבור זמן קצר הגיעו נציגי הצבא והחל להתבצע משא ומתן. לרגע נראה היה כי מסתמנת פשרה עם הממשלה. הוצע לעבור למקום אחר – מחנה קדום. הפשרה דיברה על מעבר של חברי הגרעין בלבד, ללא אוהדים, ולמשך לילה אחד, כשלמחרת ייפגשו להמשך דיון עם ראש הממשלה. בקרב החברים התעורר ויכוח האם לקבל את הצעת הפשרה. בהתייעצות עם הרב צבי יהודה קוק הוחלט שלא לקבלה.[17] ניסיון הפשרה נכשל. עם ערב ניתן האות לפינוי. המתנחלים התנגדו בצורה פסיבית והועלו בכוח למשאיות.[18] דני הדרי, הביוגרף של השר

---

[13] הוברמן 2002, 48)
[14] מכתב גרעין אלון מורה לשמואל תמיר (ינואר 1974), מכתב חברי הגרעין למשה דיין (דצמבר 1973) ועוד. ארכיון בני קצובר, אלון מורה.
[15] מכתב מחבר הכנסת יורם ארידור (דצמבר 1973) ועוד, ארכיון בני קצובר, אלון מורה.
[16] (גזית 1999, 233).
[17] ראיון עם הרב יוסף פורת, 12.5.12. בבית המחברת.
[18] דף הסבר של גרעין אלון מורה [ללא כותרת ותאריך], ארכיון בני קצובר, אלון מורה.

ללא תיק, ישראל גלילי, עמד על כך, שהכישלון הנוכחי בהתנחלות הלא חוקית בשומרון היה רחוק מלהיות ניצחון לממשלה. כן אמר, שנסיגתו העקרונית של ראש הממשלה, יצחק רבין, שהסכים להצעת הפשרה להעבירם למחנה בקדום, היא שהביאה להקמת ההתנחלות בסופו של דבר[19].

במבט לאחור, למרות כישלונה, היוותה העלייה והפינוי המהיר ממחנה חורון נקודת מפנה בהתיישבות היהודית בשומרון. ערב העלייה התנגדו לה לא רק מהצד השמאלי של המפה הפוליטית, אלא גם לא מעט מחבריהם ב"גוש אמונים" ומ"התנועה למען ארץ ישראל השלמה". העלייה ותוצאותיה הוכיחו למתנגדים כי למרות ההתנגשות עם צה"ל, המרחק ממלחמת אחים, ממנה חששו, גדול ועל כן חל מפנה ביחסם של אלו למבצעי העלייה הלא חוקיים.

זמן קצר לאחר ניסיון העלייה נפגשו קצובר ומנחם פליקס, גם הוא מהבולטים בין חברי גרעין אלון מורה, עם ראש הממשלה רבין, על מנת לברר האם ישנה בכל זאת אפשרות להתיישב באזור שכם. הלה הבהיר להם שהממשלה לא תאפשר להם זאת. "בשומרון לא! ללב הגדה המערבית, המאוכלס בצפיפות על ידי ערבים, אל לנו לדחוק מתיישבים יהודים"[20]. "לא ניגרר אחרי כל קבוצה קטנה" אמר להם. "אם ככה" השיב לו פליקס, "בפעם הבאה נבוא באלפים"[21]. מנהל המחלקה להתיישבות של הסוכנות, יחיאל אדמוני, סבר כי הייתה זו טעות לציין את "מיעוט המשתתפים" כסיבה לאי הסכמה להתיישבות, במקום להשתמש בנימוקים האמתיים, המדיניים, כיוון שזה יצר למתיישבים פתח לשנות את המצב וכך אכן עשו"[22]. מאותה שעה פתחו חברי הגרעין תקופה של פעילות מוגברת, לגיבוש תמיכה רחבה במאבקם. אורגנו חוגי בית ברחבי הארץ, גויסו אלפי אוהדים אקטיביים ופסיביים, נאספו משאבים לעלייה הבאה ונרשמו לגרעין עשרות חברים חדשים. מבצעים אלו, לצד הסיקור הנרחב בעיתונים – שילכו ויתרבו במהלך השנים - העלו את אלון מורה לסדר היום הציבורי.

עלייה שמינית:

בערב שבת, חנוכה תשל"ו [28.11.75], פורסמה בעיתונים מודעה הקוראת להמונים להגיע למבצע עלייה לסבסטיה. היה זה חידוש. הפעם הוחלט לבצע עליה המונית וגלויה, ללא תחכומים מבצעיים. התכנית הייתה שקבוצה אחת תשב בשטח באופן קבוע וקבוצות של אוהדים תגענה ותתחלפנה כל הזמן.

בבוקרו של אחד מימי החנוכה, 30.11.75, יצאה שיירה בת כאלפיים איש לתחנת הרכבת הישנה בתל שומרון. מטול כרם עברו רוב המשתתפים לצעידה רגלית בת עשרים וחמישה קילומטרים, בראשם צעדה המשוררת נעמי שמר[23]. ראש הממשלה, יצחק רבין, האשים את שר הביטחון שמעון פרס כי ההוראות שנתן לצה"ל לחסום את המתנחלים ניתנו בחצי פה והתוצאה: רבים מאנשי "גוש אמונים" הצליחו להסתנן לסבסטיה[24]. לעומתו האשים פרס את רבין שמינה את אריאל שרון

[19] (הדרי 2011, 581).
[20] (גולדשטיין 2006, 281).
[21] (הוברמן, 2002, 50).
[22] (אדמוני 1992, 144).
[23] (סגל, 1987, 33).
[24] (רבין 1979, 550).

ליועצו. לטענתו של פרס, שרון נתן למתנחלים מידע לגבי פטרולים של צה״ל והדריך אותם כיצד להתחמק מהם[25].

במשך שמונה ימים התגוררו במקום אלפי אנשים. מן הערים הגדולות יצאו מידי יום הסעות קבועות שהובילו עד למחסום הראשון ומשם המשיכו רגלית. מטבח מרכזי שירת את הציבור הרחב. מבנים טרומיים שלמים הובאו על גבי מובילים גדולים ונועדו לשמש למגורי הנשים, לישיבה ולבית הכנסת. לטקס חנוכת המבנים הגיעו משתתפי ״כינוס ירושלים לאחדות ישראל״, כינוס של מנהיגים יהודיים חשובים מהעולם, שהתקיים באותם הימים בירושלים. כינוס זה היה גורם חשוב במניעת הפינוי, כנראה בשל ההכרזות שנאמרו בו: ״זכותו ההיסטורית של העם היהודי לארץ ישראל אינה ניתנת לערעור״ וגם: ״החלטותיה של עצרת או״ם בגנות הציונות [...] סותרות את יסודות המוסר והצדק האנושי והן בטלות מעיקרן״[26]. במכתבים ששיגרו לצירי הוועדה לאחדות ישראל ביקשו אנשי ״גוש אמונים״ מהצירים לשפוט בינם לבין ממשלת ישראל.[27]

במקום נפתחו בית ספר וגן ילדים. סופרים ומשוררים תרמו את ספריהם לספריה במקום. מדרשת השומרון חידשה את פעילותה. סיורים והרצאות נערכו על ידי מרצים מתנדבים מאוניברסיטאות שונות. צוות רופאים ואחיות מבי״ח ״איכילוב״ אייש את המרפאה המקומית. סניף דואר נפתח וגלויות הוחתמו בחותמת עם שם המקום. על דש המכתבים היה כתוב: ״ציוני-באלון מורה כבר היית!״[28] קבוצות מן ההתיישבות העובדת הגיעו להתנחלות על מנת להביע הזדהות. יאיר בן ארי, חבר קיבוץ עין חרוד, לקח רכב עם עוד שתי משפחות, ונסע לסבסטיה.[29] בן ארי היה חבר ב״חוג עין ורד״, שהורכב ברובו מאנשי ההתיישבות העובדת שתמכה אקטיבית במפעל ההתנחלות של ״גוש אמונים״. לקראת סוף השבוע נכנסו החיים במחנה למסלול של שגרה. הרגשת ההתבססות התחזקה והצמיחה בקרב המתנחלים ואוהדיהם תקווה, כי הפעם תאושר הקמת היישוב. בשבת נכחו במקום כשלושת אלפים איש וביציאתה הגיעו כאלף נוספים. ביום שישי החלו בהכנות להפעלת לימודים סדירים לתלמידי התיכון במסגרת אולפנה וישיבה תיכונית.

ביום ראשון הגיע למקום שר הביטחון שמעון פרס. המתיישבים, שהיו שרויים, על פי תיאוריהם, בהתרוממות רוח גדולה בעקבות השבוע החולף, ציפו לשמוע ממנו כי יש תקווה לאישור הממשלה להתיישבות. הם התאכזבו מרה כאשר הודיע שהוא מתייחס לכל ההתרחשויות כאל הפגנה וקרא: ״באתי בשם ממשלת ישראל לבקש אתכם לעזוב את המקום״.[30] תוך חודשיים-שלושה, הבטיח, תדון הממשלה בהתיישבות בשומרון. הרב לוינגר יצא מן הישיבה אל ההמון וזעק שיש לעשות קריעה. רבים אכן נהגו כך[31]. תגובת המתנחלים הייתה כי לעולם לא ייפנו את היישוב מרצונם, ושאם ינסו לפנותם הם יגנו על המקום ״כהגן איש על ביתו״[32]. המשורר חיים גורי, שהיה נוכח במקום מטעם העיתון ״דבר״, הציע פשרה – העברת 25 מחברי הגרעין למחנה צבאי בשומרון, עד לדיון המובטח.

---

[25] (Greenberg 2006, 325)
[26] (ברנס תשל"ו, 14)
[27] מכתב "גוש אמונים" לצירי הועידה לאחדות ישראל, [ללא תאריך] ארכיון צביקה סלונים, קדומים.
[28] ברנס תשל"ו, 14)
[29] הוברמן, חגי, "נפטר יאיר בן ארי – הקיבוצניק מעין חרוד שהיה חבר במזכירות 'גוש אמונים'", בשבע, 8.11.12.
[30] מגל, יניב, "התחנה הראשונה", מעריב, 30.12.05.
[31] (סגל 1987, 33).
[32] ברנס תשל"ו, 16).

במהלך הלילה ישבה מזכירות הגרעין ו"גוש אמונים" ודנו באפשרויות השונות – מפינוי המחנה ועד ההצעה לעבור למחנה צבאי. הרב לוינגר עמד על כך שאין להתפשר על פחות מאשר הכרזה ממשלתית כי מותר להתיישב בכל מקום בארץ ישראל, אולם הוא היה בדעת מיעוט. חבריו - חנן פורת, מנחם פליקס, בני קצובר ואברהם מינץ - סברו כי הצעת הפשרה היא הישג גדול, פתח להתיישבות בכל שטחי יהודה ושומרון. "הממשלה לא יכולה להרשות לעצמה להיכנע לגמרי, עלינו להותיר לה מוצא של כבוד" הסביר פורת[33]. לעומתו גרס לוינגר כי להסכים לפשרה זוהי חולשה וכניעה. "אנו מרוויחים צעד קטן ומפסידים את כל היתר"[34]. ההצבעה הכריעה את הכף לטובת חנן פורת ברוב של חמישה מול שניים.

בדיון שנערך בכנסת אמר רבין: "הפינויים רק מחזקים אותם, בואו נאשר להם להיכנס למחנה קדום ואחרי שלושה שבועות כולם ילכו הביתה"[35]. נציגי המתנחלים הגיעו ללשכתו של פרס ביום שני ה-8 לדצמבר. ראש לשכתו של פרס, עליזה אשד, אמרה שהשר אהב מאד את האווירה שהשרו סביבם אנשי "גוש אמונים" כשבאו למשרדו. היא סיפרה ששמעון רצה למצוא חן בעיניהם והתנהל "קצת נגד רבין והיה לו הכוח, ורבין לא יצא נגדו בעניין הזה"[36]. השיחה התנהלה באווירה טובה ובגישה ענייינית. שלושה סעיפים נוסחו בפגישה, הקובעים כי המתנחלים יעזבו את סבסטיה וחברי הגרעין, המונה שלושים משפחות, יועבר למחנה הצבאי באזור.[37]

בר זוהר הביע תמיהה על כך שעשרים וחמישה חברי הגרעין עליהם דיבר גורי בהצעת הפשרה הפכו לשלושים משפחות – כלומר למעלה ממאה איש. יחד עם זאת, ציין בר זוהר, פרס התקשר תכופות עם רבין על מנת לעדכן אותו בהתפתחות המשא ומתן[38].

בספרו כתב רבין כי נפגש עם הרמטכ"ל, שהעריך כי על מנת לפנות את המתנחלים יידרש כוח של למעלה מחמשת אלפים חיילים ושהמשימה תארך מספר ימים. הוא ציין שהרמטכ"ל הוסיף ואמר כי יהיה זה למורת רוחו לפנות אותם[39].

שמחה אדירה פרצה במחנה בתחנת הרכבת לשמע הבשורה. הרב לוינגר, חנן פורת ומנחם פליקס נישאו על כתפיים בריקודים. יצחק רבין נדהם כשראה שכלי התקשורת הציגו את הפשרה ככניעת הממשלה[40]. כוונתו הייתה להראות שהם ניצחו את "גוש אמונים" ואילו "גוש אמונים" צייר זאת כניצחון המאבק להתיישבות בשומרון. במשך ארבעה חודשים התגוררו המשפחות בבסיס הצבאי – בתאי מעצר, באהלים ובצריפים. לקראת פסח הם עברו למחנה קרוואנים שהוצב בראש הגבעה.

* * *

קדום

פשרת קדום הייתה, כפי שסוכם עם שמעון פרס, זמנית, עד לישיבת הממשלה, שבה ייקבע עתיד המקום. בישיבת הממשלה מתאריך 19.5.76 הוחלט כי לא יוקם יישוב בקדום, למתיישבים בו יוצע

---

[33] (סגל 1987, 33).
[34] (שם).
[35] (סגל 1987, 34).
[36] (בר זוהר 2006, 431).
[37] נקדימון, שלמה, "הרבה פנים להסכם הפשרה על סבסטיה", ידיעות אחרונות, 10.12.75.
[38] (בר זוהר 2006, 431-432).
[39] (רבין, 1979, 550).
[40] (רבין 1979, 550).

לעבור למקום אחר במסגרת תכנית מאושרת של הממשלה[41]. בריאיון שנערך עם השר גלילי לאחר הישיבה הוא אמר: "[זוהי] החלטה נחרצת לגופו של עניין, אין בה פשרה. לא יקום יישוב בקדום. הגרעין צריך לעבור למקום אחר אשר יוצע על ידי הממשלה, על בסיס מדיניותה"[42]. אם כך הוחלט בישיבת הממשלה, מה ארע? כיצד נשארו המתנחלים בקדום (שהפכה ברבות הימים ל"קדומים"), בניגוד להחלטת הממשלה? יחיאל אדמוני, איש מחלקת ההתיישבות של הסוכנות ואיש הוועדה הממשלתית להתיישבות בשטחים, פרסם בספרו תכתובת בין אישי ממשל בעניין קדום. מהשתלשלות המכתבים ניתן ללמוד כיצד שלח גלילי את אדמוני להציע למתנחלי קדום אתר חלופי, בהתאם להחלטת ישיבת הממשלה, כפי שהוזכרה לעיל, בעודו מצייד אותו בבקשה/ דרישה: "תיטיב לעשות אם תקפיד להימנע מדיון אידיאולוגי ופוליטי ותתבסס על ההחלטה המוסמכת של הממשלה [...][43] "לפרס שלח גלילי מכתב ובו דרישה להפסקה מידית של כל עבודה בקדום העשויה לקדם את המחנה לישוב של קבע (שם, שם). כעבור ימים מספר קיבל ראש הממשלה מכתב מגלילי ובו דיווח כי שליחו של אדמוני, שהגיע לדבר עם המתיישבים, על פי הוראתו של גלילי, נוכח כי העבודות במקום ממשיכות כסדרן[44]. בישיבה של חברי אלון מורה עם יחיאל אדמוני הציע הלה על משבצת בבקעת הירדן והציע להם לעבור לשם ולקחת איתם את השם "אלון מורה". בתגובה הציעו לו חברי היישוב להרחיב את בקעת הירדן ולכלול בה גם את השומרון.[45] כעבור שבועות מספר הורץ מכתב נוסף לראש הממשלה, המסווג כאישי, ובו הידיעה כי שליחותו של אדמוני נכשלה וגרעין אלון מורה מסרב לעבור לאתר אחר[46]. וכך, בהכרזות ובהצהרות נסתיימה פרשת קדום. הישוב שם היה לעובדה. ב-17 לאפריל 1977, חודש לפני הבחירות, שנה וחצי לאחר התיישבותם במקום, אישרה הממשלה את הקמת קדום כיישוב ישראלי חדש סמוך לבסיס הצבאי.

"היה זה ניצחון ברור של 'גוש אמונים'" כתב גזית, "קבוצה קטנה, פנאטית ומיליטנטית אנסה את ממשלת העבודה להיכנע ולאשר הקמת יישוב חדש בניגוד למדיניותה. אך היה זה ניצחון חסר משמעות בסופו של דבר", התנחם גזית, "כיוון שכעבור חודש ממילא התחלף השלטון ואת מקום מפלגת העבודה תפסה מפלגה אשר חרטה על דגלה התיישבות בכל חלקי ארץ ישראל. שוב לא היה צורך בצעדים הפגנתיים ולא חוקיים", סבר, "כדי לכפות על הממשלה לאשר הקמת יישובים"[47].

בישיבת סיעת המערך שהתקיימה לאחר פשרת קדום ב-9.12.75 הזכיר שר הביטחון פרס את העניין הזה כאחד הגורמים שהביאו להחלטת הממשלה: "זה לא היה רק 'גוש אמונים' [...] בתוך המחנה (בסבסטיה) היו אנשי התיישבות מכל הזרמים: מהקיבוץ המאוחד, איחוד הקבוצות והקיבוצים, הקיבוץ הארצי ותנועת המושבים [...] היו גם מבית אלפא".[48] באותה הישיבה הצטדק פרס ואמר, שאין ספק שבמשטר דמוקרטי יש לקיים את החוק אבל יש חוקים שהממשלה מוסמכת על ידי המחוקק להפעיל את שיקול דעתה איך לבצע אותם. החוק לא מצווה על הממשלה לבצע חוקים באופן עיוור ואוטומטי.[49]

---

[41] (אדמוני 1992, 168).
[42] (שם, 169).
[43] שם, 197
[44] (שם, 198).
[45] ריאיון עם דוד רוזנצוויג, 13.5.12. בבית המחברת.
[46] (אדמוני, 1992, 199).
[47] (גזית 1999, 236).
[48] נקדימון, שלמה, צימוקי, אריה, "הפרוטוקולים של מתווכי קדום", ידיעות אחרונות, 30.4.76.
[49] שם.

סיבה אפשרית להצלחתם בקביעת נקודת התיישבות בשומרון ניתן לייחס להחלטה באו"ם המשווה בין הציונות לגזענות. הגינוי יצר אווירה בקרב חוגים בחברה הישראלית שיש לעשות משהו. "גוש אמונים" הציע עשייה. כלומר העלייה הזו הייתה הדבר הנכון בזמן הנכון[50]. ההנהגה האידיאולוגית, שעד אז הייתה בידיהם הבלעדיות של מפלגות המערך, זלגה לתנועות אחרות ויצרה הזדהות מצד גופים ותנועות שעד אז לא תמכו בהם, כחברי קיבוצים מעין חרוד וחניתה, ותמיכת חברי כנסת מכל גווני הקשת הפוליטית. אלו יצרו תחושה, כפי שאמר פרס לעיל, שהממשלה לא עומדת מול קבוצה קטנה אלא מול העם כולו.

עזר ויצמן, לימים שר הביטחון בממשלתו של מנחם בגין כתב בזיכרונותיו:

> אלון מורה הייתה ההתנחלות המפורסמת ביותר של "גוש אמונים". עיקר פרסומה בא לה על רקע ניסיונותיה של ממשלת המערך לפנות את המתנחלים ממקומם ליד שכם. ניסיונות אלו עלו בתוהו לא רק בגלל דבקותם של המתנחלים ואוהדיהם במטרה שהציבו לעצמם ונכונותם הבלתי מתפשרת להישאר במקומם אף במחיר הפרת חוק והתנגשות עם הצבא – אלא גם מפני שהיו להם תומכים בתוך ממשלתו של רבין"[51].

לדבריו, אי ההסכמה ששררה בתוך הממשלה, וסביר להניח שוויצמן רמז על פרס בדבריו על תומכים, היא שהביאה להגשמת מטרתם של חברי אלון מורה להתיישב בלב השומרון. לא סוד הוא כי מתיחות עזה, הגובלת בשנאה, שררה בין ראש הממשלה לשר הביטחון שלו. אחת התוצאות של הסכסוך המתמיד שלו עם פרס הייתה ירידת קרנו בעיני הציבור בישראל. הפופולריות של רבין בדעת הקהל בגין יריבות זו הגיעה לשפל המדרגה, השיא היה בעקבות פרשת סבסטיה[52]. רבין ראה בפרס את האשם העיקרי בכניעת הממשלה למתנחלים. הוא האשים אותו בכך שסייע להם בעקיפין וחיפש את קרבתם[53]. מיכאל בר זוהר ציין שעוד לפני מלחמת יום הכיפורים אמר פרס לאנשי "גוש אמונים" שיש חשיבות אסטרטגית בחוט השדרה של ההרים, ולכן צריך להתיישב בשומרון. ב-17 ביולי 1974 הצהיר פרס שהוא מכיר בזכויות העקרוניות של יהודים להתנחל בכל מקום בארץ ישראל, אך הוסיף שההתנחלות בשכם איננה בעדיפות גבוהה. בר זוהר כתב כי הרישא של דבריו נבעו הן מעמדותיו הניציות והן מהעובדה הפוליטית שחלקים גדולים, כהגדרת בר זוהר, ממפלגת העבודה תמכו ברעיון ארץ ישראל השלמה[54]. התוצאה הברורה של פרשת סבסטיה, כתב יוסי גולדשטיין, הייתה ניצחון לפרס והשפלה פומבית לרבין[55]. אחת ההשלכות לכך הייתה נפילתה, סופו של דבר, של ממשלת רבין[56]. תמיכתו, אמנם המסויגת, של פרס, הביאה כפי הנראה, להצלחת מאבקו של גרעין אלון מורה, ולבסוף גם לפירוק הממשלה.

---

[50] (הוברמן 2002, 57).
[51] (ויצמן 1981, 2007).
[52] (גולדשטיין 2006, 281).
[53] (רבין 1979, 549).
[54] (בר זוהר 2006, 429).
[55] (גולדשטיין 2006, 282).
[56] (גולן 1982, 183).

לימודי היסטוריה הם כלי רב ערך להבנת תולדות האנושות, התרבויות השונות והדמויות שפעלו ועיצבו את המציאות. מטרת לימודי ההיסטוריה היא לא רק להרחיב את הידע, אלא גם להעצים את יכולות הניתוח וההבנה. יכולת זו מתרחבת כאשר אנו בוחנים את התרחשויות העבר מנקודות מבט שונות. היכולת להתבונן באירועים היסטוריים ובדמויות היסטוריות מנקודות מבט שונות, מאפשרת פיתוח חשיבה ביקורתית ומתוך כך לימוד מעמיק ומשמעותי יותר של העבר ומשמעותו.

הפרק החותם את נושא ההתיישבות בעשורים הראשונים הוא הסכם השלום עם מצרים ופינוי סיני. בפרק שלפנינו ישנה סקירה של הנושא, באמצעות דמותו של ראש הממשלה, מנחם בגין, שהוביל מהלך זה. הסקירה נעשית תוך הצגת נקודות מבט שונות ביחס לנושא ולדמותו המיוחדת של ראש הממשלה מנחם בגין.

המורים ידונו עם התלמידים בכיתה על דמותו רבת הפנים של ראש הממשלה, ועל נקודות המבט השונות שמהן ניתן לעסוק בנושא פינוי סיני ומשמעותו ההיסטורית.

גאון ונדיב ואכזר

חגי סגל

לעת זקנה הבטיח מנחם בגין, שכאשר יפרוש מעיסוקיו הפוליטיים יתמסר לכתיבת זיכרונות. סיפור חייו וכישורי הכתיבה שלו היו מתכון מבטיח להצלחה שיווקית. הוא כבר כתב בעבר שתי אוטוביוגרפיות רבות־מכר, "המרד"[201] ו"בליל לבנים"[202], ונראה שהציבור היה צורך בשקיקה גם את מסכת זיכרונותיו השלמה. הקהילה ההיסטורית הצפופה בישראל יכלה להתפרנס שנים רבות מעדויות בגין על עצמו.

בסופו של דבר הוא לא כתב זיכרונות. תשע שנותיו האחרונות, שבהן היה משוחרר מכל עיסוק ציבורי ונתון למעצר בית עצמי, הוקדשו לקריאה או להרהורים נוגים. בגין לא כתב, לא התראיין, לא הוריש אחריו הסברים מוסמכים לעיצבונו הגדול באחרית ימיו. קומץ המקורבים שהורשה לבקר אצלו ניהל עמו רוב הזמן שיחות חולין. ככל הידוע הוא לא פרק באוזניהם סודות מסעירים. אילו היה אומר להם במפורש שהסתגרותו בביתו נובעת ממחיר הדמים הכבד של מלחמת לבנון, כפי שטוענת התיאוריה הפשטנית הנפוצה, חלקם לפחות היה כבר חושף את התגלית הזאת. במלכת ההדלפות הישראלית יש תוחלת חיים קצרה מאוד לסודות נחשקים שכאלה.

201. הוצאת אחיאסף, 1978.
202. הוצאת קרני, 1953.

לכן אפשר להניח שאנחנו יודעים היום על בגין כל מה שיש לדעת. הישגיו וחולשותיו, החלטותיו ושיקוליו פרושים לפנינו כמעט במלואם, ערוכים למשפט ההיסטוריה. מאז הלך לעולמו ב־1992, שלושה חודשים לפני שיבת רבין לשלטון, לא התגלה מידע משמעותי חדש על אודותיו, כנראה מפני שאין מידע כזה. בניגוד למורו ורבו, ז'בוטינסקי, ואפילו בניגוד לאויבו הגדול, בן־גוריון, מורשתו של מנהיג תנועת החרות מוצתה עוד בחייו. בכתב העת "האומה", למשל, מופיע בקביעות מאמר או נאום של ז'בוטינסקי, אך רק לעתים רחוקות הגיג של בגין.

מבחינת הדור הצעיר, בגין הוא בעיקר משיח השלום עם מצרים. מין מהדורה מוקדמת של רבין, אך בלי ההילה של קדוש מעונה. בקושי זוכרים לו את ימי האצ"ל ואת תקופת המדבר האופוזיציונית. רק ישראלים קשישים נוצרים עדיין את רושם סגולותיו הרטוריות בעידן הטרום־טלוויזיוני.

הוא היה באמת נואם ענק. הגדול מכולם. עד היום לא קם לו יורש בישראל. יוסי שריד התקרב לפעמים ליכולות הרטוריות של בגין, אבל הוא חסר את החום שבגין הקרין. כשבגין נאם זרם חשמל באוויר. הוא ליטף את מאזיניו, שלהב אותם, ריתק אותם, נגע בלבם, חדר למוחם. שום חוויית טוק־שואו עכשווית לא תרמה ולא תשווה להשתתפות בעצרת בחירות שלו בשנות החמישים והשישים. המונים היו מצטופפים בכיכרות כדי לשמוע אותו מייסר את המפא"יניקים בשבט לשונו. למרות שפתו הגבוהה, הארכאית לפעמים, והביטויים הלטיניים שאהב לתבל בהם את דבריו, היתה הקשבה דרוכה לנאומיו גם באוכלוסיות דלות השכלה. "בגין לשלטון", הריעו לו בגרון ניחר.

בדרך כלל הגיע לעצרות או לדוכן הנואמים בכנסת עם נאום מוכן, אבל בקושי נזקק להציץ בדפים שלפניו. הוא היה חף ממונולוגיות, מגמגומים, מדקלומים. כמו נואמים דגולים אחרים הוא

גייס את זרועותיו ואת אצבעותיו להחדרת מסריו. אפילו לגימותיו מכוס התה שלפניו השתלבו בדרמה הגדולה שהוא ידע לייצר על הבמה.

אני זוכר אותו נואם פעם בעצרת בבית קולנוע בעכו, זמן קצר אחרי מלחמת יום הכיפורים. המקום היה דחוס עד אחרונת המרצפות, ובכל זאת לא נשמע בו הגה ולא עלתה ממנו המולת ירכתיים. רק קולו הצרוד והנוקב של הנואם הדהד באולם. פתאום, באמצע תיאור של מחדלי הדרג המדיני ערב המלחמה, הוא פנה לאדם אחד שעמד ביציע, שען על המעקה, וביקש ממנו ש"אדוני יעשה לי טובה ויתרחק קצת, אני חושש שייפול למטה, יש לי לב חלש". הקהל אהב מאוד את המחווה האנושית הזאת. הוא גם אהב את השימוש השכיח של בגין בצירוף "בעזרת השם", שחידד את ההבדל בינו לבין החילוניות המפא"ניקית.

כשהעפיל סוף סוף ללשכת ראש הממשלה, אחרי עשרים ותשע שנות אופוזיציה ושמונה הפסדים צורבים בבחירות, הכריז בגין ששום משרה ממלכתית לא תמלא את לבו רגש ותודעת שליחות כמו אלה שפיעמו בו כשפיקד על מחתרת הארגון הצבאי הלאומי (אצ"ל). אולי היתה הקביעה הזאת מחוות ענווה גרידא, אופיינית מאוד לאיש, אך היא התבררה כמדויקת מאוד. ראש הממשלה בגין אמנם קיבל החלטות הרות גורל, חלקן נועזות מאוד, אבל על תקופת כהונתו רבצה עננת עליבות. כמפקד האצ"ל גילה הרבה יותר מנהיגות, מעוף, אומץ והשפעה היסטורית.

הבריטים היו נשארים בארץ עוד עשרות שנים אלמלא המהלומות שהנחיתו עליהם בגין ופקודיו. הוא לחם בהם בעוז, בהדר ובהצלחה. אחר כך לחם בהיסטוריונים, שטענו כי הבריטים עזבו מרצונם, מתוך שיקולים גלובליים כביכול. עד שנבחר לראשות הממשלה, ואפילו אחר כך, השקיע מאמצים סיזיפיים בשכנוע הבריות שהבריטים

סולקו מכאן בכוח הנשק העברי. אף פעם לא התעייף מלהתפלמס בנדון עם יריביו הפוליטיים. בספרו "המרד", חומר לימוד חובה לתנועות שחרור ברחבי העולם, הוא מצטט פקידים בריטים בכירים שאמרו בפה מלא כי פעולות הארגון הצבאי הלאומי גרמו ליציאתם מהארץ יותר מכל דבר אחר.

מחיר הדמים שגבה בגין מהבריטים לא היה כבד במיוחד, אבל יוקרתם ספגה שוב ושוב מכות אנושות. האצ"ל פרץ להם את חומות כלא עכו, הלקה את שוטריהם בראש חוצות, שדד את מחסני הנשק שלהם לאור יום, ופוצץ את מתקניהם השמורים ביותר, כמו מלון המלך דוד או בית גולדשמידט. פעולותיו ריתקו את דעת הקהל האמריקנית ועוררו הערכה גדולה אפילו בברית המועצות.

הקש שהכריע את גב האריה הבריטי היה תליית הסרג'נטים הבריטים, מעשהו האמיץ ביותר של בגין בכל הזמנים, אפילו אמיץ יותר מהפצצת הכור האטומי בבגדד. הוא התרחש בקיץ האחרון של שלטון המנדט. בית דין בריטי גזר מוות בתלייה על שלושה מלוחמי האצ"ל – אבשלום חביב, מאיר נקר ויעקב וייס. בתגובה חטף האצ"ל ברחובות נתניה שני סרג'נטים של צבא הכיבוש, והסתיר אותם במסתור תת־קרקעי באזור התעשייה של העיר. הארגון הזהיר כי אם גזר הדין יבוצע, ייתלו גם הסרג'נטים. אלפי חיילים בריטים הפכו כל אבן באזור נתניה כדי למצוא אותם, כשהם מסתייעים בשירותי ההלשנה של ההגנה. הנהגת היישוב הפעילה לחץ פסיכולוגי כבד על האצ"ל לשחרר את שני החיילים הבריטים והשמיעה איומים מאיומים שונים. אבל בגין לא נרתע. בהגיע בשורת האיוב על תליית שלושת לוחמיו בכלא עכו, ציווה לתלות את הסרג'נטים. זעזוע כבד פקד את שלטון האימפריה כשגופותיהם התגלו בחורשה ליד נתניה, והוא החליט להסתלק מארץ הקודש. ארבעה חודשים אחר כך הצביעה עצרת האו"ם בעד הקמת מדינת ישראל. רק כעבור עשרות

שנים התברר שאחד הסרג'נטים היה יהודי.

"השאלה היתה מי ישבור את מי", הסביר בגין בשנות החמישים, "אין ספק כי לו היינו משחררים את הסרג'נטים, היו הבריטים מקימים לנו שדרות של תליות ושולטים בארצנו עד היום הזה. המעשה האכזר בנתניה לא רק הציל עשרות בחורים עברים מגרדום, אלא גם שבר את מפרקתו של השלטון הבריטי, כי בהתנפץ עמודי התלייה, מתרסק השלטון הנשען עליהם".

באביב 1948 הוא יצא מהמחתרת והכריז על הכרתו בממשלה הזמנית בראשות בן־גוריון. ראש הממשלה הזמנית, בן־גוריון, לא התרשם מגילוי הנאמנות הזה, וכעבור שישה שבועות ציווה להפגיז את ספינת הנשק אלטלנה, בתואנה שנועדה לחמש את המיליציה של בגין. שישה־עשר מאנשי הספינה נהרגו, חלקם בעודם במים. סכנת מוות ריחפה גם על בגין עצמו. ובכל זאת לא התפתה להשיב אש. בנאום לאומה בתחנת הרדיו הפיראטית שלו הצהיר, שארגונו המותקף ינצור את נשקו. "לא תהיה מלחמת אחים בעוד האויב בשער", אמר בקול בוכים. העיתונאי שלמה נקדימון כותב בספרו "אלטלנה",[203] שבן־גוריון ואנשיו, בהם גם שמעון פרס, הקשיבו ברדיו לנאום, ופרצו בצחוק.

"ישנן דמעות אשר כל גבר רשאי להתגאות בהן", השיב בגין למלגלגיו, "מוטב שאחד יתן דמעות לב על תועבה שנעשתה בישראל מאשר רבים רבים יבכו על תוצאותיה". זאת היתה שעתו הגדולה.

ישראל אלדד, מכרו הטוב של בגין עוד מסניפי בית"ר במזרח אירופה, חשב אז שבגין טועה. הוא דיבר על לבו לרדת שוב למחתרת ולהמשיך בלחימה. אלדד טען כי יש מצבים לאומיים שבהם מלחמת אחים היא רע הכרחי. אבל מקץ שנים אחדות הודה שהאיפוק הבגיני בפרשת אלטלנה היה מוצדק. עם זאת הודה גם לבורא שבן־גוריון,

203. הוצאת עידנים, 1978.

ולא בגין, הנהיג את המדינה בשנותיה הראשונות. בגין לא היה מספיק רשע, לטעמו, כדי לשכן מאות אלפי עולים במעברות דולפות, ולהציל את מדינת ישראל הצעירה מכליה דמוגרפית.[204]

מעניין שדווקא בגין עצמו הגיע לימים למסקנות אחרות בדבר שימוש בכוח כשיטה לפתרון של מחלוקת לאומית קשה. הוא חשף אותן במהלך הדיון הסוער בכנסת על השילומים מגרמניה, בהיותו מנהיג תנועת החרות, סיעה קטנה בת שמונה מנדטים. הוא הסביר שתמיד חינך את אנשיו לציית לממשלה ולהבליג, אפילו בפרשת אלטלנה, אך לא עוד. "באתי להזהיר, ואני מזהיר: חברי הכנסת מכל הסיעות, עניין זה לא יוכל לעבור. אם יש טעם במלים 'קידוש השם', אם יש תוכן במונח 'ייהרג ובל יעבור' – זהו הטעם וזהו התוכן".

חמש־עשרה שנים מאוחר יותר התפייס בגין עם בן־גוריון. הפיוס התרחש בתקופת הכוננות ערב מלחמת ששת הימים, כשנולדה יוזמה להקמת ממשלת ליכוד לאומי. בגין הציע שבן־גוריון יעמוד בראש הממשלה החדשה, במקום לוי אשכול. הצעתו האבירית לא התממשה, אך היא הספיקה על מנת להפוך את שונאו הגדול לאוהבו. כשהשניים נפגשו במקלט הכנסת, בעוד הירדנים מפגיזים את ירושלים, הם התחבקו. מנהיג מפא"י הישיש כתב אחר כך לבגין כי הוא עדיין סבור שצדק בכל מחלוקות העבר בין השניים, אך ציין כי "כל איש מסוגל לטעות מבלי שירגיש בכך". כשהוזמן שנה אחר כך לוועידת תנועת החרות הודיע בן־גוריון שלצערו אמנם לא יוכל להשתתף בה, אך הדגיש ש"ברכתי שלוחה לכל חברי הוועידה ובראשם למנחם בגין".[205]

בגין, שבינתיים הפך לשר בלי תיק בממשלת אשכול המורחבת, הצליח לשכנע את אשכול לשחרר את ירושלים העתיקה. "אני מבקש

204. עדה אמיכל ייבין, סמבטיון, ביוגרפיה של ד"ר ישראל אלדד, עמ' 257.
205. ארכיון ב"ג, 23.5.1968.

מאוד, קודם כל, לא לדחות את שחרור העיר העתיקה אפילו לרגע אחד נוסף", אמר בישיבת הממשלה שהכריעה בעניין ההיסטורי הזה יום לפני השיבה אל הר הבית. בחגיגת השחרור שערכה מפלגתו הכריז כי "איננו מעלים על דעתנו ועל דל שפתותינו ששעל אחד של ארצנו, אשר ניתנה לאבות אבותינו לנצח נצחים, יימסר לשלטון נוכרי כלשהו". מעריציו היו משוכנעים שהוא מתכוון לכל שעל אדמה שנתפס במלחמה, כולל סיני, אבל לבגין היו כוונות אחרות. עד שנבחר לראשות הממשלה הוא עמעם את נכונותו לוותר על כל סיני תמורת שלום. רק לחוג מקורבים מצומצם גילה שארץ ישראל שלו אינה כוללת את סיני. "הלוא אתה מכיר את הפירוש, שנחל מצרים הוא ואדי אל עריש ולא הנילוס?!" אמר פעם לישראל אלדד. "גם אם יש רש"י כזה, אני לא זוכר אותו", השיב אלדד בעוקצנות.

הביוגרפית של אלדד, עדה אמיכל ייבין, מגלה שהוא אף פעם לא רחש אמון גדול לגילויי הנאמנות הפומביים של בגין לארץ ישראל השלמה. עוד ב־1958 התאונן ש"בגין ורבים מהסובבים אותו הם באמת מין פולנים או אירים שבמקרה הם יהודים ואין הם עולים משורשי העם ולא משורשי האדמה". קריאותיו של בגין, מעת לעת, לשחרר את יהודה ושומרון מעול הכיבוש הירדני, נשמעו לאלדד כ"צלצול כלי נבוב".

בהצהרה שפרסם בגין אחרי מלחמת ששת הימים קרא בגין לממשלה לאשר "התנחלות יהודית רבת ממדים בחבלי יהודה ושומרון ועזה, ברמת הגולן ובסיני". אולי לא האמין כי מצרים תסכים אי פעם לכרות שלום עם ישראל ויתעורר צורך למסור לה את סיני. בקיץ 1970, כשממשלת גולדה מאיר אימצה תוכנית ותרנית להפסקת אש עם המצרים, שהיתה כרוכה גם בפתיחת משא ומתן על נסיגות ביו"ש, הוא פרש לאלתר מממשלת הליכוד הלאומי. דבריו באותו חודש, בממשלה ובכנסת, היו נבואה מדויקת

על נסיבות פריצתה של מלחמת יום הכיפורים. בגין חזה בבהירות שהמצרים ינצלו את הפסקת האש להכנות למלחמה שבה יוכלו לכופף את כנף חיל האוויר הישראלי.[206]

אורי אבנרי, חבר כנסת באותם ימים, לעג לאזהרות בגין. הוא האשים אותו "בבישול דייסה של פאניקה", ב"תסביכי נחיתות גלותיים". האמירה הלעגנית הזאת, שהופרכה בדמם של כ־2,600 חיילי צה"ל, היתה אופיינית לסגנון ההשתלחות השמאלני בבגין. במשך כל שנותיו באופוזיציה הוא הואשם תמיד בראיית שחורות, בדמגוגיה, בחרחור מלחמה. חלקו בהקמת המדינה גומד או בוטל והוא הוצג כאישיות לא חשובה. לדוגמה, באנציקלופדיה "1000 אישים",[207] ספר מתנה חובה לכל נער בר־מצווה בשנות השישים והשבעים, אין בכלל ערך "בגין". מופיעים בו אישים בלתי־חשובים מהעת החדשה, חלקם אלמונים ממש, רק לא בגין.

באותה תקופה הזהיר בגין גם מפני כריתת חוזה שלום נמהר בין ישראל למצרים. במאמר ל"מעריב", כשלוש שנים לפני עלותו לשלטון, המליץ למשה דיין לא להתפעל מפטפוטי השלום של סאדאת. הוא הזהיר שסאדאת לא יסתפק בפחות מנסיגה ישראלית מלאה לקווי 1967 ומהענקת מסגרת מדינית לפלסטינים, וכידוע צדק גם בכך. "על מר דיין לדעת ולשנן לעצמו, כי זהו 'השלום' שאליו שואף הרודן המצרי, ופירושו, לכל הדעות בישראל, החרבתה של מדינת היהודים".[208]

כשאזרחי ישראל השתכנעו בצדקת הדרך הבגינית, ובחרו בו לראשות הממשלה, הוא היה בן שישים וארבע. לא זקן כלל, אבל כבר חולה מאוד. פניו הרזות הסגירו התקף לב קשה שעבר בתקופת

206. דברי הכנסת, 25.8.1970.
207. יעקב אבישי, **1000 אישים**, הוצאת עמיחי, 1964.
208. **מעריב**, 22.3.1974.

מערכת הבחירות. בטרם הספיק לתפור קואליציה נזקק שוב לאשפוז. לתדהמת כולם הוא הזמין אליו לבית החולים את משה דיין, אדריכל המחדל של מלחמת יום הכיפורים, והציע לו את תיק החוץ. זה היה הסימן הראשון לכך שבגין הגיע לשלטון מאוחר מדי, עייף, יגע וחסר ביטחון עצמי. ניצחונו הסוחף בבחירות לא כיבה את תשוקתו ללגיטימציה. היה חשוב לו לקבל הכרה גם משונאיו בשמאל, מהתקשורת, מהאמריקנים. שנים של רצח אופי נטעו בו כמיהה להוכיח שהוא בדיוק ההפך מתיאוריו הדמוניים: לא מחרחר מלחמה אלא רודף שלום.[209]

שוחרי ארץ ישראל השלמה נחרדו כאשר שמעו על מסירת תיק החוץ לדיין. בגין הסביר לנציגם, צבי שילוח, כי "זקוק אני לשר חוץ, שבטרם יעבור דיפלומט את סף משרדו, יישר את הקמט במכנסיו".[210] כעבור חודשים ספורים התברר שבגין היה זקוק לדיין כדי ליישר את גבולות ארץ ישראל ולגלח את קמטי ההתיישבות היהודית הצעירה בסיני. לפני כן הספיק להכריז שיקומו הרבה אלוני מורה, להעניק הכרה ממלכתית ליישוב עפרה, לאשר בקושי רב הקמת שש התנחלויות ביו"ש, וגם להחריב בהפצצה אווירית כפר לבנוני, כתגובה על הפגזה של יישובי הצפון.

ההפצצה הזאת, המהפך הפוליטי בישראל וההתקרבות המתמדת בין וושינגטון למוסקבה שכנעו את אנוואר סאדאת שלערבים אין עוד סיכוי להכריע בכוח את ישראל. הוא גם ידע שבניגוד לגולדה או לרבין, בגין שולל נסיגות במסגרת הסדרי ביניים. לאחר שווידא בצינורות חשאיים כי הממשלה החדשה מוכנה לוותר על כל סיני תמורת שלום מלא, הכריז על נכונותו לבוא לירושלים ולנאום בכנסת. בגין שכח מה שכתב עליו ב"מעריב" רק שלוש שנים קודם

209. חגי סגל, **אחים יקרים**, הוצאת כתר, 1987, עמ' 38 (בהסתמך על ריאיון עם חנן פורת).
210. צבי שילוח, **אשמת ירושלים**, הוצאת דביר, 1989, עמ' 137.

לכן, וקידם בהתלהבות את יוזמת השלום המצרית. חמישה שבועות לאחר נחיתת סאדאת בארץ, טס בגין לאיסמעיליה.

ט"ו בטבת תשל"ח, 25 בדצמבר 1977, היה יום היסטורי בהחלט במזרח התיכון. ראש ממשלת ישראל, מנחם בגין, ביקר לראשונה במצרים. "אנו מכבדים את עקרונותיו של הנשיא סאדאת, ומצפים שהוא יכבד את עקרונותינו", הכריז בעלותו למטוס, אבל סאדאת לא כל כך כיבד. בחוצות העיר המצרית הונפו, בניגוד לכל כללי הטקס, דגלים מצריים בלבד. יועצו לענייני ערבים, פרופסור משה שרון, סיפר[211] שבגין הביט בדגלים המצריים באיסמעיליה, סקר את כרזות הבד הגדולות בערבית שנתלו לצדי מסלול הביקור, ושאל אותו "מה נכתב כאן עלי?" שרון הצטער לומר לראש הממשלה שבכרזות אין אף מילה עליו. כולן מוקדשות לתפארתו של הנשיא המארח בלבד. אחר כך הצביע שרון על הדגל הישראלי הקטנטן שננעץ בקדמת המכונית של בגין, ואמר לראש הממשלה: "אדוני, זה הדגל היחיד שהונף כאן לכבודך".

רוחו של בגין נעכרה, אך הוא לא מחה על עלבונו באוזני מארחיו. גם כשסאדאת ערך לו סיור משפיל בנתיב צליחת התעלה ב־1973, בגין הקשיב לו בנימוס. סאדאת עצמו אמר לשרון באותו ביקור, "תגיד לראש הממשלה שלך שזהו שוק, והסחורה יקרה". חרף הדברים הללו, שרון סבור שסאדאת היה מסתפק גם בחצי סיני אילו התעקש בגין על החצי השני, אבל בגין לא התעקש. בתחילת המשא ומתן התכוון להשאיר בידי ישראל את יישובי ימית ודרום סיני, אך די מהר התרצה לוותר אפילו עליהם. "העם עייף ממלחמות", הסביר לצבי שילוח ולחבריו את עייפותו־שלו, "אם רק נזכה לחתום על חוזה שלום עם מצרים, תתחיל למחרת עלייה רבתי שכמותה לא ידעה הציונות מימיה. ישראל תהפוך שווייץ חדשה של המזרח התיכון".

211. הרצאה בעפרה, חול המועד סוכות תשע"א.

בקריקטורה מרהיבה של "זאב" ב"הארץ" מתקופת קמפ־דיוויד רואים את מנחם בגין בדמות גבר שתוי וזחוח השב הביתה ממסיבת הוללות, ואת גאולה כהן, רעייתו הנבגדת כביכול, אורבת לו עם מערוך מאחורי הדלת, בוערת מכעס. "אדוני, תגן עלי מפני הגברת הזאת", ביקש בגין מיושב ראש הכנסת, יצחק שמיר, בדיון הדרמטי על ההסכם עם המצרים. כהן צעקה בתגובה שיותר חשוב עכשיו להגן על ארץ ישראל מפני בגין, והיא צדקה. כמעט בן לילה הפך בגין ממנהיג המחנה הלאומי לגיבור מחנה השלום. כשהכנסת אישרה את הסכמי קמפ־דיוויד הוא התחבק עם שולמית אלוני. את המתנחלים, אשר רק אשתקד רקדו סביבו ועכשיו הפגינו נגדו, הוקיע במילים קשות, הלקוחות ממחסן ההשמצות השמאלני: "משיחים קמו לנו, מוכי תסביך ומתנשאים. יש אנשי כזב גם אם הם דתיים מאוד. אנחנו נבחרנו לנהל את המדינה ולא 'גוש אמונים'".

הוא לא רק ויתר על מלוא סיני ועל היישובים שם, אלא גם היה ראש הממשלה הישראלי הראשון שהפך את הפלסטינים משבט ערבי גרידא לעם עתיר זכויות מדיניות. כמו כן היה ראש הממשלה הראשון שהסכים לתת להם רובים. תוכנית האוטונומיה שלו הבטיחה לפלסטינים "כוח שיטור מקומי חזק". לימים הסתמכו רבין ופרס על ההסכמה הזאת כדי להצדיק את חימוש צבאו של ערפאת בעשרות אלפי רובים. הם גם נתלו בתקדים הטריטוריאלי שהוא יצר: מאה אחוזי נסיגה תמורת שלום.

"בן זאב, חזור בך", התחנן אלדד ב"איגרת גלויה ודוויה" שפרסם ב"ידיעות אחרונות", אבל בן זאב לא חזר בו. לבו נאטם למשמרות המחאה של אחיו לנשק לשעבר ולתחינות של אוהבי סיני. הוא נאחז בהסכמיו עם סאדאת כמו בתורת ז'בוטינסקי. תמיכת השמאל בהסכמים נעמה לו מאוד. חנן פורת ושמואל כץ שמעו אותו, בשתי הזדמנויות שונות, משתבח בעובדה שאחרי כל השנים של

ההשמצות עליו כאיש מלחמות, כטרוריסט, החליט סאדאת לבוא דווקא אליו. "הוא לא בא אליהם", אמר, "הוא בא אלי". אושרו גדל שבעתיים כשנודע על ההחלטה להעניק לו פרס נובל לשלום יחד עם אנוואר סאדאת. סאדאת, אגב, לא טרח להגיע לטקס הענקת הפרס באוסלו. בגין קיבל אותו בגפו.

על אף שהניח את אבן הפינה לישיבת ההסדר בימית, ואיווה לעצמו דירת גמלאים ביישוב נאות סיני, לא היסס בגין למסור ליורשי סאדאת את חבל ימית. הוא התנכר לתושבים שם והבהיר שמתנגדי הנסיגה בסיני לא ילמדו אותו אהבת ישראל מהי. כשדחפוריו עלו על בתי ימית הכריז ש"טובים קשיי השלום מייסורי המלחמה". בדיון בכנסת באותם ימים האשים את חנן פורת, את הרב דרוקמן ואת גאולה כהן בנכונות לסכן את העם במלחמה מחודשת. הוא הצביע על רגלו השבורה, תוצאה של החלקה באמבטיה, והזהיר שאם תפרוץ מלחמה "מאות צעירים שלנו ישכבו במיטה עם רגל שבורה או בלי רגל חלילה". חברי הכנסת מהמערך, שבעבר האשימו אותו בדמגוגיה, הקשיבו לו וליקקו אצבעות. אפילו תקיפת הכור האטומי בבגדד וסיפוח הגולן לא הצליחו לקלקל את האחווה המפתיעה בין בגין לשמאל.

אבל ההרמוניה הזאת היתה קצרה. פחות מחודשיים אחרי עקירת ימית הוא יצא למלחמת לבנון וקומם עליו מחדש את אויביו הפוליטיים משכבר הימים. מאות צעירים שכבו במיטה עם רגל שבורה, או בלי רגל. מאות צעירים אחרים שילמו מחיר יקר אף יותר. אווירת שכול מילאה את הארץ. אסון רדף אסון. יגון כבד חדר ללשכת ראש הממשלה. מול מעונו הרשמי ניצבה משמרת מחאה מתמדת של מתנגדי המלחמה בצפון, אשר הזכירה לו מדי יום את מחיר השמירה על שלום הגליל. באותה שנה הוא גם התאלמן מאשתו האהובה, עליזה, שהלכה אחריו בארץ זרועת

מוקשים, כעדותו בליל המהפך. בנוסף לכל אלה היו הקלקולים המפורסמים: אינפלציה נוראה, קריסת הבורסה, שביתת הרופאים, הידרדרות מתמדת ביחסי ישראל וארצות הברית. עד שיום אחד הוא מלמל שאינו יכול עוד להמשיך, וירד מהבמה. מישהו אחר הלך לבית הנשיא כדי להגיש בשמו את מכתב ההתפטרות.

יחיאל קדישאי, מזכירו הנאמן במשך עשרים ושש שנים, טען באוזני שבגין פרש כי נוצר פער בלתי־נסבל בין החזון לבין יכולת המימוש.[212] כלומר, כשהוא נוכח לדעת כי נבצר ממנו להגשים את התוכניות שהיה מצויד בהן כשהתיישב על כס ראש הממשלה, יושרתו ושאיפתו לשלמות לא הניחו לו להמשיך לשבת שם. קדישאי אמר: "אני אתאר לך בדיוק מי זה מנחם בגין. הוא היה פרפקציוניסט. כשהוא היה מתכנן במקלחת את הנאום שהוא עומד לשאת מחרתיים, והתכוון להכליל בו פסוק שידע בעל־פה או ציטוט מביאליק, הוא אף פעם לא הסתפק בהסתמכות על הזיכרון שלו. תמיד היה צריך לראות במו עיניו איך הפסוק או הציטוט כתוב במקור, ואיך הוא מנוקד, כדי שלא יטעה חלילה בהגייה. אחר כך היה רושם את זה בכתב היד הבלתי־קריא שלו.

"פעם הוא היה צריך להתראיין לערוץ צרפתי, ומכיוון שידע שהצרפתים אינם אוהבים שמדברים איתם באנגלית, היה חשוב לו להתנצל מראש בצרפתית שהוא בכל זאת עונה באנגלית. לצורך כך נסענו במיוחד לאחותו רחל הלפרין, אמא של עמנואל הלפרין, שהיתה מורה לצרפתית. לפי בקשתו הבאתי מכונת הקלטה, וישבנו אצלה במטבח, כדי לתרגל את ההתנצלות ולומר אותה במבטא המדויק: 'ידידים יקרים, אזרחי צרפת, אני חייב להתנצל בפניכם שאני לא מדבר בצרפתית'. יותר משלושים פעם הוא תרגל עם

212. שיחותי עם קדישאי התקיימו בשלהי קיץ תשע"ב, 2012, לקראת פרסום כתבה על אודותיו בעיתון **מקור ראשון**.

אחותו את שלושת־ארבעת המשפטים האלה, עד שהיא אמרה לו שעכשיו זה פֶּרפקט, ורק אז הוא היה מרוצה. כזה היה מנחם בגין.

"בתקופה האחרונה שלו כראש ממשלה הוא נחלש ורזה. החולצה והעניבה היו תלויות עליו ברפיון כזה, שהיה אפשר להכניס שתי אצבעות בין הצוואר לקשר של העניבה. שבוע לפני שהתפטר אמר לי: 'יחיאל, תסתכל עלי. האם במצב שלי עכשיו אני מסוגל לייצג את מדינת ישראל? לדבר בעוצמה בשם עם ישראל? אני יכול להיפגש עם הנשיא האמריקני רייגן ולשכנע אותו שאנחנו צודקים? יש לי הכוח לזה?'"

התיאור המדאיב של קדישאי מסייע לפענוח תעלומת הפרישה של בגין, אך אינו מפצח את תעלומת ההסתגרות. מדוע לא יצא מביתו עד סוף ימיו? מה ביקש להסתיר? "פשוט מאוד", השיב קדישאי, והסביר שההסתגרות היתה הדרך היחידה של בגין להתגונן מפני תשומת הלב האדירה של הציבור, הפוליטיקאים והתקשורת. "כשבגין היה יורד במדרגות מלשכת ראש הממשלה לאוטו, וכל העיתונאים עמדו מסביב, האופי שלו לא אפשר לו להתעלם מהם. אם, למשל, עומד אלימלך רם מהטלוויזיה, ומכריז בקול 'אדוני ראש הממשלה', בגין לא מסוגל להמשיך ללכת הלאה בלי להגיב. הוא עוצר, ואז אלימלך רם ניגש אליו, וככה מתפתחת שיחה שבגין בכלל לא רוצה לקיים אותה, אבל בגלל האופי שלו אין לו ברירה.

"גם מהפוליטיקאים ומהעסקנים הוא היה חייב לנתק מגע. הוא חשש שיבואו שרים ויערבו אותו בוויכוחים ביניהם, יצחק מודעי או גדעון פת למשל, ויגידו דברים הפוכים זה מזה. בגין יהנהן בראש, וכל אחד יצהיר אחר כך שבגין הסכים איתו, ויהיה לא נעים. בשביל מה הוא צריך את זה? הרי זה מה שקרה עם בן־גוריון בשדה בוקר בפעם הראשונה שהוא פרש מלשכת ראש הממשלה. באו אליו העסקנים, הכריחו אותו להתערב בענייני המדינה, והחזירו אותו

כמעט בכוח לירושלים. בגין אמר לי את זה במפורש: 'אני לא רוצה להיות בן גוריון שיחזירו אותי חזרה'".

בלכתו הביתה, נוגה ותשוש, לא נותרו לו ידידים אידיאולוגיים רבים. הימין כעס עליו בגלל פינוי סיני ותוכנית האוטונומיה, השמאל בגלל לבנון. חתן פרס נובל לשלום נקלע שוב למצב של בדידות איומה, כמו בצינוק בכלא לוקישקי בווילנה, שאליו הושלך בצעירותו בידי השלטון הסובייטי, כמו בימים שבהם חיפשו אחריו הבריטים מבית לבית ברחובות פתח תקוה. אבל הפעם, כמובן, היתה זו בדידות מסוג אחר, בלתי־הרואית לחלוטין. במשך תשע שנים ארוכות, עד יום מותו, לא הישיר שוב מבטו אל העם. הוא יצא מביתו רק לאזכרת אשתו או לצורך התאשפזות. כל הניסיונות העיתונאיים לראיין אותו ריאיון של ממש עלו בתוהו. לנואם המחונן ביותר בתולדות ישראל הריבונית לא נשאר עוד מה לומר לעמו.

הדעה המקובלת אמרה שבגין כלא את עצמו בביתו עקב מחיר הדמים הכבד של המלחמה בצפון. עיתונאים יודעי צפונות טענו שנפשו לא עמדה במעמסת בשורות האיוב התכופות. אבל זה היה רק הסבר חלקי. בגין ידע להיות קשוח ואף אכזר בשעת הצורך, לא רק גאון ונדיב. עברו כמפקד האצ"ל היה אמור להכשיר אותו להתמודדות עם אובדן לוחמים. מי כמוהו ידע שארץ נכבשת בדם. אחת מקודמיו בלשכת ראש הממשלה, גולדה מאיר, היתה אחראית לאסון נפילתם של 2,569 חיילים במלחמת יום הכיפורים, ובכל זאת לא גזרה על עצמה מעצר בית עד סוף ימיה. גם לא משה דיין.

נראה שהתאבל בעיקר על עצמו. יותר מכאב האובדן על מאות מחייליו בלבנון, כאב נורא בלי ספק, הכאיבה לו התובנה שהמלחמה מוחקת את רושם תרומתו לשלום. הרי את רוב פועלו בלשכת ראש הממשלה הקדיש למחיקת דימויו כמנהיג שש אלי קרב, לטיהור שמו מהכפשות השמאל המסורתיות, והנה מתברר שמכפישיו לא לגמרי

טעו. כאדם בעל תודעה היסטורית מפותחת חשש בגין שהיסטוריוני העתיד יתארו אותו, למרות הכול, כאיש מלחמות.

לימין היתה, כמובן, השערה אחרת על מניעי הסתגרותו, כאילו הוא מתחרט על החרבת ימית. ואם לא על החרבת ימית, אז לפחות על תוכנית האוטונומיה. יובל נאמן גילה בנאום בכנסת ב־1987 כי בגין הבטיח לו פעם שאם שיחות האוטונומיה יוסיפו לדשדש, הוא יחיל את ריבונות ישראל ביש"ע. גם עזר ויצמן טען שבגין התחרט על רעיון האוטונומיה ואפילו על מחיר השלום עם מצרים. בגין, שהיה עדיין בחיים בעת הפרחת ההשערות הללו, לא הגיב עליהן ביוזמתו. ערב ועידת מדריד שלחתי לו מכתב שבו ביקשתי ממנו להבהיר מה האמת בפרסומים הללו. שאלתי אותו אם השינויים המדיניים שחלו מאז קמפ־דיוויד, והסכנה שהאוטונומיה תהפוך חיש קל למדינה פלסטינית, גורמים לו לשנות את דעתו.

בגין שלח לי במהירות מכתב תשובה. חתימת ידו עליו היתה רעדנית משהו, כחתימת ידם של קשישים, אך הנוסח היה החלטי, כבימיו הטובים: "אני עומד על התוכנית של אוטונומיה לערביי ארץ־ישראל, כפי שנתקבלה בקמפ־דייוויד. אין בתוכנית זו שום סכנה לישראל או לשלמותה של ארץ־ישראל, אבל יש בה הגינות כלפי שכנינו. אלה היסודות שעליהם בנינו את התוכנית: שמירת ארץ ישראל ויחס הוגן למיעוט הערבי".[213]

חודשיים אחר כך הלך בגין לעולמו ונטמן בהר הזיתים. הוא הובא למנוחות בטלית דהויה שהובאה מהבית, בטקס דתי פשוט, כפי שביקש. אחיו לנשק נעמדו דום אחרי סתימת הגולל, לנוכח הר הבית, ושרו את שיר בית"ר.

213. מכתב מיום כ"ה בכסלו תשנ"ב, 2.12.1991.

המיעוטים בישראל

- המיעוטים בישראל/ מתוך הספר: השיבה לציון

סעיף ד. מיעוטים אזרחי מדינת ישראל

שאלה מנחה לסעיף: כיצד מבטאת המשפט הבינלאומי את אזרחי ישראל הערבים את הקונפליקט על זיכרון בעמדת של מדינת ישראל?

נבואות רבות מבטאות שאיפה ליחסי שלום ושלווה בין ישראל לעמים כמו:

"וְהָלְכוּ גּוֹיִם לְאוֹרֵךְ וּמְלָכִים לְנֹגַהּ זַרְחֵךְ" (ישעיהו ס, ג), "וְהָיָה בְּאַחֲרִית הַיָּמִים נָכוֹן יִהְיֶה הַר בֵּית ה' בְּרֹאשׁ הֶהָרִים וְנִשָּׂא מִגְּבָעוֹת וְנָהֲרוּ אֵלָיו כָּל הַגּוֹיִם. וְהָלְכוּ עַמִּים רַבִּים וְאָמְרוּ לְכוּ וְנַעֲלֶה אֶל הַר ה' אֶל בֵּית אֱ-לֹהֵי יַעֲקֹב וְיֹרֵנוּ מִדְּרָכָיו וְנֵלְכָה בְּאֹרְחֹתָיו כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה וּדְבַר ה' מִירוּשָׁלָיִם. וְשָׁפַט בֵּין הַגּוֹיִם וְהוֹכִיחַ לְעַמִּים רַבִּים וְכִתְּתוּ חַרְבוֹתָם לְאִתִּים וַחֲנִיתוֹתֵיהֶם לְמַזְמֵרוֹת לֹא יִשָּׂא גוֹי אֶל גּוֹי חֶרֶב וְלֹא יִלְמְדוּ עוֹד מִלְחָמָה" (ישעיהו ב, ב-ד).

גם במגילת העצמאות באה שאיפה זו לידי ביטוי. במגילה הוכרז כי מדינת ישראל:

"תהא מושתתה על יסודות החירות, הצדק והשלום לאור חזונם של נביאי ישראל; תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין".

"גם בתוך התקפת הדמים, הנערכת עלינו זה חודשים - לבני העם הערבי תושבי מדינת ישראל לשמור על השלום, וליטול חלקם בבניין המדינה על יסוד אזרחות מלאה ושווה ועל יסוד נציגות מתאימה בכל מוסדותיה, הזמניים והקבועים".

ד1. מיעוטים במדינת ישראל לאחר מלחמת העצמאות

עם סיומה של מלחמת העצמאות, נותרו במדינת ישראל בני מיעוטים, ברובם הגדול ערבים מוסלמים. מציאות דומה התקיימה במקומות נוספים בעולם לאחר מלחמות, אך המצב הייחודי בישראל היה שהיהודים במדינתם היו בעצמם מיעוט מבודד בתוך המרחב הערבי המזרח תיכוני שרצה בהשמדתם.

במהלך מלחמת העצמאות יצאו משטחי ישראל בין 632,000 ל-760,000 ערבים. מעריכים כי מחציתם עזבו מרצון, מפחד המלחמה, ומחציתם גורשו בידי צה"ל. אם לפני המלחמה היו הערבים כשני שלישים מיושבי ארץ ישראל המנדטורית מהירדן ועד לים, בסוף שנת 1949 היו בשטח מדינת ישראל כ-1,174,000 נפש, מתוכם רק כ-160,000 ערבים, כלומר 13.6% בלבד מאזרחי המדינה. במילים אחרות: לראשונה מאז הכיבוש הערבי של ארץ ישראל במאה השביעית לספירה הפכו בה הערבים למיעוט. מתוך אותם ערבים 70% היו מוסלמים (ובהם גם בדואים), כלומר 111,500, 21% נוצרים כלומר 34,000 ו-9% דרוזים ואחרים, כלומר 14,500.

מרוץ גמלים שנערך בפסטיבל בדואי בנגב. הנוודות והחיים במדבר הם מאפיינים היסטוריים מרכזיים של הבדואים. הגמל הוא אחד מסמלי תרבותם

הבדואים הם שבטי ערבים נודדים שמקורם בערב הסעודית. הם נדדו ארצה בחיפושם אחר שטחי מרעה ומחייה. ישנם ויכוחים בין חוקרים מתי הגיעו בדואים לשטחי ישראל: חלקם מצביעים על המאות ה-18-19, וחלקם טוענים כי נוכחות בדואית בארץ קיימת יותר מ-2000 שנה.

חכמי דת דרוזים

הדת הדרוזית היא דת שהתפצלה מן האסלאם השיעי במאה ה-11 במצרים. מאחר שהמוסלמים הכריזו עליהם שהם כופרים שיש להרגם, בני הדת התמקמו באזורים מבודדים והרריים בצפון ישראל, סוריה ולבנון, שם יוכלו להתגונן. חוקי הדת הדרוזית הם סודיים, וידועים רק לחכמי העדה. אין אפשרות לאדם להצטרף לעדה. קיימת התנגדות עזה בעדה לנישואי תערובת, מאחר שאין לעדה דרך לגדול מלבד ריבוי טבעי. הדרוזים מאמינים בעקרון הנאמנות, הקובע כי עליהם להיות נאמנים למדינה שבה הם חיים, ואין להם שאיפות לעצמאות.

מאחר שרק חכמי הדת יודעים את הדת יש להם מעמד חשוב בעדה. לחכמי הדת יש לבוש ייחודי המבליט את ייחודם.

רקדנים מן הפסטיבל הצ'רקסי בגליל

הצ'רקסים הם עם ממוצא קווקזי, בני הדת המוסלמית, המתגוררים בקווקז, בטורקיה ובמזרח התיכון. הם נדדו למזרח התיכון בעקבות מלחמה קשה שנערכה בינם לבין הרוסים במאה ה-19, שבסופה ניצחו הרוסים. הרוסים טבחו רבים מהם והגלו את השאר. בהיותם לוחמים מוכשרים, הזמינו אותם העות'מאנים להתיישב בשטחי האימפריה. בישראל חיה קבוצה צ'רקסית קטנה מאוד, המונה כ-4,000 איש, שרובם הגדול מתגורר בשני כפרים בגליל: כפר כמא וריחניה. לצ'רקסים שפה ותרבות ייחודיות, השונים מן המקובל במזרח התיכון, המתבטאים בלבוש, טקסים, ריקודים וכדומה.

מאחר שלדת אין משקל רב בחיי העדה, הלבוש והריקודים הם מרכיב מרכזי בשמירה על הייחוד והמורשת, ולכן הצ'רקסים מדגישים אותם.

עם הקמת המדינה נותרו בשטח המדינה שלושה ריכוזים גדולים של ערבים: **בגליל**, **במשולש** (מזרח השרון), **ובנגב**.

הקמת המדינה השפיעה על חייהם של בני המיעוטים בצורה קיצונית: הם הפכו לקבוצת מיעוט, רבים מצאו עצמם מופרדים מבני משפחה, שיצאו משטחי הארץ. מתוך 434 היישובים הכפריים שבהם התגוררו, נותרו רק 88. מתוך 13 הערים, הערביות והמעורבות שבהן התגוררו, נותרו רק 7 ערים שבהם הם המשיכו להתגורר.

אורח חייהם השתנה כולו. אם לפני כן עבודת האדמה הייתה המרכיב החשוב בפרנסתם, עתה נלקחו מרבים מהם האדמות בידי המדינה והם החלו לעבוד כשכירים, והפכו לתלויים במדיניות השלטון היהודי. גם ערביי הערים איבדו את מעמדם: לפני כן הייתה היררכיה כלכלית-חברתית בין הכפר לעיר. עתה נותק הקשר ביניהם והעיר איבדה את תפקידה.

בעקבות כל השינויים גם מבנה המשפחה הערבית השתנה: ההיפרדות מעבודת האדמה לא הצריכה עוד חיים בחמולה. בהדרגה התלות במשפחה המורחבת ירדה, והמסגרת המשפחתית המרכזית הפכה להיות המשפחה הגרעינית.

ניתן לסכם ולומר כי ערביי ישראל עברו תהליכי מודרניזציה, דבר שהתבטא בתעסוקה, בהשכלה, בחינוך (ראו להלן) ובמבנה המשפחה. הדבר הוביל בהדרגה לעלייה ברמת החיים ושינוי בהרגלי הצריכה.

בשנות ה-50, עקב העלייה הגדולה, שררה בישראל אבטלה חמורה, וכדי להעסיק מספר רב ככל האפשר של עולים, נדחו הערבים אל מחוץ לשוק העבודה בישראל כמעט לגמרי. גם המנהיגות הייתה במשבר. מנהיגי החברה טרם המלחמה נותרו מחוץ לישראל. מנהיגות חדשה התגבשה אט אט והורכבה מראשי עדות וחמולות.

קודם שקמה המדינה הערבים הנוצרים היו 10% בלבד מכלל ערביי הארץ. לאחר הקמת המדינה גדל שיעורם באוכלוסייה הערבית פי שניים, ועמד על 21% (זאת כתוצאה מעזיבה רבה יותר בעת המלחמה של הערבים המוסלמים). בריכוזים העירוניים הגדולים של האוכלוסייה הערבית, שפרעם, נצרת וחיפה, הם אף הפכו לרוב. הערבים הנוצרים בארץ חיו לצד המוסלמים ולכן הזדהו עמם אידיאולוגית. גם לאחר הקמת המדינה הם ראו עין בעין עם המוסלמים את ההתנגדות למדינת ישראל והזדהו עם לאומיותם. מבחינת רמה השכלתית וכלכלית, היו הנוצרים במצב טוב בהרבה מן המוסלמים, ולכן בשנות המדינה הראשונות הם צברו כוח הרבה מעבר לשיעורם המספרי. דוגמה לכך היא העובדה שעד לשנות ה-70 רבים מחברי הכנסת הערבים היו נוצרים.

2ד. יחס המדינה למיעוטים

גורמים משפיעים

אל מול היד שהושטה לעברם במגילת העצמאות, בחרו רוב ערביי ארץ ישראל לא לשמור על השלום ולא להשתתף בבניין המדינה. יחד עם מדינות ערב הם לחמו למנוע את הקמת

המדינה, להשמדת היישוב היהודי בארץ ישראל, והיו סכנה ביטחונית למדינה הצעירה. יש לציין ששלושת הריכוזים הגדולים של ערביי ישראל היו קרובים לגבולות, ושיתוף פעולה עם מדינות ערב היה סכנה מוחשית: ערביי הגליל חיו בסמוך לגבול לבנון, ערביי המשולש (מזרח השרון) בסמוך לגבול ירדן דאז, וערביי הנגב בסמוך לגבול מצרים.

כמעט לכל ערבי שנותר בישראל היה בן משפחה שבסערת המלחמה יצא משטחי המדינה, ועתה לא התאפשר להם להיפגש עוד. ההפסד במלחמה היה הפתעה גדולה עבורם. היה ברור לערביי ישראל כי מדינת ישראל היא תופעה חולפת, מדינה שתוך זמן קצר תיחרב, והם יחזרו לחיות כבעבר. בשנת 1956 (תשט"ז), כאשר ניצחה ישראל את מצרים, גיבורת העולם הערבי, במבצע סיני, החלה להשתנות התמונה, והם חדלו לחשוב שהמדינה קרובה לכיליון.

שתי הנחות יסוד הנחו את מדינת ישראל בראשיתה ביחסה לערביי ישראל. ראשית, שמיעוט זה הוא סכנה ביטחונית, וההתמודדות עמו היא חלק מבעיות הביטחון של ישראל. שנית, שיעדיה הציוניים של המדינה קודמים ליעדיה הדמוקרטיים ביחס לערביי ישראל, וכן ששיקולי הביטחון קודמים לשיקולים של שמירה על זכויות הערבים. לכן, אף שהם אזרחים באופן מלא, יש לפקח על מעשיהם בקפידה. הדברים היו תוצאה של מאבק בין יהודים לערבים כמעט מראשית הציונות, ובעיקר מלחמת העצמאות, שבה הערבים ניסו לחסל כל נוכחות ציונית בארץ. אך בכל מה שאין בו סכנה ביטחונית, נתנה ישראל לערבים זכויות מלאות.

הקמת המדינה הניבה יתרונות משמעותיים לתושבי המדינה כולם, ובתוכם המיעוטים. מדינת ישראל העניקה להם זכויות כפרטים. כך, לדוגמה, שירותי הבריאות המתקדמים בישראל שירתו גם אותם, ויחד עם ילודה גבוהה גרמו לריבוי טבעי מן הגבוהים בעולם (4.5% לשנה במהלך העשור הראשון. לשם השוואה - הריבוי הטבעי היהודי בעולם באותה תקופה היה 1.7% לשנה).

בשנת 1949 (תש"ט) הוחל חוק חינוך החובה גם על החברה הערבית. בשנת 1952 הוקמה המועצה לחינוך ערבי, במטרה להתאים את תכניות הלימודים לערבים. בעשורים הראשונים היו אלה תכניות הלימודים מן החינוך הממלכתי, שתורגמו לשפה הערבית. השקעת מערכת החינוך נשאה פרי ורמת ההשכלה עלתה מאוד, ועד מהרה הובילה גם לרכישת השכלה גבוהה, דבר שטרם הקמת המדינה היה נדיר ביותר בחברה הערבית.

בתי ספר חדשים נפתחו במגזר הערבי וכעשור לאחר קום המדינה למדו בהם כ-40,000 תלמידים. תהליך זה נמשך בעשורים הבאים והוא היה הבסיס לכניסה של ערבים למערכת ההשכלה הגבוהה ולצמיחתו של מעמד ביניים ערבי.

גם בתחומים של הכרה דתית הקפידה ישראל לשמור על זכויות המיעוטים. היא הכירה בחופש הפולחן של בני כל הדתות, קבעה שמועדי כל הדתות יכובדו בקרב מעסיקים וכן כימי חופשה במערכת החינוך, קבעה חוק האוסר להפלות על רקע דתי במקום העבודה,

וכן כי המועצה לשירותי דת צריכה לתקצב את מוסדות כל הדתות, קבעה כי לבתי הדין של כל דת יש סמכות לשפוט את בני דתם בנושאי נישואין, גירושין, ירושה, ועוד, ובאופן כללי העניקה את כל הזכויות הדתיות לבני כל הדתות.

בעניין השפה קבעה ישראל כי לשפה הערבית מעמד של שפה רשמית שנייה (שאינה שוות מעמד לשפה הרשמית הראשונה, העברית). חלה חובה על רשויות השלטון לפרסם מודעות רשמיות המיועדות בעיקר לציבור הערבי גם בשפה זו, וכן אמצעי התקשורת הממלכתיים חויבו לשדר תכניות בערבית. נוסף לכך, מותר לנאום בכנסת ולעתור לבית משפט בשפה הערבית. מעמד השפה ניכר בכיתוב על מטבעות ושטרות, שילוט חוצות ציבורי ועוד.

שלט במשרד הפנים. השפה השנייה בו היא ערבית, מאחר שזו השפה הרשמית השנייה בישראל. שאר השפות הן לנוחות תיירים ועולים חדשים

לעומת זכויות הפרט האישיות של בני המיעוטים השונים, לא הכירה ישראל בזכותם של הערבים במדינת ישראל להגדרה לאומית ובזכותם הלאומית על ארץ ישראל הנובעת מהגדרה זו. דוגמה לכך היא שמורים ומנהלים בבתי הספר, שחינכו ללאומיות ערבית, היו מועברים מתפקידם בעשורים הראשונים למדינה.

למרות מלחמתם לסיכול הקמת מדינת ישראל ולהשמדת היישוב היהודי בארץ ואכזבתם מתוצאות המלחמה, ערביי ישראל ביקשו לקבל אזרחות ישראלית. בגלל הסתירה הברורה בעמדתם, הם לא קיבלו אזרחות עם קום המדינה, ובפועל הם היו צריכים להיאבק למענה. בשנים 1949-1952 (תש"ט-תשי"ב) התחולל מאבק פוליטי בכנסת ובבית המשפט העליון. סופו של המאבק היה בשנת 1952, כאשר ישראל חוקקה את חוק האזרחות, שקבע כי האזרחות הישראלית תינתן לאלה שישבו בארץ בסיום המלחמה. באמצעות מפקד האוכלוסין שנערך אז, ניתן היה לדעת מי זכאי לאזרחות. החוק הפך את בני המיעוטים לאזרחי ישראל.

בחברה הישראלית יש לגיוס לצה"ל משמעות רבה, הן בסיכויים להשתלבות תעסוקתית, והן בתחושת השייכות לחברה. מדיניות הגיוס של בני המיעוטים נקבעה בידי המדינה והמיעוטים עצמם, בעיקר על בסיס התנהגותם במלחמת העצמאות והיא השפיעה על השתלבותם התעסוקתית והשתייכותם לחברה הישראלית.

במהלך מלחמת העצמאות הוקמה יחידה בדואית בצפון, שהייתה חלק מן הפלמ"ח, וכן יחידת מיעוטים שבה לחמו גם **בדואים**. עם סיום המלחמה היה ברור כי הסכנות הגדולות ביותר לקיומה של המדינה קשורות להסתננות דרך הגבולות, הן של פליטים המבקשים לחזור וכמובן של מחבלים מסתננים. מתוך תפיסה זו הוחלט להרחיב את גיוס הבדואים, בעיקר בנגב. הכרת הבדואים את השטח הפכה אותם לגששים מקצועיים, דבר שהועיל מאוד לשמירת הגבולות, בצפון ובנגב. יש לציין כי תפקיד חשוב זה מעיד על אמון רב שרחשה המדינה לבדואים. האמון היה רב כל כך, עד שבן גוריון הציע לגייר את הבדואים, וכך להפוך אותם לחלק אינטגרלי מן החברה הישראלית. בסופו של דבר הוחלט כי לבדואים יהיה גיוס בהתנדבות בלבד, וגיוס החובה לא חל עליהם.

גם מקרב **הדרוזים** מיעוט קטן התגייס לצה"ל בעת המלחמה, והיה הבסיס להקמת יחידה דרוזית בצה"ל. בהמשך המלחמה הוחלט על הקמת יחידת מיעוטים מאורגנת יותר, שמטרתה הייתה להרחיב את החיץ בין הדרוזים והצ'רקסים לבין המוסלמים. הגיוס ליחידה נוהל בידי נכבדי העדה, שרצו להוכיח את אהדתם לישראל. יש לציין כי היהודים רחשו לדרוזים אמון רב בהרבה מאשר למוסלמים. בשונה ממוסלמים ובדואים, שגורשו או עזבו בהמוניהם, כל כפרי הדרוזים נותרו על תִלם. לאחר המלחמה מיעוט מבני הדרוזים המשיכו להתנדב לצה"ל. בשנת 1955 (תשט"ו) כמה נכבדים מן העדה שלחו מכתב לבן גוריון שבו דרשו להחיל עליהם חוק גיוס חובה. בשנת 1956 נענתה הממשלה לבקשה. זה היה צעד של הבעת אמון בדרוזים, ובידולם מן המוסלמים. עם השנים הפך הגיוס לגאוותה של העדה ולסימן ההיכר שלה. אחוז המתגייסים גבוה מבחברה היהודית, והשתמטות נתפסת כהטלת דופי בעדה כולה. נתון מפתיע מראה כי היישוב בישראל שבו אחוז חללי צה"ל הוא הגבוה ביותר הוא הכפר הדרוזי בית ג'אן שבגליל העליון.

ה**צ'רקסים** התגייסו גם הם ליחידת המיעוטים שהקים צה"ל במלחמת העצמאות, ולאחריה היו מבני העדה שהתנדבו לצה"ל. בשנת 1958 (תשי"ח) פנתה העדה לממשלה, בעקבות העדה הדרוזית, בבקשה להחיל גם עליה שירות חובה בצה"ל, והמדינה נענתה.

על ערביי ישראל הוחל ממשל צבאי. זהו מצב שהסתמך משפטית על חוק בריטי. שלטון המנדט הבריטי חוקק בשנת 1945 את תקנות ההגנה (תקנות שעת חירום), שנועדו להילחם במחתרות העבריות. לתקנות ניתנה עליונות על פני כל חוק אחר, והן קבעו כי השלטון רשאי לדון אזרחים בבתי דין צבאיים, לאסור נסיעה ברכבים מחוץ ליישובים בלי אישור, להגביל חופש תנועה של אדם, וכן לעצור אותו במעצר מנהלי, להחרים בתים ולהרוס אותם ועוד. עם הקמת המדינה הוחלט להשאיר בתוקף את רוב חוקי המנדט הבריטי, ובהם גם את התקנות לשעת חירום. באותן תקנות הכריזה ישראל בשנת 1948 על כינון ממשל צבאי על ערביי ישראל. הממשל הצבאי חל כמעט רק על ערביי ישראל (כלומר הממשל לא הוחל על פי אזור, אלא על פי מוצא. כך בגליל חל ממשל צבאי על הערבים, אך לא על היהודים שגרו בו).

החיים תחת הממשל הצבאי היו קשים. הם יכלו לצאת מכפריהם רק באישור, ורק בשעות היום. לעתים אישור היציאה נשלל מהם, רבים מאוד לא מצאו עבודה בגלל הגבלות התנועה, ובכלל הם חיו כחברה מפולגת עקב ההבדלים הפנימיים הרבים ביניהם בלי מנהיגות אותנטית מאחדת, מרוחקת משאר החברה הישראלית.

דעת הקהל בישראל כלפי הממשל הייתה חצויה. מן הצד האחד הערבים נחשבו לסכנה ביטחונית, וחששו לאפשר להם להתנהל בחופשיות. מן הצד השני עלו קולות הטוענים כי לא ניתן לשלול את זכויות הערבים לאורך שנים רבות, ויש למצוא דרכים לסיים את הממשל.

בשנת 1956 (תשט"ז), ביומו הראשון של מבצע קדש (להלן בפרק הבא), התחוללה פרשייה ששינתה אצל רבים בישראל את דעתם על הממשל הצבאי. בשל חשש כי הירדנים יתקפו, הוכרז עוצר (=איסור לשהות מחוץ לבתים) על כמה כפרים שהיו קרובים לגבול עם ירדן (עוצר היה מצב חוקי במציאות של ממשל צבאי). שעת העוצר הוקדמה, והדבר לא נאמר לתושבי הכפרים. כך קרה שערביי הכפרים חזרו מעבודתם לקראת ערב, ולא ידעו כי הפרו את העוצר. ברוב הכפרים הדבר התקבל בהבנה, בשל שינוי שעת העוצר. אך חלק מחיילי משמר הגבול, שהופקדו על העוצר בכפר קאסם, החלו לירות על התושבים, והרגו 43 איש, ובהם נשים וילדים. האירוע גרם לזעזוע רב בציבור הישראלי, והחיילים המעורבים בירי נידונו למאסר. על טענתם כי ביצעו פקודה ענה השופט בנימין הלוי שפקודה מעין זו היא:

"פקודה בלתי חוקית בעליל (בוודאות) שהיא הוראה בלתי-מוסרית באופן חמור, שחל איסור מוחלט לבצע אותה. סימן היכרה של פקודה בלתי חוקית בעליל, מן הדין שיתנוסס כדגל שחור מעל לפקודה".

לאחר הפרשה החלה להתגבש בישראל דעה כי יש לבטל את הממשל הצבאי. כמה ועדות חקירה הוקמו לבדיקת נושא סיום הממשל והעלו כי הדבר אינו אפשרי, מאחר שיביא לחזרת פליטים ולהתגברות טרור נגד ישראל. בשנת 1958 (תשי"ח) הוקמה שוב ועדת שרים לבחינת הנושא, שהמליצה לבטל את הממשל הצבאי, אך ראש הממשלה, בן גוריון, דחה את מסקנות הוועדה כי הוא לא בטח בנאמנותם לישראל וחשש שיחברו לאויבי המדינה. בשנים שלאחר מכן ארבע פעמים עלו בכנסת הצעות חוק לביטול הממשל הצבאי, אך כולן לא עברו. בשנת 1966 החליט ראש הממשלה לוי אשכול לבטל את הממשל הצבאי ואת תקנות שעת החירום.

לסיכום הסעיף:

עם סיומה של מלחמת העצמאות נותרו בשטחי ישראל כ-160,000 בני מיעוטים, רובם המוחלט ערבים. המלחמה שינתה את המציאות בארץ, מרוב של שני שליש, הפכו הערבים למיעוט, פחות מ-14%. המדינה הייתה שרויה בסכנה ביטחונית קשה, הערבים היו אויביה של ישראל בעת המלחמה, ולכן היחס אליהם היה נתון בקונפליקט: מצד אחד רצתה ישראל לשמור על ביטחונה, והם נחשבו לסכנה עבורה, ומצד שני כמדינה דמוקרטית היא שאפה לתת להם שוויון זכויות.

ערבים ישראליים מצביעים בבחירות לכנסת. זכות הבחירה ניתנה לערבים מאז הקמת המדינה, גם בימי הממשל הצבאי

בסופו של דבר בחרה ישראל להתייחס לכל מיעוט באופן מעט שונה. לכלל המיעוטים ניתנו זכויות דתיות מלאות, כולל הכרה בימי מועדיהם, ההכרה בבתי הדין הדתיים, ושמירה על המקומות הקדושים להם ותקצובם. נוסף לכך, הוקמה מערכת חינוך המותאמת להם, נאסרה אפליה בתחום התעסוקה, והשפה הערבית הוכרה רשמית כאחת משפות המדינה.

סוגיית השירות בצה"ל הייתה סוגיה רגישה בשל הסכנה הביטחונית הטמונה בה, והנאמנות המוחלטת שהיא מצריכה. הדרוזים והצ'רקסים ביקשו להחיל עליהם גיוס חובה, ובקשתם התקבלה. הבדואים והערבים הנוצרים היו רשאים להתנדב לגיוס, אך מעט מהם עשו זאת. הערבים המוסלמים אינם מגויסים לצה"ל.

שלטון צבאי הוכרז על ערביי ישראל במטרה לפקח עליהם ובכך למנוע טרור ועזרה לפולשים מארצות ערב. הקריאות לביטול הממשל הצבאי הלכו ותכפו לאורך השנים, אך הממשלות חשו שיש בכך סכנה. בשנת 1966 (תשכ"ו) בוטל הממשל, וערביי ישראל הפכו אזרחים שווים. מאז ביטול הממשל חל שיפור ניכר במצב ערביי ישראל, ברמת החיים, החינוך, התעסוקה ועוד, אך מגמות התנגדות לזהותה הלאומית היהודית של המדינה עדיין קיימות בקרבם.

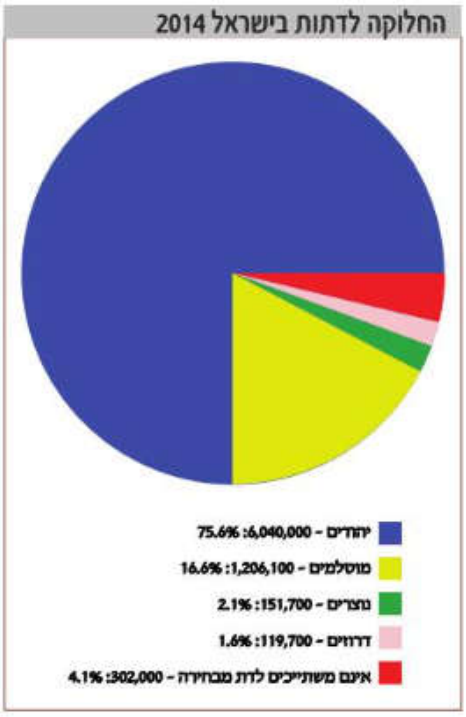

אם כן, הקונפליקט הערבי-יהודי בישראל צמח מתוך איבתם של ערביי ישראל למדינה והמצב הביטחוני המורכב שבו הייתה שרויה. זאת בשל המשך המלחמה עם ארצות ערב, מצב שלא אִפשר לתת להם שוויון זכויות כמו לאזרחי ישראל האחרים בעשורים הראשונים למדינה. מצד אחד, מצב זה הגביר את ביקורת המיעוט הערבי כלפי המדינה, אך מצד שני מנע פעולות טרור. החל משנת 1966 (תשכ"ו) בוטל הממשל הצבאי, אך הקונפליקט לא פסק גם אז, והוא התחדד לאחר מלחמת ששת הימים והמלחמות שאחריה.

מדיניות חוץ

מתוך הספר השיבה לציון:

- ישראל בין הגושים
- ישראל ומדינות אירופה
- יחסי ישראל - בריטניה צרפת ומערב גרמניה

לאחר מלחמת ששת הימים

- יחסי ישראל וארה"ב
- יחסי ישראל והעולם השלישי

- גרמניה האחרת/ דן קורן

מדיניות החוץ של מדינת ישראל

מבוא

מדיניות חוץ היא האופן שבו פועלת מדינה ביחס למדינות העולם האחרות. כשמדינה כורתת בריתות ועורכת הסכמים עם מדינות אחרות זה ביטוי לריבונותה, וכשמדינות אחרות מכירות בה ושולחות אליה נציגים קבועים, זאת הכרה בין לאומית בריבונותה.

בפרק זה נכיר את עקרונות מדיניות החוץ המורכבת והייחודית של ישראל ואת התפתחותה.

שאלה מנחה לפרק: מהו היתרון של מדינות החוץ במיצוי הריבונות הישראלית?

סעיפי הפרק:

סעיף א': ישראל בין הגושים – בין מזרח למערב

סעיף ב': יחסי ישראל ומדינות אירופה (בריטניה, גרמניה וצרפת)

סעיף ג': יחסי ישראל והאיחוד האירופי

סעיף ד': יחסי ישראל וארצות הברית

סעיף ה': יחסי ישראל והעולם השלישי

מושגים מרכזיים:

- מדיניות חוץ
- האיחוד האירופי
- העולם השלישי

סעיף א. ישראל בין הגושים – בין מזרח למערב

שאלה מנחה לסעיף: כיצד פעלה מדינת ישראל במאבק בין הגוש המצרחי למערבי כדי למצוא את מקומה וכוחה?

המלחמה הקרה (ראו עליה בעמ' 268), שהחלה עם סיום מלחמת העולם השנייה, חילקה את רוב מדינות העולם לשני גושים: הגוש המזרחי, שבראשו עמדה ברית המועצות, והגוש המערבי, שבראשו עמדה ארה"ב.

ישראל בשתי שנותיה הראשונות בחרה במדיניות של אי-הזדהות עם אחד הגושים. היא נהגה כך כי מצד אחד הגוש הסובייטי סייע לישראל בהצבעה על תכנית החלוקה באו"ם ובאספקת נשק דרך צ'כוסלובקיה, ואפשר לעת עתה ליהודים לעלות לישראל, ולכן לא יכלה להביע התנגדות אליו. ואף יותר מכך, הגוש המזרחי היה קרוב מבחינה אידיאולוגית למפ"ם, אחת ממפלגות השלטון, ויציאה נגדו עלולה הייתה ליצור זעזוע קואליציוני בישראל. רבים בארץ העריצו את ברית המועצות באותם הימים, על מלחמת הגבורה שהיא ניהלה נגד הנאצים מאז יוני 1941 (אמנם בראשית המלחמה היא הייתה בת-ברית של הנאצים). אך מצד שני הגוש המערבי סייע לישראל כלכלית ומדינית, ואף ישבו בו רוב יהודי העולם, ולכן גם התנגדות לגוש זה הייתה בלתי מתקבלת על הדעת.

לכן, ישראל בחרה להכריז על עצמה שאינה משויכת לאף גוש, וקיבלה סיוע ממי שהיה מוכן להעניק אותו. לשני הגושים היו אינטרסים לסייע לישראל, אף שלא השתייכה אליהם: שניהם קיוו שישראל תצטרף אליהם. ברית המועצות תמכה בהקמת המדינה גם מתוך אינטרס לסלק את בריטניה מן המזרח התיכון. ולכן בשנים הראשונות שני הגושים סייעו לישראל בו זמנית. בשנים אלו ניסתה מדינת ישראל להיות חלק מ**גוש המדינות הבלתי מזדהות**. מדינות אלו, שרובן מן העולם השלישי, הצהירו כי אינן חלק מן הוויכוח האידיאולוגי העומד בבסיס המלחמה הקרה, ואינן מעוניינות להצטרף לאף גוש, וכך גם לא להיתפס כאויבי אחד הגושים. נוסף על כך, בן גוריון האמין באידיאולוגיה של עצמאות יהודית. יש להבין כי במציאות של עולם המחולק לגושים, החלטה זו הייתה כרוכה בחשיבה יצירתית ובאומץ רב.

אלא שבשנת 1950 (תש"י) הפרה ישראל את עמדתה הניטרלית, ובהצבעה שנערכה באו"ם באותה שנה, בעניין מלחמת קוריאה, הצביעה בעד עמדת ארה"ב, לשלוח כוח או"ם לאזור. הסיבה לשינוי העמדה הייתה התקווה לקבל סיוע כספי גדול מארה"ב למען הבאת עולים. אולם לא רק ציפייה לסיוע הייתה כאן, אלא גם קרבה ערכית ותרבותית, שהלכה וגברה בעשורים הבאים. תלמדו על כך בסעיף ד'.

לעומת זאת, עם ברית המועצות היחסים הלכו והידרדרו. בשנת 1953 (תשי"ג) החליטה ברית המועצות לנתק זמנית את יחסיה עם ישראל. קדמה לכך הידרדרות תלולה ביחסים: ברית המועצות חזרה לקו האנטי-ציוני המסורתי שלה, עוד מימי לנין, והחלה לנהל מסע תעמולה אנטי-ישראלי ואנטי-יהודי חריף, שכלל כמה משפטי ראווה נגד יהודים והוצאות להורג: בשנת 1952 הוצאו להורג בחשאי בכלא מוסקבה 13 אנשי רוח יהודים מן הבולטים בקהילה היהודית בברית המועצות. באותו לילה הוצאו להורג גם עשרה עובדי תעשיית המתכת, שהואשמו כי ניסו לחבל בה, כולם יהודים. בהמשך אותה שנה נערכו 'משפטי פראג', שבהם הואשמה קבוצה, שרובה ממוצא יהודי, בריגול לטובת המערב וישראל. תחת עינויים הם הודו באשמה, נידונו למוות והוצאו להורג. בתחילת 1953 הואשמו תשעה רופאים, ששישה מהם יהודים, בקשירת קשר להרעלת מנהיגים סובייטים (אחד הנאשמים היה רופאו האישי של סטאלין). הרופאים הודו באשמה תחת לחץ. הפרשה עוררה הדים

נרחבים ברוסיה ובישראל, אך מותו של סטלין סמוך למשפט גרם שחודש לאחר מכן שוחררו הרופאים ופורסם כי הדברים היו עלילת שווא. כתגובה, ישראלים אלמונים הניחו פצצה בבניין הנציגות הסובייטית בתל אביב, הרסו את הבניין ופצעו שלושה מאנשיו. ישראל אמנם פרסמה מיד גינוי למעשה, אך ברית המועצות הודיעה על ניתוק היחסים. היחסים התחדשו כעבור חצי שנה, אך התקררו מאוד כעבור שנתיים, עם חתימת עסקת הנשק הצ'כית-מצרית* וישראל זוהתה כחלק מהגוש המערבי.

אחרי מלחמת ששת הימים, כמחאה על שישראל כבשה שטחים משכנותיה, הגוש הסובייטי ניתק סופית את יחסיו עם ישראל, דבר שנמשך עד לפירוק ברית המועצות. במלחמת יום הכיפורים הגיע המאבק בין הגושים במזרח התיכון לשיאו, וכמעט שפרצה מלחמה בין ברית המועצות לארה"ב, בשל תמיכתה של ארה"ב בישראל במהלך המלחמה. בשנות ה-70 נסב המתח גם סביב סירובה של ברית המועצות לאפשר עליית יהודים לישראל.

ברית המועצות הלכה ושקעה, מסיבות שונות, עד אשר בסוף שנות ה-80 החלה בתהליך של שינוי פוליטי כולל והתקרבות אל המערב. בשנת 1991 (תשנ"א) הוכרז סופית על פירוקה. היה זה סופו של תהליך הידרדרות ארוך. הדבר הביא לסיומה של המלחמה הקרה. המדינות שהשתייכו לברית הפכו לעצמאיות, רובן היו שרויות במשבר כלכלי עמוק, ועליונותו של המערב לא הייתה נתונה עוד לוויכוח. כתוצאה מסיום המלחמה הקרה, מאז שנות ה-90 חל שינוי ניכר ביחסי החוץ של ישראל, ומדינות רבות שהיו עד אז חלק מן הגוש המזרחי, החלו לקשור עמה יחסים דיפלומטיים.

אשר לרוסיה, המדינה המובילה בברית המועצות לשעבר - על אף שאיננה שרויה ב"מלחמה קרה", בתקופת הנשיא פוטין (החל לכהן ב-1999) היא מקיימת יחסים מתוחים עם המערב, ומקפידה להפגין מדיניות חוץ נוקשה ולהתערב בנעשה במדינות אחרות, ביניהן מדינות המזרח התיכון.

לסיכום הסעיף:

בארבעים שנותיה הראשונות של מדינת ישראל התקיימה בעולם המלחמה הקרה, ויחסי החוץ הושפעו ממנה רבות. בראשית קיומה של המדינה, היה ניסיון שלא להשתייך לאף אחד מגושי המדינות, כדי לשמור על עצמאות ולזכות לסיוע שני הצדדים. תוך שנים מעטות מצב זה פסק, וישראל השתייכה למעשה לגוש המערבי, שעזר לביסוס כוחה על ידי חימוש (ובפרט הקמת כור גרעיני), סיוע קריטי בעת מלחמות, וסיוע כלכלי ומדיני וקרבה תרבותית. עם סיום המלחמה הקרה, השתפר מאוד מעמדה של ישראל, מאחר שהיא יצרה קשרים דיפלומטיים עם רוב המדינות שהיו בעבר חלק מן הגוש המזרחי.

סעיף ב. ישראל ואירופה

שאלה מנחה לסעיף: כיצד השפיעו יחסי החוץ עם אירופה על מדינת ישראל?

לישראל ישנם יחסים מורכבים עם מדינות אירופה. מבחינה גאוגרפית, תרבותית וכלכלית היא קרובה באופייה למדינות האירופיות, אך יחסי החוץ מושפעים גם משלל גורמים מדיניים, כמו האינטרסים של המדינות ביחסיהן עם כלל המזרח התיכון. היותו של המזרח התיכון מקור חשוב לנפט משמש שיקול משמעותי בשאיפת מדינות העולם לשמור על יחסים טובים עם העולם הערבי. נתמקד ביחסי ישראל עם שלוש המדינות המובילות באירופה: בריטניה, גרמניה וצרפת.

ב1. יחסי ישראל בריטניה, צרפת וגרמניה המערבית עד מלחמת ששת הימים (1967)

בראשית מלחמת העצמאות, עד הסתלקות המנדט, תפסו **הבריטים** עמדה ניטרלית כביכול, ולמעשה הפריעו למאמץ הישראלי בשנותיה הראשונות של המדינה. לכן, מדינת ישראל גילתה חשדנות בכל שיתוף פעולה עם הבריטים, מחשש שרצונם הוא לחזור ולהשתלט על המזרח התיכון, במקרה שתפרוץ מלחמה עולמית. גם ב-1956, כשבריטניה, שיתפה פעולה עם ישראל וצרפת במלחמת סיני (מבצע קדש) כיוון שהמצרים הלאימו את תעלת סואץ, החשובה מאוד לבריטים, ישראל עדיין חשדה בבריטים. חשדנות זו התבטאה בדרישת ישראל להתחייבות מבריטניה לאי-התערבות נגד ישראל במקרה שירדן, שהייתה קשורה

אז לבריטניה, תצטרף למערכה.

יחסי ישראל ו**צרפת** היו שונים. בהצבעה באו"ם ב-29 בנובמבר 1947 הצביעה צרפת בעד הקמת מדינה יהודית. במהלך מלחמת העצמאות נמנעה צרפת מלהכיר בישראל, אך כשהסתיימה המלחמה, בשנת 1949 (תש"ט), תמכה צרפת בהכרה במדינת ישראל ובצירופה לאו"ם. צרפת המשיכה לנהל קשרי ידידות עם ישראל, תהליך שהגיע לשיאו בשנת 1955: ישראל ביקשה חסות של מעצמה גדולה שתסכים למכור לה נשק. ארה"ב סירבה, בבריטניה לא היה לישראל אמון רב, ולכן פנתה ישראל לצרפת. צרפת באותה תקופה הייתה בעימות עם העולם הערבי: שליט סוריה, שהיה פרו-צרפתי, הודח בשנת 1954. באותה שנה נפתח באלג'יריה מרד נגד השלטון הצרפתי בה. צרפת פעלה ביד קשה כלפי המורדים, מה שהוביל אותה לעימות דיפלומטי עם העולם הערבי בכללותו ובייחוד עם מצרים שתמכה במורדים. במצב ששרר בין צרפת למדינות ערב, תמיכה בישראל, כדי שתילחם במצרים, הייתה נוחה הן לישראל והן לצרפת. בזה הסתיימו חמש שנות חרם על מכירת נשק לישראל, צעד שהיה חשוב ביותר עבור המדינה הצעירה. צרפת סיפקה לישראל מטוסים וטנקים, ובכך אפשרה למדינת ישראל לצאת למלחמת סיני (מבצע קדש) ולנצח בה, וכך היחסים התהדקו עוד יותר. נוסף לכך, בשנת 1957 (תשי"ז) נחתם בפריז הסכם חשאי שבו צרפת מכרה לישראל כור גרעיני, שהוקם בדימונה.

דימונה

שינוי ניכר ביחסים חל בשנות השישים ובא לידי ביטוי ערב מלחמת ששת הימים. הרקע לכך היה השינוי ביחסי צרפת אל מדינות ערב. בשנת 1962 (תשכ"ב) חתמה צרפת על הסכמים שקבעו כי היא תוציא את צבאה מאלג'יריה, וזו תהפוך למדינה עצמאית. מעתה לא הייתה עוד התנגדות ערבית לצרפת, ולכן היא החליטה להתקרב יותר למדינות ערב, ולהמשיך לשמור על יחסים תקינים עם ישראל, כל עוד אין פגיעה ביחסים עם הערבים.

גרמניה המערבית רצתה בקשר עם ישראל מיד לאחר הקמתה, בניגוד לגרמניה המזרחית שהייתה תחת השפעה של ברית המועצות. בשנים הראשונות ההתייחסות לנושא מצד ממשלת ישראל הייתה טעונה מאוד. בשנת 1952 (תשי"ב) חתמה ממשלת ישראל על הסכם שילומים עם ממשלת גרמניה המערבית (שעליו למדנו בפרק 13). ההסכם לווה בהתנגדות עזה מצד חלקים גדולים בחברה הישראלית, אך לאחר שנחתם, החלו להתקיים יחסים דיפלומטיים בין המדינות. בתחילה היו הקשרים מסחריים, בהמשך גם צבאיים ובסוף שנות ה-50 החלה גרמניה למכור נשק לישראל. ב-1965 הוכרז רשמית על כינון יחסים דיפלומטיים בין המדינות.

האינטרס הגרמני בכינון יחסים עם ישראל היה הרצון להסיר את חרפת השואה מן העם הגרמני, בעיני היהודים ובעיני העולם כולו. האינטרס הישראלי לבסס את היחסים עם גרמניה, על אף הקושי הרגשי, היה הידיעה כי גרמניה היא מדינה מערבית בעלת רצון ויכולת לסייע לישראל, כלכלית, צבאית ומדינית.

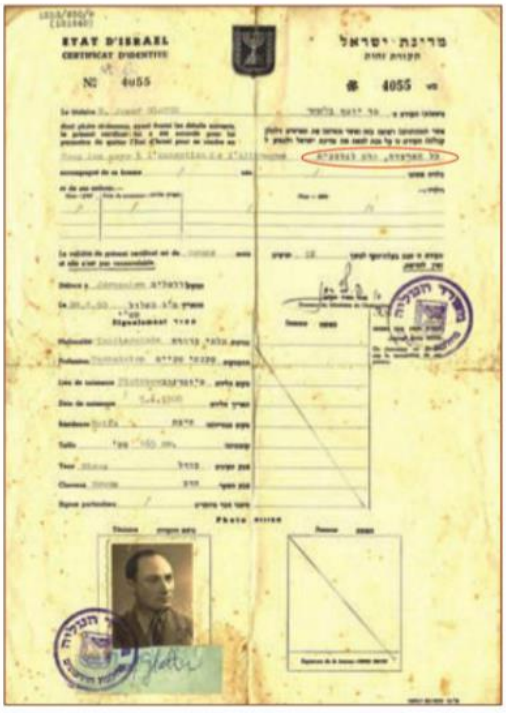

תקף ל"כל הארצות, פרט לגרמניה", כך נכתב בדרכון שהונפק במדינה עד 1956 (מסומן באליפסה אדומה).

כרזה של מפלגת חירות המוחה נגד כינון יחסים דיפלומטיים בין ישראל לגרמניה.

2ב. יחסי ישראל בריטניה, צרפת ומערב גרמניה לאחר מלחמת ששת הימים

כשהתברר כי ישראל עומדת לפתוח במלחמה עם מדינות ערב בשנת 1967, בתקופת ההמתנה למלחמת ששת הימים, הזהיר נשיא צרפת את ישראל, שאם תפתח במלחמה, צרפת לא תתייצב לצדה. ישראל התאכזבה מן השינוי ביחסים, אך החליטה לפתוח במלחמה, גם במחיר אובדן התמיכה הצרפתית. צרפת הודיעה שלא תמכור יותר נשק לישראל.

בניגוד לצרפת, הניצחון במלחמת ששת הימים התקבל בבריטניה בברכה, והיא ראתה בו דרך להשגת פתרון קבע בין ישראל למדינות ערב.

המשך השליטה הישראלית באזורים שהיא השתלטה עליהם במלחמת ששת הימים הפכה לסלע מחלוקת בין מדינת ישראל לבריטניה, צרפת ומערב אירופה. כאשר הבריטים ראו כי ישראל לא נסוגה מן השטחים שכבשה, הם האשימו אותה בניצול עוצמתה הצבאית למטרות השתלטות אימפריאליסטיות. ישראל הואשמה בתוקפנות ובכיבוש שטחים שאין לה זכות עליהם. צעדיה של ישראל ביישוב יהודים בשטחים שכבשה, ובפרט בירושלים, עוררו זעם בבריטניה. צרפת לא הסתפקה בכך, אף שעם סיום המלחמה דרש האו"ם מישראל לסגת מחלק מן השטחים שכבשה במלחמה, צרפת צעדה צעד נוסף ודרשה נסיגה מכל השטחים. גם גרמניה המערבית תמכה בהחלטת האו"ם, אך בשל רגישות יחסיה עם ישראל היא הייתה זהירה בביקורתה עליה.

בשנת 1974 התירה צרפת לארגון אש"ף לפתוח משרד רשמי בשטחה. זה היה מעשה מפתיע, מאחר שהעולם המערבי שבאותם ימים ראה את אש"ף כארגון טרור רצחני נעדר כל לגיטימציה. צרפת הייתה הראשונה שהתייחסה לארגון זה, שכאמור עסק ברצח ישראלים, כלגיטימי. שר החוץ הצרפתי אף נפגש עם ראש אש"ף והמליץ לקבלו כמשקיף באו"ם. בכך היא סללה את הדרך עבור שאר מדינות אירופה, שהלכו בעקבותיה. בעיני ישראל, צרפת היא זו שהפכה את אש"ף לארגון לגיטימי באירופה, על אף פעולות הטרור שלו, ועל אף העובדה שבאמנה הפלסטינית מוצג יעדו: חיסול מדינת ישראל.

לסיכום הסעיף:

שני העשורים הראשונים של המדינה היו שנים של התפתחות יחסים עם צרפת וגרמניה, כל אחת מסיבותיה היא, ואילו היחסים עם בריטניה בשנים אלו היו פושרים.

אחרי מלחמת ששת הימים הפכה סוגיית השליטה הישראלית על השטחים שהיא השתלטה עליהם אז לסוגיה שהעיבה על היחסים עם מדינת ישראל. עם זאת, יחסים כלכליים, מדעיים, תרבותיים, צבאיים ואחרים המשיכו להתפתח עם מדינות אלו בצד המחלוקת עימן.

סעיף ד. יחסי ישראל וארצות הברית

שאלה מנחה לסעיף: כיצד השפיעו יחסי החוץ עם ארה"ב על מדיניות ישראל?

היחסים בין ישראל ל**ארצות הברית** הם יחסי החוץ הקרובים ביותר של ישראל, אך גם הם רצופי עליות ומורדות. המניעים של ארה"ב לתמוך בישראל קשורים בחלקם לזיקה ערכית וחיובית, המתבטאת בדעת קהל אוהדת, ראשית מתוך אמונה רווחת בתנ"ך הרואה במדינת ישראל התגשמות חזון הנביאים, וגם בהיותה של ישראל מפלט לעם היהודי הנרדף וחלוצת הדמוקרטיה במזרח התיכון. חלקם האחר נובעים ממניעים מדיניים, הרואים בישראל מקום אסטרטגי להתבססות אמריקנית במזרח התיכון, בעיקר בהקשר למלחמה הקרה, וכן אינטרס כלכלי חשוב. עם זה, עד שנות ה-80, תמיכה בישראל גררה פגיעה בקשרים עם מדינות ערב וחשש לאובדן כוחה באזור.

בהצבעה באו"ם ב-1947 (תש"ח) על הקמת מדינת יהודית, תמכה ארה"ב בישראל, אך כבר במהלך מלחמת העצמאות עלו לא מעט קולות אמריקנים שהצרו על כך. ארה"ב השתתפה בחרם מכירת הנשק לישראל במלחמת העצמאות, והרשויות בה אף עצרו יהודים אמריקנים שעסקו בהעברת נשק לישראל. הדבר נבע לא מעט מן החשש שישראל תצטרף לגוש המזרחי במלחמה הקרה, וכן משינוי הערכת האמריקנים את כוחה של ישראל: אם בהצבעה באו"ם הם האמינו כי ישראל תנצח, לאחר כמה חודשים רצופי כישלונות צבאיים הם שינו את דעתם, וחשבו כי העם היהודי ימיט על עצמו אסון אם ימשיך במלחמתו.

בשנת 1951 (תשי"א) החלה ארה"ב לסייע כספית לישראל, תמיכה שקירבה את ישראל לגוש המערבי. בישראל שררה תחושת חוסר בטחון, ולכן היה בה רצון עז למצוא בעלת ברית חזקה שתתמוך בה בשעות משבר. סגנונה התרבותי, פוליטי, כלכלי וחברתי שייך אותה לגוש המערבי, שבראשו עמדה ארה"ב. צורכי ביטחון וצרכים כלכליים חיזקו בהתמדה את תלותה של ישראל בה. רק כאשר נמנעה ארה"ב מלתמוך בה, פנתה למעצמות אחרות. לקראת היציאה למלחמת סיני ביקשה ישראל את תמיכת ארה"ב, וזו סירבה לתמוך. לאחר שהמבצע התקיים בלי תמיכתה, היא גינתה את ישראל בחריפות ודרשה ממנה לסגת מסיני לאלתר.

לאחר מלחמת ששת הימים, תפסה ארה"ב את מקומה של צרפת, והפכה לספקית הנשק הגדולה של ישראל. היחסים התחזקו מאוד לאחר המלחמה, מאחר שמצד אחד ארה"ב נכשלה בניסיונותיה ליצור קשרים עם העולם הערבי, שהעדיף את תמיכת ברית המועצות.

ומצד שני, ארה"ב התרשמה מיכולתה הצבאית של ישראל בכלל והתגברותה על נשק סובייטי בפרט. אך למרות זאת, ארה"ב התנגדה נחרצות לסיפוח מזרח ירושלים לישראל לאחר המלחמה. במלחמת יום הכיפורים, עמדה ארה"ב לצד ישראל. ישראל לא הייתה חמושה מספיק, וארה"ב החלה ב'רכבת אווירית' - משלוח נשק וציוד צבאי לישראל בימי המלחמה. קשה לדמיין מה היה עולה בגורלה של ישראל בלי סיוע קריטי זה.

מטוס אמריקני פורק טנק בישראל, במהלך הרכבת האווירית, 1973 (תשל"ד)

בשנת 1978 (תשל"ח) נחתם הסכם קמפ-דייויד בבית הלבן, הסכם שלום בין ישראל למצרים, במעורבות אמריקנית. מאז ההסכם החלה ארה"ב לסייע לישראל באופן רציף, בעיקר בתחום הצבאי. בשנת 1982,* כאשר יצאה ישראל למלחמת לבנון, התגלעו חילוקי דעות בין המדינות, וארה"ב התנגדה לפעולות ישראל. מאז ולאורך השנים המשיך המצב של ידידות קרובה, תוך עליות ומורדות. ארה"ב הפעילה לחץ רב להגיע להסדרים עם מדינות ערב, ואף הייתה שותפה בחתימה הסכמים נוספים: הסכם השלום עם ירדן, והסכמי אוסלו וקהיר, שנחתמו עם הפלסטינים.

לארה"ב יש כוח רב באו"ם, והיא מנצלת אותו להגנה על האינטרסים של ישראל. כך למשל ארה"ב נמנית על אחת מחמש מדינות שלהן זכות **וטו**** על החלטות מועצת הביטחון של האו"ם, שמבקרת לעתים את פעולותיה של מדינת ישראל ומשתדלת לאלצה לפעול על פי הנחיותיה. במקרים רבים שבהם כמעט התקבלה החלטה הנוגדת את האינטרסים של ישראל, התייצבה ארה"ב לצדה והטילה וטו על קבלת ההחלטה. תמיכה כזו מצד מעצמה עולמית חיונית מאוד למדינת ישראל.

מה הציעה ישראל לארה"ב בתמורה? מיקומה של ישראל אסטרטגי, ובזכותה זוכה ארה"ב לבעלת ברית במזרח התיכון. ישראל גם התייצבה לצדה של ארה"ב בהצבעות באו"ם. בארה"ב חיה קהילה יהודית גדולה וחזקה, ותמיכת היהודים חשובה כלכלית למועמדים בבחירות בארה"ב, וקשורה ליחסים עם ישראל. אך למרות אלה, התמיכה בישראל מביאה לאובדן תמיכה של מדינות רבות. ייתכן שארה"ב גם הפסידה לאורך השנים מתמיכתה

בישראל. לפיכך נראה כי תמיכת ארה"ב בישראל נובעת גם מאמונות וערכים משותפים: התנ"ך, המוסר וכן ערכי הדמוקרטיה. מדינת ישראל היא המדינה היחידה במזרח התיכון שהמשטר בה הוא דמוקרטי, שיש בה חופש ביטוי והקפדה על זכויות אדם ואזרח.

מבחינה כלכלית, ישנם שיתופי פעולה רבים בין המדינות. הצלחת תעשיית ההיי-טק בישראל גרמה לישראל להחזיק במספר הרב ביותר של חברות זרות הנסחרות בבורסה בניו יורק. ארה"ב היא שותפת הסחר הגדולה ביותר של ישראל.

לסיכום הסעיף:

החל מהחלטת האו"ם על הקמת מדינה יהודית תמכה ארה"ב בישראל, אם כי היו לאורך השנים עליות ומורדות ברמת התמיכה. מאז שנות השישים ארה"ב נחשבת לידידתה הגדולה של ישראל, ספקית הנשק הגדולה ביותר שלה ובעלת בריתה החשובה ביותר. ישראל זוכה לקבל ממנה תמיכה כלכלית ומדינית, ולכן עושה מאמצים לשתף עמה פעולה ולתמוך באינטרסים של ארה"ב. מדיניות ישראל כלפי מדינות ערב, מושפעת מן הלחץ הבלתי פוסק של ארה"ב עליה להגיע להסדרים עמם. לאורך השנים נחתמו מספר הסכמים, תחת חסות ארה"ב, ונוסף לכך נערכו מגעים רבים בנושאים אלה שלא הגיעו לכדי הסכם. על אף העליות והמורדות ביחסי המדינות, רואות שתיהן חשיבות עליונה בידידות השוררת ביניהן.

יחסי החוץ בין ישראל לארה"ב הם היחסים הקרובים והמשפיעים ביותר על מדיניות ישראל. ארה"ב מעניקה לישראל סיוע ביטחוני ומדיני, בין המדינות קיים שיתוף פעולה כלכלי נרחב, וכן ישנה מעורבות אמריקנית נרחבת בהחלטותיה של ישראל.

סעיף ה. יחסי ישראל והעולם השלישי

שאלה מנחה לסעיף: כיצד השפיעו יחסי המזרח עם מדינות העולם השלישי על מדינת ישראל?

העולם השלישי או **המדינות המתפתחות** הם כינויים למדינות שאינן מפותחות מבחינה כלכלית. מלבד הנושא הכלכלי, ישנם כמה מאפיינים למדינות אלה: השלטון בהן הוא בדרך כלל לא דמוקרטי, ובלי הפרדת רשויות, השחיתות השלטונית רבה, המצב הבריאותי ירוד, תוחלת החיים נמוכה ותמותת התינוקות גבוהה, שיעורי הילודה גבוהים, אחוזי האבטלה גבוהים מאוד וכן שיעורי האלימות. מדינות העולם השלישי נמצאות ביבשות אפריקה, אסיה ודרום אמריקה (אף שהעולם הערבי גם הוא חלק מן העולם השלישי, לא נכלול אותו בפרק זה. על יחסיו הייחודיים עם ישראל למדנו בפרק 14).

המושג 'עולם שלישי'

מקור השם הוא בתקופת המלחמה הקרה, אז התחלק העולם למדינות המערב הקפיטליסטיות - העולם הראשון, ולמדינות המזרח הקומוניסטיות - העולם השני. המדינות שלא השתייכו לאף אחד מהגושים כונו 'העולם השלישי'.

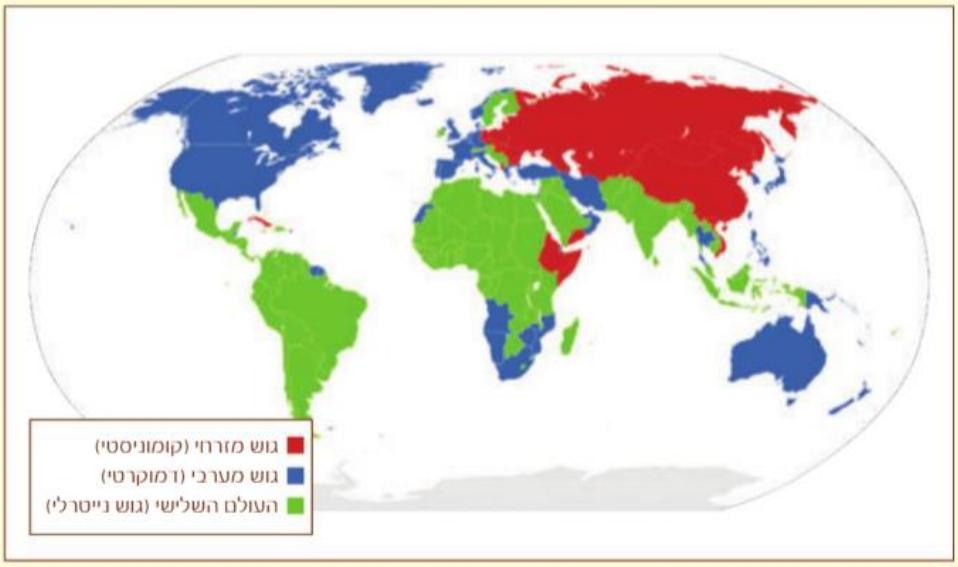

עם סיומה של המלחמה הקרה למושג 'עולם שלישי' כבר לא הייתה משמעות פוליטית, והוא הפך לכינוי למדינה לא מפותחת. 'העולם השני' למעשה חדל להתקיים עם נפילת הגוש הקומוניסטי. כפי שאתם יכולים לראות במפה, רוב מדינות העולם משתייכות לעולם השלישי.

ילדים רעבים באפריקה. הרעב הוא מאפיין בולט של העולם השלישי. לפי דו"ח הארגון הבין לאומי להגנה על ילדים משנת 2012 (תשע"ב), 2.6 מיליון ילדים בעולם מתים מרעב בכל שנה, כלומר 300 ילדים בכל שעה. מלבד התמותה, ילדים רבים סובלים מפיגור פיזי או נפשי כתוצאה מתת-תזונה. ארגונים בין לאומיים רבים מנסים לשנות מצב נורא זה.

יחסי ישראל עם העולם השלישי מעולם לא היו בראש סדר העדיפויות שלה. מטרותיה הראשונות של מדיניות החוץ היו תמיד להבטיח את קיומה וביטחונה של ישראל, לחזק את כלכלתה, ולקיים מגע עם הקיבוצים היהודיים הגדולים. העולם השלישי אינו משמעותי באף אחד מן הדברים הללו. אף על פי כן, קשרה ישראל קשרים הדוקים עם מדינות העולם השלישי.

אם כן, מה הניע את ישראל לקשירת יחסי החוץ עם העולם השלישי? מלבד המניע המוסרי-ערכי, שבשנות ה-50-60 הייתה לו משמעות לא מבוטלת על מדיניות החוץ של ישראל, המניע הנוסף היה הרצון לפתח מערכת ענפה ככל האפשר של קשרים בין לאומיים, כדי להתגבר על הניסיונות הבלתי פוסקים של מדינות ערב לבודד את ישראל. רוב מדינות העולם נמנות עם העולם השלישי. בשנת 1955 (תשט"ו) נערכה באינדונזיה המוסלמית ועידת בנדונג, שבה התכנסו נציגי מדינות מאפריקה ואסיה, שקראו לחרם על ישראל. זה היה תמרור אזהרה לישראל, שעליה לפתח יחסים עם מדינות אלה, אחרת תאבד את תמיכתן. בלי תמיכה של לפחות חלק מן העולם השלישי, ישראל הייתה מתקשה להגן על עצמה במוסדות האו"ם. המשמעות של העובדה הייתה ניכרת בשנים הבאות, לדוגמה בשנות ה-70–80 מנע רוב, שכלל ברובו מדינות העולם השלישי, את ההחלטה לגרש את ישראל מן האו"ם.

הנחה נוספת, שלימים התבררה כמוטעית, הייתה כי מדינות אסיה ואפריקה יהיו הגשר לשלום עם מדינות ערב. נאמר אז כי "הדרך לקהיר עוברת בבמקו [בירת מאלי שבאפריקה]". המחשבה הייתה כי המדינות האסייתיות והאפריקניות ישפיעו על שותפיהן הערבים, ואולי יהיו מקובלות על הערבים כמתווכות הוגנות, שכן הן לא נמנו בין המדינות הקולוניאליסטיות הכובשות, אלא בין המדינות שנכבשו בידי המעצמות.

נוסף לרעיונות הכלליים על חשיבות היחסים עם העולם השלישי, היו גם אינטרסים מעשיים-מקומיים. לקשרים עם טורקיה, אירן ואתיופיה הייתה חשיבות אסטרטגית, מאחר שהן מקיפות את הטבעת העוינת שסבבה את ישראל. שכן דרך מדינות אלה היה אפשר לסייע למורדים אשר פגעו בעולם הערבי, כגון המורדים הכורדים בעירק, שהיה אפשר לסייע להם דרך טורקיה ואירן, וכן היה אפשר לסייע למרד האפריקנים בסודן דרך אתיופיה ואוגנדה.

קשרים עם אתיופיה ואריתריאה סייעו לשמירת חופש השיט בים סוף. יחסים עם מקסיקו, אירן וניגריה היו חשובים כדי לרכוש מהן נפט. מאמץ מיוחד עשתה ישראל ליצור קשרי ידידות עם מדינות מוסלמיות, כדי להראות שמלחמתה במדינות ערב אינה מלחמה בדת האסלאם. מאמץ זה הצליח באפריקה השחורה (מאלי, ניגריה ועוד) ובשולי המזרח התיכון (אירן וטורקיה), ואף במדינות המוסלמיות שהיו בברית המועצות (קזחסטן, אוזבקיסטן ועוד) אך נכשל בחלק מאסיה (אפגניסטן, פקיסטן ועוד).

לאורך השנים השתנו היחסים עם העולם השלישי לפי אינטרסים שונים. לפני הקמת המדינה היחסים עם מדינות אלו התרכזו בדרום אמריקה, מאחר שרבע מן המדינות החברות באו"ם היו דרום אמריקאיות, ותמיכתן הייתה הכרחית עבור ישראל. ואכן בהצבעה באו"ם רק אחת מהן התנגדה: קובה. מעט מאמצים שנעשו באסיה לא צלחו, ורק הפיליפינים הצביעו בעד הקמת מדינת ישראל. לאחר קום המדינה עבר מרכז הכובד של המאמצים הישראלים לאסיה. יחסי ידידות עמוקים נרקמו עם בורמה ועם מדינות נוספות. נעשו ניסיונות לרקום יחסים עם הודו, סין ויפן, שלא עלו יפה. בשנות ה-70, יפן, למשל, הושפעה מאוד מלחצן של מדינות ערביות המספקות נפט. יפן, וכמוה מדינות אחרות, חששו מפני מחסור בנפט או מפני עלייה חדה במחירי הנפט, והשתדלו לנהל מדיניות חוץ התומכת בערבים.

עוד בשורשי הציונות ישנה התייחסות לאפריקה, לא כמקום בעל עניין אסטרטגי, כלכלי או מדיני, אלא כמקום שלציונות ישנה הזדהות עמו: הרצל, בספרו אלטנוילנד, כתב כך:

> יש בעיה לאומית שעדיין לא נמצא לה פתרון, טרגדיה גדולה של סבל אנושי שרק אנחנו היהודים יכולים להבין היטב. אני מתכוון לבעיית השחורים [...] תאר לעצמך את האכזריות מסמרת השיער של סחר העבדים [...] בני אדם נלקחים, ניצודים ונמכרים. צאצאיהם גדלים בגלות, שונאים ומתעבים אותם בגלל צבע עורם השחור. אינני מתבייש לומר את אשר בלבי גם אם תלעג לי: עתה, משזכיתי לראות בשיבת היהודים, הייתי רוצה לסייע ולסלול את הדרך לגאולת השחורים.
>
> [בנימין זאב הרצל, **אלטנוילנד**, תשנ"ז, עמ' 133]

ניכרים בדברים הזדהות כנה ותחושת שותפות גורל. ולא רק הרצל. מנהיגיה הראשונים של מדינת ישראל חשו דאגה והזדהות רבים עם מאבקן לעצמאות של מדינות אפריקה. הדאגה הייתה ניכרת ביותר עד שנשיא טנזניה כינה את ראש ממשלת ישראל גולדה מאיר "אם של אפריקה".

לאחר כישלון היחסים עם המדינות החזקות באסיה, החלה ישראל לראות באפריקה את היבשת המועדפת במדיניות החוץ שלה בעולם השלישי. נציגות ישראלית רשמית ראשונה הוקמה במדינה גאנה בשנת 1956. דוד בן גוריון שלח מכתב לראש ממשלת גאנה, ובו כתב על המכנה המשותף לאפריקנים וליהודים: הסבל הרב שחוו מידי האדם הלבן. היה זה פתח לקשרים טובים עם המדינות הנוספות שקמו בזו אחר זו. בשנים שלאחר מכן השקיעה ישראל משאבים רבים בקשירת הקשרים עם מדינות אפריקה שקיבלו את עצמאותן. הרצון הישראלי בקשרים עם מדינות אפריקה נבע משיקולים שונים: רצון בתמיכה מדינית של מדינות אפריקה בשבתן במוסדות בין לאומיים, רצון בתמיכה ביטחונית במעטפת הגאוגרפית שמסביב למדינות ערב העוינות את ישראל, רצון בקשרים כלכליים עם מדינות קרובות יחסית לצורך יבוא ויצוא סחורות והזדהות עם מדינות שזה עתה השתחררו משלטון זר, בדומה לישראל. המניעים של מדינות באפריקה ליצור קשרים עם ישראל היו רצון להתפתח בתחומי החקלאות, הצבא והתעשייה. את התערבות המעצמות הגדולות לא רצו, מחשש שאלה ישתלטו עליהן שוב, ולכן ישראל הייתה שותפה רצויה עבורן. הקשר בין ישראל לאפריקה התפתח היטב: הוקמו נציגויות ישראליות ב-35 מדינות ביבשת, ישראל הקימה מוסדות שהעבירו השתלמויות מקצועיות לאלפי אפריקנים, שהגיעו ארצה לתקופות לימוד קצרות, וכן צה"ל אימן צבאות אפריקניים, ואף מכר להם נשק. חברות ישראליות ביצעו פרויקטים שונים באפריקה, לדוגמה, חברת 'סולל בונה' בנתה את שדה התעופה של אוגנדה. הסיוע השיג את מטרתו, ומדינות אפריקה תמכו בישראל בהצבעות באו"ם. נוסף לכך, התפתחו קשרים כלכליים של יבוא ויצוא, בינתיים בהיקף קטן יחסית.

בראשית שנות ה-60 הגיעו היחסים עם אפריקה לשיא: כל המדינות העצמאיות באפריקה השחורה, מלבד שתיים, כוננו יחסים דיפלומטיים עם ישראל, ובכך דחו את עמדת הערבים כלפי ישראל. בכל 33 מדינות אפריקה שהיו להן יחסים דיפלומטיים עם ישראל, ישבו שגרירים מישראל, כמספר השגרירים שהיו לארה"ב. מלחמת יום הכיפורים חוללה מפנה לרעה ביחסי ישראל-אפריקה, אז ניתקו 21 מדינות את יחסן עם ישראל, לאות סולידריות עם מצרים האפריקנית, וכמחאה על שצה"ל חצה את תעלת סואץ, ובכך פלש לאפריקה. אך גם לאחר ניתוק היחסים הדיפלומטיים, נשמרו יחסי מסחר וכלכלה הדוקים עם ישראל.

עקב התמוטטות היחסים עם אפריקה, החלה ישראל ליצור קשרים עם דרום אפריקה. עד אז נמנעה מדינת ישראל ליצור עמה קשרים בגלל התנגדות רבה אליה בעולם, ובעיקר מצד מדינות באפריקה. הסיבה להתנגדות הייתה משטר 'האפרטהייד', כלומר ההפרדה בין גזעים שהמדינה הנהיגה.

משטר האפרטהייד בדרום אפריקה

אפרטהייד זו מילה בשפה אפריקנית, שפירושה: הפרדה. מדיניות אפטרהייד התקיימה בדרום אפריקה בשנים 1948–1994 (תש"ח-תשנ"ד). המדיניות קבעה זכויות יתר למיעוט לבן שהתגורר במדינה, על פני הרוב השחור.

האימפריה הבריטית הכריזה בשנת 1910 (תר"ע) על דרום אפריקה כחלק מחבר העמים הבריטי. מלבד בריטים, ישבו במדינה לבנים נוספים ממוצא צרפתי, גרמני והולנדי. אלה ניהלו את המדינה באופן קולוניאליסטי, והתייחסו באופן נצלני ומתנשא לשחורים.

בשנת 1948 (תש"ח) עלתה לשלטון המפלגה הלאומנית, שהפכה את האפליה הגזעית למדיניות מוכרזת (יש לציין כי עוד קודם לכן לא הייתה לשחורים זכות בחירה). המדיניות קבעה כי על כל אחד מן הגזעים להתפתח בנפרד, ולכן יש להפריד את שטחי המחייה. כך הוקמו מערכות תחבורה, חינוך, תרבות, בריאות ועוד, נפרדות לשחורים וללבנים, כאשר התקציבים הגבוהים מוקצים למיעוט הלבן. נוסף לכך, נאסר על שחורים להתאגד פוליטית ומקצועית, וכן הוגבל חופש התנועה שלהם. נוסף לזה גם נאסרו נישואים בין הגזעים.

שלטון האפרטהייד לא בחל באמצעים לשם השמירה על כלליו, לדוגמה, המשטרה נהגה לפתוח באש חיה על מפגינים.

החל משנות ה-60 מדינות העולם החלו למחות על ההתנהלות הגזענית של דרום אפריקה, לגנות אותה ואף להביא לנידוייה. בסופו של דבר, בשנת 1990 (תש"ן) הכריז מנהיג דרום אפריקה פרדריק וילם דה קלרק כי האפרטהייד הוא מדיניות שגויה, וב-1994 הכריז על בחירות שבהן תהיה זכות בחירה לכל האזרחים, בלא הבדלי גזע. בבחירות אלה עלה לשלטון נלסון מנדלה, אפריקני שחור ממנהיגי המאבק נגד האפרטהייד, שאף ישב בכלא שנים רבות בגין מאבקו. מאז פסקה מדיניות האפרטהייד.

בשני העשורים שלאחר ביטול האפרטהייד בוטל החרם העולמי על דרום אפריקה והתחזק מעמדה הבין לאומי. אך כלכלתה, מערכת החינוך שלה ותוחלת החיים שבה היו בירידה, ואילו אי-השוויון בין המיעוט הלבן וקבוצה קטנה של שחורים ובין רוב רובם של השחורים הלך וגדל.

נוסף לדרום אפריקה, חתרה ישראל לקשר עם מדינות אמריקה הלטינית,* ידידותיה מן העבר. לולא שנענו לתמיכה בישראל, הייתה ישראל מאבדת את הלגיטימיות הבין לאומית שלה, מאחר ששאר העולם השלישי כבר היה נגדה. רוב המשטרים באמריקה הלטינית בשנות ה-70 היו משטרים צבאיים, ולכן קיימה ישראל עמן יחסים צבאיים, מכרה להן נשק, וכך רכשה את אהדתם.

במהלך שנות ה-80 שבו אט אט מדינות אפריקה לנהל יחסים עם ישראל, מתוך אכזבתן מארצות ערב, שהבטיחו שיסייעו להן כספית ולא עשו זאת. גם הסכם השלום עם מצרים הפחית את הביקורת על ישראל.

דגל המדינה של טוגו מונף בירושלים, לרגל ביקור ראש המדינה בישראל.

פעמים רבות תדמיתה של ישראל בעיני העולם השלישי כלל לא תאמה את כוחה הממשי. ישראל הצטיירה כמעצמה, והוצבה בשורה אחת עם בריטניה וצרפת. שנים רבות הצליחה ישראל להיות המדינה הזרה המפגינה את הנוכחות הרבה ביותר באפריקה ובאמריקה הלטינית. יכולותיה הטכנולוגיות הגבוהות של ישראל, ויותר מכך מחויבותה הערכית לחיי אדם, מביאות את מדינת ישראל להושיט עזרה רבה בעת שפוקדים אסונות טבע את מדינות העולם השלישי, בעיקר לאחר רעידות אדמה קשות.

לסיכום הסעיף:

לציונות היה מן המשותף עם העולם השלישי, הסבל שחוו העם היהודי ולא מעט מעמים אלה. הן מסיבה זו, ובעיקר מתוך רצון לחזק את מעמד ישראל בעולם ולהחליש את התמיכה במדינות ערב, עשתה ישראל בעשורים הראשונים מאמצים רבים להידוק יחסיה עם מדינות העולם השלישי, כאשר בכל תקופה התמקדה ישראל באזור אחר: בטרם הקמת המדינה הייתה זו אמריקה הלטינית, לאחר מכן ניסיונות כושלים באסיה, הצלחה כבירה ביחסים עם אפריקה, ניתוק היחסים עם אסיה ואפריקה וחידושם עם אמריקה הלטינית, והחל משנות ה-90 כינון מחדש של יחסים עם רובן הגדול של מדינות העולם השלישי.

לסיכום הפרק

ישראל היא מדינה ייחודית בתחום מדיניות החוץ: המדינות הקרובות לה גאוגרפית הן ברובן אויבותיה, ולעומת זאת המדינות התומכות בה וקרובות לה מבחינה כלכלית ותרבותית, רחוקות ממנה גאוגרפית. ישראל היא מדינה מערבית באופייה, ומזרחית במיקומה.

יחסי ישראל עם מדינות אירופה ועם האיחוד האירופי עברו עליות ומורדות לאורך השנים. ככלל ישנם יחסי חוץ טובים עמם, קשרים כלכליים הדוקים, ועם זאת ביקורת הולכת וגוברת על מדיניות ישראל.

יחסי ישראל עם ארה"ב קרובים עוד יותר. ארה"ב מאז שנות ה-60 היא ידידתה הקרובה ביותר של ישראל, תומכת בה מדינית, כלכלית וצבאית ומונעת גינויים שלה באו"ם. גם היחסים הכלכליים עם ארה"ב הם הקרובים ביותר. ארה"ב מפעילה לחץ רב על ישראל בהחלטותיה המדיניות, ובגלל חשיבות הקשר בין המדינות לחצה משפיע על ישראל. כמה מההסכמים שנחתמו בין ישראל למדינות ערב נעשו בחסות ארה"ב. לא רק הממשלות, אלא גם דעת הקהל בארה"ב תומכת בישראל, וכן להפך.

יחסי ישראל עם מדינות העולם השלישי, הנמצאות באפריקה, אסיה ואמריקה הלטינית, היו חשובים מאוד בטרם הקמת המדינה ובעשורים הראשונים לקיומה. ישראל נחלה הצלחה גדולה בכינון יחסים אלה, ושיאם הגיע בשנות ה-60', כאשר אפריקה ראתה בישראל ידידה חשובה בשל סיועה ההומניטרי ותרומתה לפיתוח החקלאות והתשתיות במדינות אלו. לאחר מלחמת יום הכיפורים חל משבר, ומדינות רבות ניתקו את יחסיהן עם ישראל ופנו למדינות ערב. בשנים שלאחר מכן חודשו היחסים בהדרגה והשתפרו במהלך שנות ה-90', ונקלעו שוב למשבר בראשית המאה העשרים ואחת. התנודות האלה קשורות למצב המשתנה במזרח התיכון, למבנה הפוליטי העולמי ולמצב הכלכלי בעולם ובארצות אלה.

למדיניות החוץ יש תפקיד מרכזי בשמירה על הריבונות הישראלית. כמדינה מוקפת אויבים, הנמצאת במאבק מתמשך על קיומה, ועומדת תחת ביקורת דקדקנית של מדינות העולם, ישראל אינה יכולה לסמוך על עצמה לבדה, ועליה למצוא מדינות רבות ככל האפשר שיתמכו בה. ראינו במהלך הפרק דוגמאות רבות לכך: בהצבעה באו"ם על הקמת מדינה יהודית כחלק מתכנית החלוקה, היטו מדינות אמריקה הלטינית את הכף לטובת ישראל. הצלחת מדינת ישראל במלחמות, שעליהן למדנו בפרק 14, התאפשרו עקב סיוע של מעצמה מערבית, ונזכיר בעיקר את מלחמת יום הכיפורים, שבה הייתה ישראל נתונה בסכנה ממשית, וארצות הברית העבירה לה נפט ונשק במהלך המלחמה. פעמים רבות הועלו גינויים והצעות נגד ישראל באו"ם, ותמיכת מדינות העולם השלישי מנעה רוב בעדם. נוסף לרמה הקיומית, פיתוחה של כל מדינה תלוי לא מעט ביכולתה לנהל את יחסיה עם מדינות נוספות. בחימוש, המדע,

טכנולוגיה, מסחר ועוד. מדינת ישראל, ככל מדינה, מעוניינת לקבל מאחרים ולהעניק להם.

ראינו כי אחד ממוקדי חוזקה של ישראל ביחסי החוץ הוא היותה מדינה מפותחת ומתקדמת. מדינות רבות, אף אלה המבקרות אותה, מעוניינות בקשר עמה מאחר שהן רוצות ליהנות מן הידע שיש בידיה. מדינות אפריקה מעוניינות בשיטות החקלאיות, אמריקה ואירופה סוחרות עם ישראל בתעשיית ההיי-טק ועוד.

ישראל מעוררת התעניינות רבה בקרב אזרחי מדינות רבות בעולם, ולא רק בקרב אישים דיפלומטיים. דעת הקהל בכל מדינה משפיעה על היחסים הדיפלומטיים עמה, ולכן גם בתחום דעת הקהל ישראל פעילה. היא שולחת אנשי הסברה שייצגו את הצד הישראלי בסכסוכים עם מדינות ערב. משימה זו היא לעתים קשה מאוד. העולם הערבי מחזיק אוצרות טבע, בעיקר נפט, המאפשרים לו ללחוץ על מדינות רבות. בשנות ה-70 של המאה העשרים הגיעו הדברים עד משבר אנרגיה עולמי. התפתחויות מטלטלות במזרח התיכון משנות חדשים לבקרים את הבריתות הגאופוליטיות. בתוך ים סוער זה ה'ספינה' הישראלית צריכה לנווט את דרכה.

בסך הכול מדינת ישראל מוערכת מאוד בקהילות העסקיות והכלכליות, ויחסי החוץ שלה עם מדינות רבות טובים. עם זאת, לא ניתן להימנע מהתנגשויות בין אינטרסים שונים ביחסי החוץ. לדוגמה, לעתים, הידוק היחסים הדיפלומטיים עם מדינות מפותחות תגרום לפגיעה ביחסים עם העולם השלישי העוין חלק ממדינות אלו, ולכן מלאכת הדיפלומטיה מורכבת וסבוכה.

4 הסכם השילומים

ישראל האחרת

פחות משבע שנים לאחר שתמה מלחמת העולם השנייה והתבררו ממדי הזוועה שהמיטה המפלצת הנאצית, כאשר מצבה הכלכלי של מדינת ישראל בת הארבע קשה, עלה להצבעה בממשלה, ואחריה במליאה סוערת של הכנסת, "הסכם השילומים". "לא נספסר בדם המיליונים", קראו המתנגדים. "זו גרמניה אחרת", אמרו המצדדים

"הערב עומד לקרות המקרה המחפיר ביותר בתולדות עמנו. בשעה מרה זו נעביר לנגד רוחנו את אבותינו הקדושים, אמהותינו הטבוחות ותינוקותינו שהובלו במיליונים לטבח על ידי השטן שיצא מתחתית הגיהינום להחריב את שארית עמנו... את אבי הזקן, יחד עם חמש מאות יהודי בריסק, הוציאו אל הנהר וטיבעום שם. נערות תמימות נקברו חיים כשראשיהן למטה. תינוקות נקרעו מזרועות אמהותיהם ונשלחו אלי כבשן ואש.

"לא הרג בלבד היה כאן, זו היתה התעללות גסה וברבריות מאין כמוה... והנה היום הזה, ארבע שנים לאחר האתחלתא דגאולה, עומד ראש הממשלה העברי ומודיע כי ילך בעד בצע כסף למכור את כבוד עם ישראל ולהטיל עליו חרפת־עד.

"הם אומרים שקמה ממשלה גרמנית חדשה... בצבא הגרמני שירתו 12 מיליון נאצים. אין גרמני אחד שלא רצח את אבותינו. כל גרמני הוא נאצי. כל גרמני הוא רוצח. אדנאואר הוא רוצח... כל עוזריו מרצחים הם.

"אך זהו החשבון שלהם: כסף, כסף, כסף! בעד כמה מיליונים דולרים עומדת להיעשות התועבה... אני קורא לאדון בן־גוריון: אל תעשה מעשה זה. אתה שם

מוקש תחת הבניין של בית ישראל היכול להתפוצץ על יושביו".

את המילים הקשות האלה השמיע חבר הכנסת מנחם בגין ב־7 בינואר 1952, זמן קצר לפני שהכנסת התכנסה כדי לאשר – או לא לאשר – את הסכם השילומים עם גרמניה.

"בל יהיו רוצחי עמנו גם יורשיו", ענה ראש הממשלה, דוד בן־גוריון.

הרקע

עוד בטרם הסתיימה השואה, כשתאי הגז עדיין פעלו ועשן אדם עוד היתמר מעל אושוויץ וטרבלינקה, היו מי שהתחילו לדבר על הפיצויים שגרמניה תיאלץ לשלם לעם היהודי. בסוף 1943, שנה וחצי לפני תום מלחמת העולם השנייה, עלה הנושא בהנהלת הסוכנות היהודית, והתחילו הוויכוחים: בן־גוריון תבע שהסוכנות תייצג את העם היהודי בנושא, ואילו נחום גולדמן טען שזה תפקידו של הקונגרס היהודי העולמי.

מיד עם תום המלחמה העלה נשיא ההסתדרות הציונית, ד"ר חיים ויצמן, תביעה כוללת לפיצויים במסמך שהגיש לבעלות הברית שהביסו את גרמניה ושותפותיה. הוא כתב כי הרצח ההמוני שביצעו הנאצים הותיר רכוש יהודי רב ללא בעלים, והוא שייך לקורבן הפשע, דהיינו לעם היהודי.

ואולם, רק אחרי הקמת המדינה החל הנושא לצבור תנופה. כלפי חוץ עמדה בעינה העמדה ההצהרתית של חרם על גרמניה, אך המצוקה הכלכלית של ישראל, שהיתה זקוקה נואשות למטבע חוץ, דיברה בשפה אחרת. העלייה ההמונית של פליטי השואה ויוצאי ארצות ערב, שהכפילה את אוכלוסיית ישראל מ־650 אלף למיליון ו־300 אלף בין 1948 ל־1952, יצרה גירעון חמור במאזן התשלומים, והיה צורך דחוף בהשגת מימון לקליטת מאות אלפי עולים חסרי־כול נוספים.

שר האוצר הראשון, אליעזר קפלן, היה מוכן כבר ב־1949 להפשיר את יחסי המסחר עם גרמניה. הוא נימק זאת בצורך לאפשר לעולים להביא את רכושם, ואישר הקמתו של גוף ממשלתי בשם "מילת"ם" (משרד ישראלי לחישוב תביעות מגרמניה), לתיעוד תביעות פיצויים אישיות של קורבנות השואה.

■ ■ ■

ב־15 בפברואר 1950 החליטה הממשלה לנהל מגעים ישירים עם ממשלת גרמניה המערבית בעניין הפיצויים האישיים והרכוש האבוד. ההודעה הרשמית אמרה שאין זה משא ומתן עם גרמניה, אלא רק חילוץ רכוש.

באוקטובר אותה שנה הודיעו ממשלות בריטניה, צרפת וארצות הברית כי בכוונתן לבטל את מצב המלחמה עם גרמניה. הן ביקשו ממדינות נוספות, ובכללן ישראל, לבטל אף הן את מצב המלחמה עם "גרמניה החדשה", שהתנערה מגרמניה הנאצית.

ישראל לא יכלה לבטל מצב מלחמה עם גרמניה, משום שקמה שלוש שנים אחרי תום המלחמה. למרות זאת, הבקשה נדחתה. הממשלה הודיעה כי תגיש, בתיווך המעצמות ולא באופן ישיר, תביעות לשילומים מגרמניה. להבדיל מפיצויים, שיש בהם משום פיוס, דובר על שילומים, שיש בהם מן הנקמה.

במרס 1951 אכן תבעה ממשלת ישראל מהמעצמות להטיל על גרמניה, על שני חלקיה, שילומים בסך מיליארד וחצי דולר, שיועברו ליורשי הקורבנות ולשיקום שארית הפליטה. בתביעה נאמר שהעם הגרמני וממשלתו, האשמים במצבם של הניצולים, אמורים לשאת באחריות לשיקומם טרם החזרתה של גרמניה למשפחת העמים. הנזקים שנגרמו לעם היהודי הוערכו בשישה מיליארד דולר. "ממשלת ישראל נקבה בסכום של מיליארד וחצי דולר [בלבד]", אמר בן־גוריון בכנסת, "משום שזה הסכום המינימלי הדרוש לקליטתם ולשיקומם של חצי מיליון העולים מהארצות שהיו כפופות לשלטון הנאצי".

■ ■ ■

מגעים ישירים – עדיין חשאיים – החלו חודש לאחר מכן, כשדוד הורוביץ, מנכ"ל משרד האוצר, נפגש בפריז עם הקנצלר הראשון של גרמניה המערבית, קונרד אדנאואר. הקנצלר הבטיח לבחון את התביעה שגרמניה תקבל על עצמה אחריות כוללת למעשי הרייך השלישי. פגישה נוספת התקיימה כעבור שבעה חודשים באיסטנבול, במסגרת כנס פרלמנטרי בינלאומי, בין נציגי הכנסת לנציגי הבונדסטאג. הישראלים הבהירו כי רק הצהרה גרמנית חד־משמעית, המכירה באחריותה הכוללת לפשעי הנאצים, תוכל לרכך מעט את ההתנגדות העזה בדעת הקהל.

המגעים החשאיים נשאו פרי, ובספטמבר 1951 התקיים בבונדסטאג דיון מיוחד על יחסי יהודים־גרמנים. אדנאואר פתח ואמר כי למרות שרוב העם

הגרמני בחל בפשעים שבוצעו בתקופת המלחמה, הם נעשו בשם העם הגרמני. לפיכך, הרפובליקה הפדרלית הגרמנית חייבת לתקן את העוול. ממשלת גרמניה, הוא אמר, יחד עם נציגי היהדות וממשלת ישראל, שקלטה את מרבית הפליטים חסרי הבית, ימצאו פתרון לבעיית הפיצויים החומריים. הבונדסטאג אישר את ההודעה בקימה ובדומייה.

כעבור שלושה חודשים, באישורו של בן־גוריון, נפגש נחום גולדמן בחשאי עם אדנאואר בלונדון. הוא ביקש מהקנצלר הבטחה מפורשת למימוש הצהרתו, ואדנאואר הפקיד בידיו מכתב לממשלת ישראל (ול"ועידת התביעות" של הארגונים היהודיים, שזה עתה קמה). הוא הצהיר במכתבו כי ממשלת גרמניה רואה בנושא השילומים התחייבות מוסרית של העם הגרמני, המקבל על עצמו לתקן מקצת מהעוול שנגרם לעם היהודי. אדנאואר התחייב לשלם מיליארד דולר, כחלקה של גרמניה המערבית בסכום הכולל של השילומים (בסופו של דבר שילמה גרמניה המערבית למדינת ישראל 715 מיליון דולר, ועוד 107 מיליון דולר לשיקום יהודים ברחבי העולם).

תהליך קבלת ההחלטות

בראש המצדדים במעבר למשא ומתן ישיר עמדו בן־גוריון ומשה שרת. הם ביקשו, בשיתוף פעולה נדיר, לטוות קשר עם גרמניה – בלי למחול על הכבוד, והובילו להחלטת ממשלה ברוח זו. בן־גוריון אמר בדיון כי קבלת שילומים מגרמניה הכרחית מבחינת האחריות הלאומית, ו"אין להיתפס בטיעוני כבוד גלותיים ומיותרים". הוא גם טבע את המושג "גרמניה האחרת", וציין שוב ושוב ש"גרמניה של אדנאואר אינה גרמניה של היטלר".

השיקול המרכזי של בן־גוריון היה פרגמטי־כלכלי, אך ברור היה שמעצמות המערב ישיבו את "גרמניה האחרת" למשפחת העמים גם אם ישראל לא תסלח לה. על הדרכונים הישראליים הוטבעה באותם ימים החותמת "מותר לכל הארצות – חוץ מגרמניה", אבל לא היה ערך של ממש לחרם מצד ישראל בלבד. יתר על כן, בן־גוריון לא רצה להשתעבד לעבר המעיק. ההווה והעתיד היו חשובים בעיניו מצללי השואה, והוא לא היה מוכן שתחושות נקם יעצבו את דרכה של ישראל. קינן בו אפילו חשש מפני שואה נוספת, ואולי דווקא מפני החרדה הזאת הוא העמיד מעל לכול את ביטחונה ורווחתה של ישראל.

תפיסתו של שרת אמרה כי אי־אפשר להשתית את יחסי ישראל עם אומות העולם,

ועם גרמניה בכלל זה, על גישת "כולם נגדנו". הוא ראה בהקמת מדינת ישראל את הניצחון על הנאצים. השימוש בכסף גרמני נתפס בעיניו כ"נקם קונסטרוקטיבי".

גולדמן, בעל ברית נוסף של בן־גוריון בנושא השילומים, שימש במשך 28 שנים – בין 1949 ל־1977 – נשיא הקונגרס היהודי העולמי. גולדמן, שנולד ברוסיה אך גדל בגרמניה וחי בה עד שנשללה אזרחותו ב־1935, גרס כי למרות הסלידה מניהול משא ומתן עם פקידים גרמנים, אסור ליטול מניצולי השואה את הזכות להפיק תועלת מהרכוש היהודי השדוד. "איזה עיקרון מוסרי מניח בידי הפושע את האוצרות ששדד?", הוא שאל, וחתם על הסכם שילומים לארגונים יהודיים נוסף לשילומים לישראל.

מתנגדי ההסכם, לעומתם, טענו שהוא פוגע בכבוד היהודי ובכבוד הלאומי, וכי סליחה ופיוס מסכנים את חוסנה של המדינה. מפ"ם דיברה בשמם של לוחמי הגטאות, שהצילו את הכבוד היהודי בזמן השואה, והשוותה אותם ללוחמי הפלמ"ח. "לנהל משא ומתן עם גרמניה זה כמו להגיד: 'בואו תרצחו את העם הזה, כי אין לו כבוד לאומי ואפשר לקנות אותו בזול'", אמר יצחק (אנטק) צוקרמן, מגיבורי מרד גטו ורשה וממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות. טיעון אחר, שהעלה יעקב חזן, ממנהיגי מפ"ם, היה שמשא ומתן עם גרמניה המערבית משרת את האינטרסים של המערב הקפיטליסטי־אימפריאליסטי, ומהווה זרז למלחמת עולם שלישית ולשואה נוספת. מפ"ם אהדה אז את המשטר הקומוניסטי של גרמניה המזרחית, "שייתן תקווה לעם הגרמני", לעומת גרמניה המערבית שבה "הנאציזם צומח מחדש".

שמאלה ממפ"ם, שהיתה באופוזיציה עד 1955, התנגדה להסכם השילומים המפלגה הקומוניסטית, מק"י. מנהיגה, שמואל מיקוניס, טען שהשילומים נועדו לרתום את ישראל למרכבה הקפיטליסטית־נאצית הנתמכת על ידי ארצות הברית, שבָּרוניה העלו את היטלר לשלטון בגרמניה.

בקצה השני של הקשת הפוליטית, השנאה והחרם כלפי גרמניה סיפקו לתנועת החרות דלק למאבק במפא"י וגרורותיה. אנשי חרות יצאו בסיסמאות כמו "הטלאי הצהוב – אות כבוד, שילומים ומשא ומתן – חרפה לדורות" ו"אם אשכחך השואה – תשכח ימיני". חרות היתה שרויה במשבר חמור, והוויכוח בעניין השילומים הגיע מבחינתה ברגע הנכון. הוא החזיר את בגין מהגלות הפוליטית שגזר על עצמו בעקבות התבוסה בבחירות לכנסת השנייה, ביולי 1951. הוא הצטייר כמגן הכבוד והגאווה הלאומיים, והפך למנהיג מוביל הגם שמפלגתו מנתה שמונה חברי כנסת בלבד.

■ ■ ■

המשא ומתן עם גרמניה הגיע לדיון בכנסת בימים הראשונים של 1952. מחאות עלו מכל פינות הארץ, מלוות בהתפרצויות רגשיות ובהתנגשויות מיליוליות חריפות. שיאו של העימות הגיע בהפגנה אלימה של שוללי ההסכם וברגימת בניין הכנסת באבנים. בגין נשא נאום נלהב בפני כ־15 אלף איש שהתקבצו בכיכר ציון, ויצאו בתהלוכה לכיוון הכנסת. "כשירו עלינו בתותחים נתתי את הפקודה – לא", אמר בגין, כשהוא מזכיר את פרשת "אלטלנה". "הפעם אתן את הפקודה – כן! זו תהיה מלחמה לחיים ולמוות! ייתכן ששוב נעלה לגרדום" (למרות זאת, לא מעטים גורסים כי אילו עמד בגין בראש הממשלה בתחילת שנות ה־50, הוא היה חותם על הסכם שילומים עם גרמניה).

בתום שלושה ימים של דיונים מתישים הגיע ב־9 בינואר 1952 רגע ההצבעה. ח"כ דוד הכהן ממפא"י הוטס ארצה מפריז. ח"כ אריה בן־אליעזר מחרות הובהל על אלונקה ממיטת חוליו. ח"כ יוסף ספיר מהציונים הכלליים הציג את ההצעה המשותפת של סיעות האופוזיציה: "הכנסת דוחה הצעת משא ומתן בין ממשלת ישראל לבין ממשלת גרמניה בעניין השילומים". בהצעה תמכו 50 חברי הכנסת של הציונים הכלליים, מפ"ם, חרות ומק"י, וגם שלושה חברי קואליציה: יזהר הררי מהמפלגה הפרוגרסיבית, בנימין סול ששון מרשימת הספרדים ומרדכי נורוק מהמזרחי, שאיבד בשואה את אשתו ושני בניו וקיבל היתר להצביע עם האופוזיציה.

בשם הקואליציה הביא ח"כ עקיבא גוברין הצעה שאמרה: "הכנסת, לאחר ששמעה את הודעת הממשלה על תביעות השילומים מגרמניה על הרכוש היהודי השדוד, מייפה את כוחה של הוועדה לענייני חוץ וביטחון לקבוע סופית את הפעולה בהתאם לנסיבות ולתנאים". בהצעה תמך רוב של 61 חברי כנסת של מפא"י (והרשימות הערביות הקשורות אליה), שמונה מבין 15 חברי הכנסת של הסיעות הדתיות ושלושה מבין ארבעת הפרוגרסיבים. הרוב המוחלט הושג לאחר שיו"ר הכנסת, יוסף שפרינצק, החליט לתמוך בהצעת הקואליציה ולא להימנע, כפי שהתכוון תחילה. הוא עשה זאת נוכח המהומה שחוללו תומכי האופוזיציה מחוץ לבניין הכנסת.

■ ■ ■

רבים סירבו להשלים עם קיומו של משא ומתן בין מדינת היהודים לגרמניה. ב־27 במרס 1952 התפוצצה חבילה שיועדה לקנצלר אדנאואר במטה המשטרה במינכן, והרגה קצין משטרה. בחקירה התברר ששולחי החבילה היו מקורבים לחרות ואצ"ל. ממשלת גרמניה העדיפה להצניע את האירוע, כדי למנוע תגובות אנטישמיות, וחמשת החשודים שנעצרו בגרמניה ובצרפת הורשו לחזור לישראל. אחד מהם, אליעזר סודיט, חבלן לשעבר באצ"ל ואיש מוסד לעתיד, הודה בשליחת החבילה וריצה בצרפת ארבעה חודשי מאסר. סודיט טען מאוחר יותר שבגין היה בסוד התוכנית, ונתן את הסכמתו.

בארץ הגיעה המחאה לשיאה כאשר דב שילנסקי, לימים חבר כנסת מטעם הליכוד ויו"ר הכנסת ה־12, נעצר בכניסה לבניין משרד החוץ בתל אביב עם מטען חבלה שהורכב מ־28 מקלות דינמיט.

גם בגרמניה התנהלו דיונים סבוכים לפני שההסכם אושר בבונדסטאג. גורמים כלכליים ומספר מפלגות הביעו התנגדות, אבל אדנאואר הטיל על העניין את כל כובד משקלו. המשא ומתן נפתח במאי 1952, והתנהל באירופה – אך לא על אדמת גרמניה. על ההסכם שגובש בין המדינות חתמו שרת ואדנאואר, בטקס צנוע שהתקיים בלוקסמבורג. על ההסכם עם ועידת הארגונים היהודיים חתם גולדמן.

הביצוע החל ב־1953. הגרמנים עמדו בכל התחייבויותיהם ואפילו הקדימו את לוח הזמנים, שנפרש במקור עד 1965. בדרך, ב־1956, נכנס לתוקפו גם חוק הפיצויים האישיים, וגם לגביו מילאו הגרמנים כל התחייבות. מגרמניה המזרחית לא קיבלה ישראל שום תגובה, ואף לא אגורה, אם כי היה עליה לשלם חצי מיליארד דולר.

התוצאות

הסכם השילומים עם גרמניה המערבית סימן ראשיתו של תהליך בלתי־נמנע של התפייסות. חלק ניכר מכספי השילומים הגיע לארץ כסחורות, התפתח מולו יצוא מקביל, ותוך שנים ספורות הפכה גרמניה ליעד יצוא משמעותי, שפיגר רק אחרי היצוא לארצות הברית ולבריטניה.

תהליך הנורמליזציה בין שתי המדינות וכינון יחסים דיפלומטיים התעכב יותר מעשור. בינואר 1956 עלתה להצבעה בממשלה הצעה בנושא, והתוצאה היתה שבעה שרים בעד מול שבעה מתנגדים. גרמניה מצדה סירבה להסתפק בפתיחת

קונסוליה. זה לא הפריע לה לספק לישראל נשק, ולאזן במידת מה את משלוחי הנשק הסובייטי שזרמו למצרים.

ב־1960 התקיימה פגישה פומבית ראשונה בין בן־גוריון ואדנאואר, בניו יורק, אך רק ב־1965, כשמדינות ערב הכירו בגרמניה המזרחית, וגרמניה המערבית ניתקה את היחסים הדיפלומטיים איתן, נסללה הדרך לכינון יחסים דיפלומטיים בין ישראל לגרמניה המערבית. מאז ועד היום עברו היחסים בין המדינות מהפך – מחרם מוצהר וניתוק מוחלט למערכת הדוקה של קשרים כלכליים, מדיניים וצבאיים ענפים – וגרמניה היא בעלת ברית קרובה ונאמנה של ישראל זה עשרות שנים.

הציון

טוב מאוד. החתימה על הסכם השילומים עם גרמניה היתה החלטה אמיצה, חכמה וגורלית של הממשלה ושל הכנסת. שבע שנים בלבד חלפו מאז הסתיימה מלחמת העולם השנייה והתגלו זוועות השואה בכל אימתן, ההתנגדות מימין ומשמאל היתה עזה ואף אלימה, אבל בן־גוריון הפגין ברגע של מבחן קשה את מנהיגותו. הוא ניצל את זכר השואה גם כדי להבטיח את עצם קיומה של המדינה.

בניית האתוס הישראלי

- ככל עם ועם - אתוס וחברה בתרבות משתנה / אניטה שפירא
- ככל עם ועם - סוכני חיברות / אניטה שפירא
- פרידה משרוליק/ עוז אלמוג

פרק אחד עשר

אתוס ותרבות בחברה משתנה

19 השנים הראשונות לקיום מדינת ישראל הצטיינו בדינמיות רבה, בקצב מהיר של שינויים, בתהליכים מנוגדים מבחינת האתוס והתרבות. ממעוף הציפור, זו הייתה התקופה של אתוס לאומי בשיאו, המדינה נראתה כהתגשמות הרעיון הציוני וחזון הגאולה היהודי. האתוס שיקף את היחס החיובי כלפי המדינה ומוסדותיה, התבטא בהתלהבות מצה"ל, בקונסנזוס הרחב סביב פעולות התגמול, בתחושת ההתעלות בעקבות מבצע קדש, בשירים ששרו הלהקות הצבאיות. אך בראייה מדוקדקת יותר מתגלים הסדקים בתוך הבניין המונוליטי לכאורה של האתוס ונשמעים קולות חדשים, המרמזים על תהליכי השינוי המתרחשים בתוכו.

ביסוסה של הבעלות התדשה על מרחבי הארץ התבטא בין השאר בהעלמת הבעלות הקודמת. מקומות יישוב ערביים שנעזבו קיבלו עתה שמות עבריים. המגמה הייתה לייהד את מפת הארץ, על ידי הריסת השרידים של היישובים הערביים והקמת יישובים חדשים במקומם. שמות היישובים התדשים התבססו לעתים על שמות היישובים הערביים שהיו במקום, אך עתה היה להם צליל עברי. נעשה מאמץ לשחזר שמות מקומות מתקופת המקרא, המשנה והתלמוד, שהיו משוקעים בתוך השמות הערביים. במקרים אחרים אותרו וזוהו מקומות יישוב יהודיים שהיו במקומות הללו בימי בית ראשון או שני, והיישובים החדשים נקראו על שמם. הארכאולוגיה מילאה תפקיד חשוב בתהליך הייהוד של מפת הארץ. היא נועדה להוכיח את הבעלות היהודית עליה בימי קדם, על ידי חשיפת העבר והצגת ההווה כהמשך טבעי לו. במקרים שבהם לא נמצא במקום קשר לעבר יהודי, נקראו היישובים התדשים על שמם של מנהיגים ציונים, או על שמם של אישים יהודים ולא־יהודים דגולים שסייעו להקמת המדינה. אבל השמות הערביים הקודמים לא תמיד נעלמו: לשווא ניסו חברי ועדת השמות למחוק מהזיכרון שמות כגון טלבייה, מלחה, קטמון, ואדי סאליב או כברי. התושבים העדיפו להשתמש בשמות שהיו שגורים בפיהם, על פני השמות הסינתטיים שהכתיבה להם הוועדה. בערים המעורבות הוחלפו במקרים רבים שמות רחובות שנקראו על שם גיבורים מוסלמים או עות'מאנים בשמות בעלי הקשר יהודי. כך הייתה עתה השדרה המרכזית ביפו לשדרות ירושלים. הגם שהשפה הערבית הוגדרה אחת השפות הרשמיות במדינה, לצד העברית והאנגלית, היא נעלמה מן הנוף היישובי, חוץ מאשר בכפרים המיושבים ערבים בשומרון ובגליל.

היה זה עידן העבריות: לא רק שמות יישובים קיבלו צביון עברי, גם שמות של אנשים. בעת השבעת המטכ"ל של צה"ל תבע בן גוריון מן האלופים לשנות את שמותיהם לשמות עבריים. בן גוריון עצמו היה שייך למיעוט קטן שעברת את שמו כבר בימי העלייה השנייה. רוב רובם של חבריו שמרו על שמותיהם הישנים. עבור בן גוריון סימלה העלייה ארצה לידה מחדש (ועל מצבתו ציווה לציין רק את שנות חייו ולרשום: "עלה לארץ בתרמ"ז (1906)"). לא כן חבריו לתנועה, שמבחינתם השם ביטא קשר למשפחה, למקומות הולדת, לעבר. עתה תבע בן גוריון מקציני הצבא ומפקידי המדינה לעבור את התהליך שהוא עצמו עבר. כך הפך יגאל סוקניק ליגאל ידין, יגאל פייקוביץ ליגאל אלון, ושמעון קוד לשמעון אבידן. "לפני כמה ימים שניתי את שמי, ושניתי גם בזה את מעמדי" כתב אודי היינסהיימר ממשרד המשפטים החדש, שבחר עתה את השם "ידין".[1] רבים מן העולים החדשים, בייחוד הצעירים שבהם, בחרו אף הם להשיל מעצמם, באקט סמלי, את הזהות הישנה, ולאמץ זהות חדשה, שהלמה לדעתם את המקום ואת הזמן. השם העברי העלים זהות גלותית, עדתית, ויצר גשר אל החברה הישראלית המתגבשת. ברוב המקרים הייתה זו החלטה קולקטיבית של כל המשפחה, שאימצה לה שם חדש. אך היו גם רבים שהעדיפו לשמר את זכר העבר באמצעות השם הישן. מבחינת ניצולי השואה היה בשם הישן גם משום העמדת שם וזכר למשפחה שחרבה. העברות של שמות האנשים הצליח באופן חלקי, בייחוד בצבא ובמנגנון הממשלתי.

כשקמה המדינה דיברו 70% מן האוכלוסייה היהודית עברית. אחוז זה ירד בבת אחת עם הגעתם של גלי העלייה הגדולה. מעטים מן העולים ידעו עברית. עולי תימן, למשל, ידעו עברית מן החדר – הרי היא לא הייתה שפת דיבור מבחינתם. הנשים, שלא למדו בחדר, לא הכירו את השפה ואף לא ידעו קרוא וכתוב. ההכרה בצורך להקנות את השפה לאלפי העולים, בהיותה כלי חיוני בדרך להשתלבותם בחיי החברה, הכלכלה והתרבות, הייתה מובנת מאליה. קשה יותר היה להגשים מטרה זו, שחייבה הקצאת משאבים, כוח אדם וגם נכונות של העולים להקדיש לה מזמנם. במחנות העולים הוקמו אולפנים, בתנאי פנימייה, ובהם לימדו עברית באופן אינטנסיבי. המורים היו ברובם עולים חדשים, שהיו מורים בארצות מוצאם. במשך השנים למדו עשרות אלפי תלמידים באולפנים, בעיקר מי שהיו משכילים ובעלי מקצוע. צה"ל הקים אף הוא אולפן, להבטיח שחיילים יוכלו לתקשר בעברית. התקיימו גם קורסים אינטנסיביים פחות שבהם הקניית השפה הוטלה במקרים רבים על חיילות חסרות ניסיון, שנדרשו להתמודד עם אנשים עייפים וקשי יום, שלא תמיד היו מוכנים למטלה נוספת זו. הקריאות החוזרות ונשנות להתנדב ולהורות את השפה למבוגרים מרמזות על כך שלא רבים היו המתנדבים.

ברחובות הערים נשמע בליל של לשונות. כדי לקרב את העולים אל המתרחש במדינה, הנהיג "קול ישראל" שידורים בשפות העולים, אך זה היה פתרון חלקי וזמני לבעיה. בינתיים פרחו העיתונים בלועזית. עשרות עיתונים וכתבי עת בשפות שונות נפוצו בארץ.

ספריות בכל השפות האפשריות נפתחו בערים. היו הופעות בידור ותאטרון ביידיש. קנאי העברית נזעקו: הלעז משתלט על הזירה הציבורית! היה בכך משום חזרה, תזכורת לימים שבהם קמו חברי "גדוד מגני השפה" כנגד הגרמנית או היידיש ברחוב היהודי. עתה נדמה היה שהסכנה גדולה כפליים: מה יעלה בגורלה של העברית בקרב אוכלוסייה שעוד מעט תהיה רוב בעם!? היה הרבה מן ההגזמה בחרדה זו: תהליך הקניית העברית היה בעיצומו; הילדים למדו אותה בכל רמות החינוך וחזרו והביאו אותה לבתיהם, ולעתים אף סידבו לדבר עם הוריהם בשפה השגורה בפיהם. ההומוריסט אפרים קישון, עולה חדש מהונגריה, שלמד עברית בארץ ובתוך שנים אחדות הפך אותה לכלי היצירה שלו, כתב פעם שבישראל הילדים מקנים לאימהות את שפת האם. הגדרה קולעת זו שיקפה את המציאות של ארץ הגירה, שבה פועלים כוחות אדירים לאינטגרציה, השתלבות בקרב התרבות ההגמונית.

לאור מציאות זו קשה להבין את החרדות של עסקני החינוך, שלא התירו עד 1957 לפרסם עיתון יומי ביידיש (הם התירו רק שבועונים או עיתון שיצא עד שלוש פעמים בשבוע), ואסרו להקים תאטרון קבע ביידיש. התחרות בין היידיש והעברית נסתיימה באופן טרגי בשואה, עת הושמדו היהודים דוברי היידיש. במציאות החיים בישראל הייתה תרבות היידיש שריד של תרבות שתלפה מן העולם. גם המאבק נגדה עבר זמנו. אף על פי כן, בראשית שנות ה־50 נאסרה פתיחת תאטרון מקומי ביידיש (להבדיל ממופעים של אמנים מזדמנים מחו"ל, שמותר היה לקיים). דווקא בן גוריון, מאבירי העברית מאז ומעולם, שבשעתו התנגד בחריפות לשימוש ביידיש בזירה הציבורית בארץ, לא מצא סיבה למנוע מאנשים שהיידיש היא שפת התרבות שלהם את האפשרות ליהנות מהצגה בשפה זו. אך עמדתו לא התקבלה בממשלה ורק לאחר שמייסדי תאטרון גולדפאדן בתל אביב, שנידון לסגירה, עתרו לבג"ץ וזכו, הותרה פתיחתו דרך קבע.

סיפורה של היידיש בישראל הוא בזעיר אנפין סיפורה של מדיניות כור ההיתוך: מיישמים קנאים פירשו אותה כמדיניות המחייבת את יוצאי כל הגלויות לוותר מיד וללא היסוס על התרבויות שמהן באו ועל המסורות שהביאו עמם, ולאמץ את האתוס ואת התרבות המקומיים. מדיניות זו לא עמדה במבחן המציאות: העולים יצרו "נישות" תרבותיות שענו על נטיות לבם ועל צורכיהם התרבותיים. "נישות" אלה לא באו להחליף את האתוס המקומי, אלא התקיימו לצדו, מעין חלקת אלוהים הקטנה של יוצאי הגלויות השונות.

א. סמלי המדינה

הקניית האתוס הייתה בעיצומה. צריך היה לעצב מחדש את הסמלים הלאומיים, שיתאימו למדינה ריבונית. מתקופת טרום־מדינה נותרו על כנם הדגל הכחול לבן, שעיצב הרצל

בהשראת הטלית, וההמנון הציוני "התקווה", שנוסף לו רובד של עומק משנידע שהושר על ידי יהודים בדרכם למשרפות. אליהם נוסף סמל המדינה, שנבחר בתחרות אמנים, מבין עשרות הצעות. הוא עוצב על פי דגם המנורה שנלקחה שלל מבית המקדש, וחקוקה על שער טיטוס ברומא, עוד זיקה בין ההווה והעבר ההיסטורי. עוצבו בולים, שטרות כסף, מטבעות, כל סמלי הריבונות שמדינות ותיקות מתייחסות אליהם כאל מובנים מאליהם. כאן התגבש הכול מחדש "בפעם הראשונה מזה אלפיים שנה".

בשני עשורים אלה נקבעו ימי המועד והזיכרון הלאומיים: יום העצמאות, יום הזיכרון לחללי צה"ל, יום הזיכרון לשואה ולגבורה. יום העצמאות נקבע בה' באייר, היום שבו יצא הנציב הבריטי את הארץ. כמה שנים לאחר מכן נקבע יום הזיכרון לחללי צה"ל ביום שלפניו. ראשיתו ביוזמות ספונטניות של בני משפחות שכולות, שזכו בתמיכת רשויות מקומיות, פעילות שקיבלה עם הזמן גושפנקה רשמית. ההצמדה של יום הזיכרון ליום העצמאות עוררה רגשות מעורבים, והיו אף שהתנגדו לכך בטענה שהמעבר החד מאבל לשמחה פוגם בשמחת החג. אך גברה השפעתם של הורים שכולים ושל מועצות מקומיות שהחלו בהנצחה וראו בסמיכות בין האבל לבין השמחה ביטוי להוויית החיים בארץ, בנוסח "בדמייך חיי".

במהרה נבחר הר הרצל בירושלים להיות אתר זיכרון לאומי. הוקם בו בית הקברות הצבאי הראשי, ואף הפנתאון של גדולי האומה – קבר הרצל, שגופתו הובאה עתה לארץ בטקס ממלכתי, וקברות ראשי ממשלה ונשיאי ישראל (אלה שלא בחרו מקום מנוחה אחר לעצמם). עיצוב בית הקברות והדגם של המצבות הושפעו מאתרי הנצחה דומים באירופה. המצבות היו אחידות ונועדו להבליט את השוויון בין כל הנופלים. עיצוב הצמחייה במקום בא להשרות אווירה של שלווה ורוגע, שיאה לבית עלמין. הר הרצל היה לאתר שבו מתקיים בערב יום העצמאות טקס הדלקת המשואות, המסמלות את 12 שבטי ישראל, ושנועד לחבר בין האבל והשמחה, בין העבר להווה. תחילה היו הטקסים צבאיים באופיים, אך במרוצת השנים גבר בהם היסוד האזרחי. החזרה הריטואלית מדי שנה על אותה מתכונת של טקס, על אותם טקסטים, יצרה מסורת לאומית יש מאין: במסורת היהודית לא היו דגמים לטקסים ממין זה. לאחר מלחמת ששת הימים נוסף בערב יום הזיכרון טקס ליד הכותל המערבי. ההבדל בין שני הטקסים הוא מובהק: בעוד שהטקס ליד הכותל הוא טקס דתי, שנאמרת בו תפילת "אל מלא רחמים", ותפילת ה"יזכור" היא בנוסח המסורתי, הרי הטקס בהר הרצל הוא טקס חילוני במהותו, המדגיש את אופייה הלאומי של המדינה. כאן תפילת ה"יזכור" היא עיבוד מודרני של ה"יזכור" שכתב ברל כצנלסון לזכר חללי תל חי, שמתחיל במילים "יזכור עם ישראל", לא אלוהי ישראל. המעבר מאבל ליום טוב מלווה בשירים מן המסורת הציונית החילונית, למשל השיר "אנו נושאים לפידים", שכזכור אומר, "נס לא קרה לנו, פך שמן לא מצאנו", התרסה כנגד הציפייה לישועה מן השמים.

יום העצמאות צוין בבתי הכנסת של זרם הציונות הדתית בתפילת "הלל" ובתפילה לשלום המדינה. ניסיונות שנעשו בראשית שנות המדינה למסד "סדר" של יום העצמאות, במתכונת סדר פסח, ארוחה חגיגית במסגרת המשפחה וסיפור נפלאות הקמת המדינה, לא עלו יפה ולא תפסו את דמיונם של האזרחים. חגיגות ערב יום העצמאות ניסו להעתיק את הריגושים של כ"ט בנובמבר 1947, עת המוני חוגגים יצאו באופן ספונטני לרחובות לרקוד. בשנים הראשונות בחרו הישראלים לחגוג ברשות הרבים, לצאת לרחובות, שם התארגנו מעגלי רוקדים. עם השנים דעכה לאטה הספונטניות של מעגלי הרוקדים. במות של אמנים נועדו להפיח רוח שמחה ולהפעיל את הקהל. במרוצת השנים עברו החגיגות מרשות הכלל לרשות הפרט: תחילה התארגנו "קומזיצים" פרטיים ומסיבות בבתים, ואחר כך היה יום העצמאות לחג של המשפחה, שבו יוצאים לבלות יחד בחיק הטבע.

אחד המאפיינים של החג היה המפגש בין האזרחים והצבא. ב־1949 היה אמור לצעוד מצעד צבאי בחוצות תל אביב. אך ההתלהבות ההמונית וחוסר הניסיון הארגוני חברו יחד כדי לסכל את ציפיות הצופים: המוני אנשים פלשו לציר התנועה של המצעד וחסמו אותו. הוא נכנס לפולקלור הלאומי בשם "המצעד שלא צעד". המצעד נועד להפגין את עוצמת הצבא לפני האזרחים. באותה תקופה הרשימו מדינות ברית ורשה במצעדיהן הצבאיים, וגם מדינות ערב. אך גם מדינה דמוקרטית, כמו צרפת, קיימה מפגנים צבאיים. הייתה זו ההצגה הפופולרית ביותר במדינה. אנשים היו תופסים מקומות לאורך המסלול ערב קודם, ולמרות הצפיפות ואי־הנוחות התמידו לבוא בהמוניהם לעודד את הצועדים. ההתלהבות של האזרחים ממצעד טורי החיילים והשריון וממפגן חיל האוויר לא הייתה ביטוי למיליטריזם, גלוי או נסתר, אלא לצורך של היהודים לחזות בעוצמה הצבאית שמגנה עליהם, מקור של גאווה וביטחון. היה משהו מנחם ומחזק לב במפגן זה, שדיבר אל לב שכבות רחבות באוכלוסייה. לאחר הפגנת העוצמה של צה"ל במלחמת ששת הימים נעשה המצעד מיותר, ולאחר יום העצמאות של שנת 1968 הוא בוטל.

צה"ל מילא תפקיד מרכזי בין סמלי המדינה. הגיוס לצבא היה כללי, פרט לבחורי ישיבות, שנמנו באלפים ספורים, לבני המיעוט הערבי ולנשים שביקשו פטור מסיבות של דת. גם שמאל וגם ימין ראו את צה"ל כצבא העם. אפילו חוגים של אינטליגנציה אופוזיציונית, כמו אורי אבנרי וחבריו, שמרו לצה"ל חסד נעורים ולא כללו אותו בביקורת שהשמיעו על הממשל. שירות המילואים טיפח הווי שוויוני, שדיבר ללב כל השכבות. השירות ביחידות מובחרות, כמו צנחנים, נח"ל, טיס, ולימים גם גולני ושריון, נחשב לכרטיס כניסה לחברה הישראלית, ואנשי "ישראל השנייה", העולים החדשים, ראו אפשרות לקדם את עצמם באמצעות השירות הצבאי. הצבא גויס למשימות לאומיות: עזרה למעברות בעת שיטפונות, הוראת עברית לעולים. בעוד שהמפלגות נחשדו בפרוטקציוניזם, התקבל הצבא כגוף העומד מעל היריבויות הפוליטיות, שבו השוויון נחשב לערך, למרות ההיררכיה הצבאית המקובלת.

את מעמדו הלאומי של הצבא ואת היוקרה הרבה שהייתה לו טיפחו כלי התעמולה של הצבא: העיתונים הצבאיים, גלי צה"ל, תחנת הרדיו הצבאית, ובייחוד הלהקות הצבאיות, ובראשן להקת הנח"ל. תפקיד מרכזי בתרבות ובהווי התקופה מילאו שירי הלהקות הצבאיות והפיליטונים שלהן, שהיו לחלק מהפולקלור הלאומי. מיטב היוצרים כתבו פזמונים ללהקות. כך התגלתה נעמי שמר בשיר "זמר נודד", והוא הפך ללהיט. האמנים והבדרנים שנחשפו לראשונה בלהקות הצבאיות הזינו את עולם הבידור והתאטרון הישראלי במשך עשורים. הקריירה הארוכה של "סלאח שבתי", הגיבור של פיליטון מאת אפרים קישון, שהונצח גם בסרט, מתפרשת היום כפוגעת בתרבות העולים החדשים ומזלזלת בהם. אך בהקשר שבו הוצג נתפס סלאח שבתי כגיבור עממי בעל אינטליגנציה טבעית, שמצליח לגבור על הניסיונות הפתטיים של נציגי התרבות הישנה (בדמות הקיבוצניקים) להקנות לו את ערכיהם המוזרים. הוא תובע את מקומו במציאות החדשה. הפיליטון, שהיה לקלאסיקה, הוצג לראשונה על ידי להקת הנח"ל. השירים הפטריוטיים של הלהקות היו לחלק מן הרפרטואר של שירי תנועות הנוער, והם הפיחו הערצה להתנדבות למשימות צבאיות, למסירות הנפש ולנכונות ההקרבה, אך גם לגלגו על השירות הצבאי והעלו על נס את הגעגועים לשלום.

ה"נח"ל" (נוער חלוצי לוחם) היה יחידה ששילבה אימונים צבאיים אינטנסיביים וחיי קיבוץ, מעין מוטציה ממלכתית של הפלמ"ח, שאף הוא שילב בין השניים. תוק שירות הביטחון קבע שכל חייל ישרת תשעה חודשים לפחות בעבודה חקלאית, סגולה מובהקת לטיפוח האופי הנכון בקרב החיילים. כל חברי הכנסת תמכו בכך בהתלהבות. אך משהתברר שדבר זה לא יוכל להתבצע, נוסד הנח"ל, ואליו התגייסו בוגרי תנועות הנוער בקבוצות מאורגנות (הכשרות), ומילאו חלק משירותם הצבאי כשהם חיים בקיבוץ. הנח"ל נחשב ליחידה לוחמת מצטיינת, הקים קיבוצים לאורך הגבולות וזכה ליוקרה רבה בציבור.

מעמדו של הנח"ל הוא דוגמה לאמביוולנטיות ביחס לאתוס באותן שנים. לאחר הקמת המדינה נטו האליטות הוותיקות, ובייחוד התנועות הקיבוציות, להתמסר לאינטרסים הפרטיקולריים שלהן. העדפת סדר יום פרטי־תנועתי על פני סדר יום לאומי נבעה מן העייפות של הלוחמים הגדולים למען הכלל, בייחוד בעקבות מלחמת העצמאות, שגבתה מהתנועות הקיבוציות קרבנות בדם ובדמים. המשימה הלאומית הגדולה הושגה – המדינה קמה. התפקידים המיוחדים שהוטלו על התנועות הקיבוציות בתקופת היישוב נוכסו עתה על ידי המדינה. התנועות הקיבוציות לא הצליחו למצוא נתיב ללב העולים החדשים והיו בנסיגה מבחינת יכולתן לגייס חברים חדשים. הן גם התקשו להגדיר את תפקידיהן הלאומיים במציאות הממלכתית החדשה. הנח"ל היה מעין תחליף להכשרות החלוציות שנכחדו בשואה. אך היוקרה שלו לא הסתירה את הצטמצמות תפקידי הקיבוץ במדינה ואת פניית חבריו להעלאת רמת חייהם ולשיקום משקיהם בעקבות המלחמה.

בערים היו תנועות הנוער פעילות, כמו בטרם הקמת המדינה, הגם שלא משכו המונים,

ורוב חבריהן היו נוטשים אותן לפני ההתגייסות לנח"ל. תנועות הנוער המשיכו לחנך על ברכי האידאולוגיה הציונית־סוציאליסטית, לטפח את פשטות ההליכות, החולצה הכחולה, הסרפן, הצמה, הסנדלים, היעדר האיפור, הריקודים העממיים, השירים הרוסיים הנוגים. במקביל להם התפתחה תרבות של נוער "סלוני", שהעריץ את אלוויס פרסלי, קליף ריצ'רד ופול אנקה, התלבש לפי צו האופנה האירופית, ואפילו גילה את הג'ינס האמריקאי, רקד ריקודים "סלוניים" ולא התעמק באידאולוגיה. לא הייתה חומה סינית בין שני סגנונות תרבות הנוער, היו מעברים מכאן לשם, על פי נטיות הלב של הצעירים והצעירות.

ד. סוכני חיברות: בתי ספר, צבא, פוליטיקה

תהליך הקליטה, שלאחר אובדן השליטה של ראשית שנות ה־50 היה לתהליך מסודר וממושטר, לא התייחס לצורך בחברות. כפי שנאמר, הדאגה הייתה לצורכי הקיום הבסיסיים בלבד. השאר היה אמור להתרחש מכוח עצמו. בסופו של דבר היה תהליך של חברות, לא שלם, לא מושלם, ובכל זאת תהליך שעוצמתו גברה והלכה עם השנים. סוכני החברות העיקריים היו בית הספר, הצבא והפוליטיקה. בהתלהבות הראשונה לבואם של

אלפי העולים פעל "זרם העובדים" בחינוך בנחישות ובמסירות להקים מערך חינוכי במחנות העולים. עד מהרה קמה צעקה: המחנכים לא היססו להטיף לבני חסותם להסיר את הפאות, להשליך כובעים ולהתרחק מהמסורת הדתית. בנים ובנות ישבו בכיתה אחת ולמדו לא לכבד מסורת אבות. בעיני המחנכים, חניכי תנועת העבודה, תהליך זה נתפס כתהליך חיובי בדרך למודרניזציה. בעיני המפלגות הדתיות הוא נתפס כהעברת יהודים חרדים על דתם. הן ראו בנושא זה את ציפור הנפש: לא ייתכן שיהודים שומרי מצוות בישראל לא יקבלו חינוך דתי וייאלצו ללמוד במסגרת חילונית. היה מדובר בראש ובראשונה בעולי תימן, שלא היה ספק באשר להיותם שומרי תורה ומצוות. הניסיון לתנכם ברוח חילונית, או ברוח דתית בחסות גוף חילוני כמו ההסתדרות, נתפס כמעשה אונס.

חשיבות הנושא לא הייתה במישור הרוחני בלבד: המפלגות הדתיות ראו בעולים שומרי המצוות פוטנציאל לגידול מחנה תומכיהן, ומקור לכוח פוליטי. מנגד ביקשה מפא"י להרחיב את השפעתה האלקטורלית באמצעות החינוך ברוח תנועת העבודה. אלה ואלה טענו בשם הזכות לחנך את ילדי ישראל. בסופו של דבר הושגה פשרה: במחנות העולים של יוצאי תימן יהיה חינוך דתי שיינתן על ידי זרם דתי, ובשאר המחנות – על פי בחירת ההורים, שפותו לשלוח את ילדיהם לזרם זה או אחר בהבטחות של הטבות חומריות. הבעיה הסתבכה עם העברת העולים למעברות, וכאן תזר הסכסוך על עצמו.

מריבות אלה, שהביאו למשבר ממשלתי, היו תערובת של מלחמת תרבות ומלחמה על קולות הבוחרים, וסופן שגרמו לביטול "הזרמים" בחינוך ולהקמת החינוך הממלכתי והממלכתי־דתי, שניהם במסגרת משרד החינוך. היעדר האחידות בעמדת האליטה השלטת בנושא זה והמאבק בין המפלגות על נפשות העולים לימדו את העולים שיעור חשוב במאבקי הכוח בישראל. לבית הספר, שבמדינות הגירה היה סוכן החברות החשוב ביותר, הייתה בישראל השפעה מוגבלת בלבד, אם משום החלוקה בין חילוניים ודתיים אם משום שאיבד את העוצמה החינוכית שהייתה לו.

צה"ל היה סוכן חברות מן המעלה הראשונה – כאן נפגשו צעירי העולים עם צעירי הוותיקים, וגם אם הוותיקים הפגינו לא מעט התנשאות כלפי החדשים, בכל זאת תרם השירות הצבאי המשותף לאחווה חדשה בין שני הסקטורים. החיילים העולים שחזרו הביתה מן השירות הצבאי הביאו עמם צורות התנהגות אחרות, תובנות חדשות והבנה טובה יותר של מהות ה"ישראליות". זה גרם לא פעם להתנגשות בין דור האבות, ששמר נאמנות למסורת הפטריארכלית, לבין דור הבנים, שהתקומם כנגדה.

סוכן החברות השלישי היה המערכת הפוליטית. בשנות ה־60 כבר אפשר למצוא את עולי העלייה ההמונית משתלבים במפלגות הפוליטיות, ובכלל זה מפלגת השלטון, ברשויות המוניציפליות, ואף מתמנים לתפקידים בכירים. לכוחם האלקטורלי של העולים החדשים, שכל המפלגות חיזרו אחריו, הייתה עוצמה רבה בתהליך החברות: כשם שהוותיקים ידעו להבטיח הרים וגבעות תמורת ההצבעה ה"נכונה", כך למדו החדשים עד מהרה שהם

יכולים להפוך את הקערה על פיה ולתבוע את חלקם בעוגה הפוליטית בכוח היותם נציגים של ציבור רחב. ההשתלבות במערכת הפוליטית העידה על הבנה של מסתרי מערכת השלטון בישראל ועל יכולת להשתמש במערכת הדמוקרטית לקידומם של נפגעי מערכת הקליטה.

האם הייתה אפליה כלפי המזרחיים? האם עולים יוצאי אירופה נהנו מתנאי קליטה משופרים לעומת יוצאי ארצות האיסלאם? עולי מזרח אירופה נהנו מכמה יתרונות לעומת "המזרחיים": ראשית, הם הקדימו להגיע וזכו במקומות מגורים בערים ובשכונות הערביות הנטושות במרכז הארץ. שנית, הייתה זו עלייה שרבים בה היו צעירים, פרי הסלקציה של השואה, ולא היו בה כמעט זקנים. המשפחות היו קטנות, ובמקרים רבים יצאו הנשים לעבודה. המצב הכלכלי של חלק ממשפחות אלה השתפר עוד בזכות כספי פיצויים מגרמניה, שהחלו להגיע בשלהי שנות ה־50. עולים אלה היו משכילים פחות מן העולים שבאו ממזרח אירופה לפני המלחמה, ועם זאת משכילים יותר מיוצאי ארצות האיסלאם. נוסף על יתרונות אובייקטיביים אלה היו להם גם יתרונות סובייקטיביים: הקולטים היו ברובם יוצאי מזרח אירופה. שפת היידיש הייתה השפה המשותפת של יהודים אירופים. היא הקלה מאוד את המגעים של העולים עם נציגי הביורוקרטיה הישראלית. גם אם לא התכוונו לנהוג איפה ואיפה, מן הסתם היה יתרון מסוים לאלה שאת שפתם הבינו. כמו כן, לרבים מן העולים החדשים היו שארי בשר, ידידים או "בני עיר" בעלי קשרים ברשתות החברתיות הישראליות. בתברה שבה "פרוטקציה" הייתה מטבע רווחת, היה יתרון לבעלי הקשרים. זאת ועוד: כזכור, מאז העלייה מפולין ב־1958 היה מקובל להציע ליוצאי מזרח אירופה תנאי קליטה משופרים, מחשש שאחרת לא יבואו, או שיֵרדו מן הארץ ויביאו לדיסקרדיטציה של העלייה.

מארצות האיסלאם באו משפחות מרובות ילדים, שלעתים תכופות היו בהן גם זקנים. בדרך כלל היה מפרנס אחד במשפחה. ככל שאיחרו להגיע כן גדל הסיכוי שימצאו את עצמם בפריפריה, הרחק מהמרכז. רמת ההשכלה של העולים הייתה נמוכה מאוד. לרובם לא היה מקצוע שמתאים לתנאי הארץ. אלה מהם – למשל, העירונים מעיראק – שכבר עברו תהליך מודרניזציה במולדתם, הצליחו למצוא את דרכם בארץ ובתוך שנים לא רבות להגיע לביסוס כלכלי, להשכלה גבוהה ולעמדה בולטת בקרב האינטליגנציה הישראלית. אך הרוב הגדול נאלץ לעבור מסלול מכשולים ארוך ומיוסר. יוצאי מרוקו התקשו במיוחד. קהילת מרוקו לא עלתה לארץ בשלמותה: האליטה של קהילה זו, שהייתה חלק מהבורגנות העירונית המשכילה במולדתה, וגם הצליחה בעסקים, בחרה להגר לצרפת או לקנדה. בשני גלי העלייה הראשונים לארץ באו השכבות הנמוכות של הקהילה המרוקאית. אלה היו חסרי השכלה, מקצוע או מיומנות המתאימים לכלכלה מודרנית. כשבאו גם נציגי מעמד הביניים היהודי במרוקו ומי שספגו את התרבות הצרפתית, הם נתקלו בסטראוטיפים שהכלילו את כל יוצאי מרוקו עוד בארץ מולדתם הפנימו יוצאי

מרוקו את תפיסת הסדר הקולוניאלי, אשר מעמידה בראש הסולם את האירופים. הם באו לארץ כבר אחוזים בתחושות של אפליה ושל עלבון, אמתיים או מדומים. העובדה שהם נשארו מאחור בעוד האחרים התקדמו חידדה את רגשות המרירות והזעם. עצם התביעה שהופנתה כלפיהם – לקבל את ערכי החברה הקולטת, להשתנות ולהתאים את עצמם למודרנה – נתפסה כעלבון, כדחייה, כאי־נכונות לקבל אותם כפי שהם. היא התפרשה כדחייה חברתית ותרבותית.

מדינת ישראל קיבלה על עצמה אחריות כוללת בתהליך הקליטה. האם אפשר היה להימנע מן הפטרנליזם ומן הביורוקרטיה שעשו את המערכת כה שנואה בעיני הנקלטים? דומה שחסרונות השיטה היו מובנים בתוכה – המעבר של אוכלוסיות רבות ומגוונות, בעלות מסורות תרבותיות שונות, בתוך תקופה קצרה ביותר, למדינה דלה, חסרת משאבים ואף חסרת ניסיון בקליטה המונית, לא היה יכול לקרות ללא הכוונה מלמעלה, בתהליך שנראה צבאי למחצה. מהלך שכזה לא היה יכול להתרחש ללא הרס של מסגרות קיימות, ללא פגיעות בכבוד הנקלטים, ללא ערעור של מסורות, של תרבויות, של עדות, ללא אי־הבנות עמוקות באשר למשמעות הבסיסית ביותר של יחסי אנוש ושל דפוסי חברה.

בכל מדינת הגירה מקבלים המהגרים התרחשויות כאלה כדבר מובן מאליו ורואים בהן חלק מתנאי ההגירה. לא כן בישראל: העולים לארץ לא ראו את עצמם כזרים המחפשים מולדת חדשה, אלא כבני האומה היהודית החוזרים למולדתם. בתור שכאלה הם ציפו לקבלת פנים חמה ואוהדת של אחים, ולא הביאו בחשבון ירידה בסטטוס, פגיעה במסורת ובמבנה המשפחה או יחס מעליב או מתנשא. המרחק בין הציפיות, שמן הסתם היו אוטופיות, לבין המציאות, הוא שהיה מקור המרירות הגדולה. תחושות הקיפוח, האפליה והעלבון לא פגו עם השנים, הן עברו לדורות הבאים והיו לחלק מתרבות "המזרחיים" בישראל. בעוד שהדור הראשון של העולים פיתח עם השנים תחושה של גאווה, דימוי עצמי של מי שהיו חלוצי ההתיישבות בספר, בניהם, חניכי המדינה, היו אלה שהפנימו את תחושת העלבון והזעם, והפכו אותה לתשתית הזהות שלהם. כשיגיעו צעירים אלה לבגרותם, הם יערערו את הסדר הקיים במדינה.

פרידה משרוליק / אלמוג עוז

שחיקת הכריזמה המהפכנית

לפני כמאה שנים איפיין הסוציולוג הגרמני הנודע מקס ובר את תהליך השינוי שעוברות מהפכות תרבותיות. הוא טען שבמהפכה קיימים שני שלבים: שלב כריזמתי ושלב רוטיני. השלב הכריזמתי הוא שלב של טלטלה חברתית שבמהלכה מוגדר מחדש הסדר החברתי. זוהי תקופה המאופיינת בהתרוממות רוח, ריגוש עז, תחושה של שליחות וחזון, תקווה עזה, נחרצות. דוגמתיות אידיאולוגית, ספונטניות, תסיסה פנימית וקדחת עשייה משותפת אף הן מסימניו של שלב זה. הכריזמה המהפכנית סוחפת את המוני 'המאמינים' במעין טרנס או היפנוזה שבטית. המהפכן רואה עצמו כמי שנגאל מן הניכור והאפרוריות שזימנו לו חיי השגרה וחש כשותף בתהליך היסטורי וכמעצב מציאות חדשה.

השלב הרוטיני הוא היפוכו של השלב הכריזמתי. במהלכו של שלב מתמשך זה ממסדת המהפכה את הישגיה: התורה שבעל פה מוחלפת בתורה שבכתב, הספונטניות והאלתור מפנים מקום לפולחן מחזורי ולחוקה כתובה, ואת המוטיבציות האלטרואיסטיות דוחקים הצדה שיקולי נוחות והשגת יתרונות אישיים. אט אט שוקעת המהפכה אל תוך שגרה והרגלי יומיום, הלהבה הראשונית דועכת ובהדרגה עולים ביקורת חברתית, אנרכיזם, תחושות תסכול ואכזבה וכמיהה למשהו חדש.

הנקודה המהותית ביותר המוצגת בניתוחו הסוציולוגי של ובר היא שמהפכה חברתית צופנת בחובה את פוטנציאל ההרס של עצמה, שכן בעצם מיסודה היא מחלישה את כוח המשיכה הראשוני שלה. את התהליך הדטרמיניסטי, שבו מהפכה חברתית מאבדת בהדרגה את זוהרה ואת חיוניותה, עד להיעלמותה, כינה ובר בשם 'רוטיניזציה של כריזמה'. לימים הסביר הסוציולוג האמריקני תומס או'די את התהליך הזה, שהסוציולוגים מכנים עתה בשם 'פרדוקס המהפכה המנצחת', במאמרו הקלאסי 'דילמות סוציולוגיות: ארבעה פרדוקסים של מיסוד'.[5] או'די חקר כיצד כת דתית קטנה נהפכת לכנסייה גדולה ממוסדת. 'הדת', כתב, 'זקוקה ביותר למיסוד, וסובלת ביותר ממנו'. כדי להתמסד הכת החדשה מנסה לחדור לרוב תחומי ההוויה, אך 'במרוצת התהליך של החלת האידאל הדתי על הפרוזאי והקונקרטי, קורה שעצם תוכנה של הבשורה מקבל איכות של חולין ומאבד את היסודות הכריזמתיים שהניעו בני אדם בתחילת הדרך'.

או'די אמנם עסק בתהליכי המיסוד והשחיקה של כיתות חדשות בנצרות, אך ניתן ליישם את ניסוחו התיאורטי גם לתהליך ההתמסדות והשחיקה של מה שנהוג לכנות בשם 'דתות אזרחיות' או 'דתות חילוניות', ובכלל זה להבנת תהליך התפוררותה של התרבות הציונית, שמאפייניה הסוציולוגיים והפסיכולוגיים דומים לדת. ברוח ניתוחו הסוציולוגי של או'די, אפשר לומר על 'דת הלאום הציונית', שנוצרה בתחילת המאה כ'כת' חלוצית ספונטנית ומלאת קסם וחתרה להתמסד כמדינה, כי מיסודה הביא בסופו של דבר לשקיעתה הבלתי נמנעת.[6] הקמת המדינה ב־1948, הניצחון הגדול במלחמת העצמאות והעלייה ההמונית בשנות החמישים הביאו את ה'דת' הציונית לשיאה המיתולוגי והרגשי. אך בה בעת, עם תהליך הביורוקרטיזציה של מוסדות השלטון ויצירת המסגרות הממלכתיות, נשחקה בהדרגה הכריזמה המהפכנית. הניצחון הצבאי במבצע קדש (1956) ובעיקר הניצחון במלחמת ששת הימים (1967) העלו מחדש את ברומטר הריגשה הקולקטיבית לשיא, אך רק להרף עין, וגלגלי השגרה הוסיפו לשחוק את האטרקציה הציונית.

יש הגורסים שמלחמת ששת הימים הביאה את ה'דת' הציונית לשיא רגשי חדש, שאף האפיל על זה של הקמת המדינה. זאת, בשל התבוסה המהירה והטוטלית של האויב הערבי, ששיוותה לניצחון אופי נסי, ובשל ערכם הדתי והרגשי של הכותל המערבי, מערת המכפלה, קבר רחל ואתרים אחרים הקדושים ליהדות שנכבשו במלחמה. אולם מלחמת ששת הימים, שכה השפיעה על דמות החברה הישראלית, גם מסמנת לדעת רבים את קץ הכריזמה המהפכנית — קו פרשת המים האידיאולוגי שממנו החלה הנפילה במורד העקומה הוובריאנית.

תיאוריית מיסוד המהפכות ושחיקתן אינה ממצה כמובן את מכלול הסיבות הסוציולוגיות לכרסום שחל באטרקטיביות של מערכת הערכים הציונית, אך דומה כי יש בכוחה להציע הסבר, ולו חלקי, למכניזם הסוציולוגי שהניע את תהליכי השינוי בתרבות הציונית ולדמיון שביניהם לבין התהליכים שאנו עדים להם בתרבויות לאומיות אחרות ברחבי העולם.

מוסכם על רבים שהחברה הישראלית השתנתה כמעט ללא הכר משנות השמונים ואילך. לא בכדי מכנים פרק זמן זה בשם 'התקופה הפוסט־ציונית'.[7] ברם, דומה כי התיאוריה של ובר ושל ממשיכו אר'די על מיסוד המהפכות עשויה להעמיד את השינויים הדרמתיים לכאורה בפרופורציות נכונות יותר. על פי תיאוריית המיסוד, אפשר להעלות את הסברה ולומר שחילונה של דת הלאום הציונית החל הרבה לפני התקופה הפוסט־ציונית, למעשה, כבר עם קום המדינה. כלומר, לפנינו תהליך הדרגתי ומתמשך, דטרמיניסטי באופיו, שרק קיבל תאוצה מסחררת בעקבות האירועים הטראומתיים שהתרחשו בארץ אחרי מלחמת ששת הימים.

במרכז ספר זה יעמוד אישושה של סברה זו. בפרקיו השונים אנסה לתאר כיצד דווקא הצלחתה הגדולה של החברה הישראלית היא ששחקה את האידיאליזם הציוני שהוליד אותה.

שרשרת הקריסה

תיאוריית מיסוד המהפכות היא כלי חשוב להבנתו של תהליך שקיעתה של התרבות הציונית, אך כאמור לא הכלי היחיד. לצד ההסבר הסוציולוגי הסטרוקטורלי, שאיננו מותנה בזמן ומקום, עומד מכלול שלם של סיבות הקשורות באופייה הדמוגרפי של החברה הישראלית ובתהליכים ההיסטוריים המיוחדים שהיא עברה מאז הולדתה. ספר זה מתאר תהליך הדרגתי לא רק של מיסוד ועייפות החומר של המהפכה הציונית אלא גם של נון־קונפורמיזם אידיאולוגי המקבל תאוצה הולכת וגוברת ממקורות השפעה שונים — אידיאולוגיים, פסיכולוגיים, כלכליים, מדעיים, טכנולוגיים ועוד — מבית ומחוץ. אם אשתמש בדימוי מתחום המטאורולוגיה, אפשר לומר שהאקלים התרבותי בישראל הוא לא רק תולדה של שינויים במשטר הרוחות המקומי אלא גם של שינויים באקלים כדור הארץ.

הספר מחולק לחמישה שערים תימטיים — תקשורת, משפט, פסיכולוגיה, פמיניזם ומשפחה. כל שער עוסק בחזית אחרת בחברה הישראלית שבה מתרחשת מתקפה סמויה וגלויה על מערכת הערכים הציונית — מתקפה המכרסמת טפח אחר טפח בבניין הכוח הציוני. בכל מתקפה בנפרד, ובכולן יחד, מתרחש תהליך של מעין הדבקה והתפשטות של חיידק הנון־קונפורמיזם. אפיקורוס או ספקן אחד, המעזים לקרוא תיגר על מרכיב ציוני זה או אחר, או אירוע היסטורי חשוב המערער מוסכמות, יוצרים דינמיקה של חילון אידיאולוגי: בעקבות ספקנים ומורדים, 'בודדים במועדם', או עקב אירועים טראומתיים המתקבעים בזיכרון הקולקטיבי, קמים עוד אפיקורסים המעבים ומאיצים את תהליך ההתפקרות. חשוב לי להדגיש שהספר אמנם מנסה להתחקות אחר ה'חרוזים' השונים בשרשרת הסטייה האידיאולוגית, אך אין הוא כולל את כל הסוטים מן התלם וגם לא את כל האירועים שהשפיעו על סטייה זו בהיסטוריה החברתית של ישראל, אלא רק את אלה שהיו להערכתי בעלי השפעה ציבורית עמוקה.

על דינמיקת ההתפקרות השפיעו לדעתי שלושה כוחות חברתיים מרכזיים:

קפיטליזם. החברה הציונית לא היתה מעולם סוציאליסטית במלוא מובן המילה. גם בימי הזוהר של הקיבוץ והמושב השיתופי, משקלם הדמוגרפי היה קטן (לא יותר מ־3% מהאוכלוסייה) והם שימשו סמל ומיתוס ולאו דווקא מודל חיים רצוי עבור המהגרים היהודים שהגיעו לארץ ישראל. מרבית האוכלוסייה היהודית, ובכלל זה מנהיגי מפלגות הפועלים, היתה עירונית וחיה על פי הדפוסים המקובלים בארצות הקפיטליסטיות. אולם ישראל בתקופתה המעצבת לא היתה קפיטליסטית במובן המקובל. כלכלתה נוהלה על ידי שלטון מפלגתי ריכוזי שהגביל את כוחות השוק החופשי. רוב ההשקעות במשק היו פרי יוזמה של המוסדות הלאומיים — הסוכנות היהודית, ההסתדרות והממשלה — שגייסו את רוב הונם מתרומות והלוואות. שיקולי ההשקעה של יחידים וארגונים היו אף הם שונים מן המקובל בכלכלות שוק. בראש סדר העדיפויות עמד האינטרס הלאומי — הקמתה של מדינה עצמאית ובטוחה עבור העם היהודי בארץ ישראל שתכלול שטח רחב ככל האפשר. סדר זה הכפיף במקרים רבים את האינטרס האישי־הפרטיקולרי למטרה הקולקטיבית. גם מבחינת אורח החיים לא היתה ישראל קפיטליסטית במובן המקובל במערב. היא העמידה במרכז את ערכי

ההתנדבות ללא תמורה חומרית וגינתה, לפחות באורח רשמי, צרכנות פזרנית, חומרנות והדוניזם, כגון ריקודים סלוניים ובילויים בבתי קפה. העובדה שישראל היתה חברה קטנה, מעוטת משאבים חומריים ולא מפותחת מבחינה תעשייתית ותקשורתית, השפיעה אף היא על עיצובו של אורח חיים מיוחד שלא היה קפיטליסטי טיפוסי.

לקראת שלהי שנות השמונים, בעיקר לאחר כינונה של ממשלת האחדות השנייה ב־1988, החל עידן חדש בכלכלה הישראלית — העידן האולטרה־קפיטליסטי. מעורבות הממשלה בכלכלה קטְנה והריכוזיות במשק צומצמה. שלושת הביטויים העיקריים לתהליך זה היו ביטול הסובסידיות של מוצרי היסוד, הקטנת ההטבות והמענקים למשקיעים, והפרטת הבעלות על נכסי הממשלה. בד בבד הואץ תהליך חשיפתה של ישראל לסחר חוץ חופשי — הורדת ההגבלות והמכסים על מוצרי יבוא — שהחל כבר בשנות השבעים עם חתימת הסכם הסחר החופשי עם השוק האירופי המשותף. גם המגבלות על החזקת מטבע חוץ הוסרו בהדרגה, תחילה מהסקטור העסקי ומתושבי חוץ ואחר כך מכל תושבי המדינה, עד לביטולן הסופי ערב יום העצמאות החמישים (1998).

בתוך עשור זינקה רמת החיים הממוצעת בישראל ועברה במספר פרמטרים את הרמה של כמה מארצות אירופה כמו יוון ופורטוגל. העלייה החדה ביותר היתה במחצית הראשונה של שנות התשעים. בשנים 1989-1995 גדל התל"ג בשיעור שנתי ממוצע של 5.6% ובכ־40% באופן מצטבר. התל"ג לנפש גדל באותה תקופה בכ־3% כל שנה ובכ־16% באופן מצטבר. הגידול בתוצר ובתוצר לנפש תורגם לגידול משמעותי בצריכה בכל הענפים. בשנים 1989-1995 גדלה הצריכה הפרטית במחירים קבועים בכ־60%, שהם כ־7% בממוצע שנתי. הצריכה הפרטית לנפש גדלה באותה תקופה בכ־25%, שהם כ־4% בממוצע שנתי.[9] הפדיון השנתי לעוסק במחירים קבועים עלה באותה תקופה ב־30%, אף על פי שהגידול באוכלוסייה היה רק 20%.[10] הישראלים החלו ב'חגיגת קניות', כהגדרת העיתונות, והשפע בבתים הלך ותפח בקצב מסחרר. רק לשם המחשה, ב־1995 בלבד רכשו תושבי ישראל כ־130 אלף מכוניות חדשות, כ־50 אלף מקררים, כ־95 אלף מכשירי וידאו, כ־40 אלף מדיחי כלים. במחצית הראשונה של 1995 נרשמו 940 אלף יציאות לחו"ל. הוצאות הישראלים בחו"ל בתשנ"ה הסתכמו בכ־1.5 מיליארד דולר. באותה שנה נרשמו כ־6 מיליון לינות של ישראלים בבתי מלון ברחבי הארץ.

באפריל 1997 צירפה קרן המטבע הבינלאומית את ישראל לרשימת המדינות המתועשות. ההחלטה נומקה בהתפתחויות המהירות במשק הישראלי ובגידול שנרשם בה בהכנסה לנפש. ההחלטה המחמיאה היתה לא רק מתנה כלכלית אלא סמל לסיום עשור מהפכני מבחינה כלכלית, שבו עברו מבנה הבעלות על ההון, הייצור והשיווק בארץ שינוי עמוק. מדינת ישראל היתה לחברת שוק תחרותית ופתוחה, שבה הכסף והרווח הם חזות הקיום: חברה שבה מוצרים שהיו רק אתמול בגדר מותרות לעשירים נהפכים בתוך זמן קצר למוצרי צריכה המוניים;[11] חברה העוברת מייצור סחורות לייצור שירותים, שבה המעמד הבינוני הולך ומתרחב במהירות והפערים בין שני קצות הסקאלה המעמדית (עשירון תחתון ועליון) הולכים ומעמיקים.

ככל שנעשתה קפיטליסטית וחומרנית יותר, כן איבדה המדינה את צביונה הציוני. לא עוד חברה מונוליתית עם כלכלה ריכוזית וצריכה הומוגנית ברמת חיים נמוכה, אלא חברת שפע פלורליסטית שבה האזרח נתפס כיחידת צריכה ולאו דווקא כיחידת ייצור. התרבות הקפיטליסטית שחקה ועודנה שוחקת את התרבות הציונית — הקהילתית והסולידרית באופייה — גם משום שהיא יוצרת לגיטימציה לרווח, לטעם ולמימוש עצמיים, ומעודדת תחרות — לעתים קרובות אכזרית — על

משאבים. לא ייפלא אפוא שהמושג הכלכלי 'הפרטה' נעשה זה כבר מטבע לשון סוציולוגית ופילוסופית המסמלת את העידן הפוסט־ציוני כולו, לאמור: 'הפרטת הישראליות'.[12]

הקפיטליזם כירסם באורח החיים הציוני בעיקר משום שהוא שבר את הסגירות והאתנוצנטריזם שכה איפיינו את החברה הישראלית. הפילוסופיה הקפיטליסטית שימשה מאץ ליבוא מוצרים מגוונים מבחוץ, ובכלל זה מוצרי תרבות, כמו מוזיקה וסרטים (בעיקר אמריקניים). הקפיטליזם הוא במידה רבה המצע הרוחני המאחד היום את רוב העולם — ה'אופיום' הרעיוני הממכר אנשים כה רבים ממקומות כה שונים. בזכות התפשטות הכלכלה הקפיטליסטית נוצרת גם הומוגניות תרבותית השוחקת בהדרגה את הייחודיות האופיינית של כל מדינה ומדינה, ובכללן ישראל. הכלכלה הגלובלית, המבוססת על העקרונות הקפיטליסטיים, יוצרת למעשה את מערכת הפיגומים שעליהם נבנית התרבות החדשה של המאה העשרים ואחת.

תהליך צמיחתה של תרבות הצריכה והפנאי הקפיטליסטית בארץ בתחומים שונים (מגורים, תחבורה, טלקומוניקציה, בריאות ורפואה, פנאי ובילויים, ספורט, מזון ועוד) ינותח על ידי בספר נפרד שיופיע במועד מאוחר יותר. בשני הכרכים האלה התמקדתי בתיאור וניתוח השפעת האתוס הקפיטליסטי על התפתחות התחומים הספציפיים הנסקרים בספר, ובאותה מידה על התהליך ההפוך, כלומר, על הדרך שהתפתחות התחומים האלה השפיעה על השתרשותו של האתוס הקפיטליסטי.

מדינה ותורה

- חזון מדינת התורה בראשית ימי המדינה/ עידו רכניץ
- רשות הרבים במדינה יהודית/ אביעד הכהן
- עיצובה וגיבושה של הרבנות הצבאית/אהרן קמפינסקי

*הקטעים המסומנים באפור אינם מחייבים לבגרות

חזון מדינת התורה בראשית ימי המדינה[1]

/עידו רכניץ

בחורף תש״ח דנה 'המועצה המשפטית' שהוקמה על ידי מוסדות היישוב היהודי באפשרות להחיל את חוקי התורה, באופן חלקי לפחות, על המדינה שבדרך. בחודשים אלה נפתח חלון הזדמנויות קצר להחלת משפט התורה במדינת ישראל. אותה ההזדמנות הוחמצה, אולם היא עוררה דיון הלכתי משמעותי בשאלת המשטר הראוי על פי התורה.

מכאן ואילך, בעיקר בשנותיה הראשונות של המדינה, המשיך העולם הרבני הציוני[2] לעסוק בשאלות של ממשל ומשטר במדינה היהודית, מנקודת ראותה של ההלכה.[3] עיסוק הלכתי זה היה חריג בנוף הדיונים ההלכתיים בתקופות שקדמו לקיומו, שבהן שאלות מסוג זה כמעט שלא נדונו, והוא אף חריג ביחס לתקופות מאוחרות יותר, שבהן פחת העיסוק הרבני בשאלות אלו.

שלושה פוסקים מרכזיים, שחיו ופעלו בתקופת הקמת המדינה ולאחריה: הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, הרב אליעזר יהודה וולדינברג, והרב שלמה גורן עסקו באופן נרחב בסוגיות של משטר וממשל, הן בהיבט התיאורטי, הן בסוגיות מעשיות שהגיעו לפתחם.

כתבי הרבנים הרצוג, וולדינברג וגורן כוללים גם פסקי הלכה הנוגעים לשיטת המשטר, וגם דיון תיאורטי המודע למתח שבין תיאוקרטיה לדמוקרטיה, והמבקש לתאר במונחים אלו את שיטת המשטר האידיאלית בעיני ההלכה. כמו כן, רבנים אלה דנו גם במעמדה ההלכתי של מדינת ישראל.

שלושת הרבנים האמורים מילאו תפקידי מפתח בממסד הדתי במדינת ישראל, הרב הרצוג הרב הראשי, הרב וולדינברג דיין בבית הדין הגדול בירושלים, הרב גורן הרב הצבאי הראשי, ומתוקף תפקידם נחשפו באופן בלתי אמצעי למשמעותו של ממסד רבני ממלכתי ולממשק עם מוסדות שלטוניים אחרים. חשיפה זו נתנה להם נקודת מבט מעמיקה יותר משל אחרים, בבואם לנסח את משנתם המדינית.

שלושת הרבנים שותפים לדעה, שמנקודת הראות של ההלכה היהודית, המשטר הרצוי הוא

---

[1] תקציר מתוך: עדו רכניץ, תיאוקרטיה דמוקרטית: עיון במשנתם המדינית של הריא"ה הרצוג, הרא"י וולדינברג והר"ש גורן, עבודת דוקטור, אונ' אריאל בשומרון.

[2] הציבור החרדי לעומת זאת הסתפק בהבטחת האפשרות שלו להתקיים תחת המשטר החילוני, הרשקוביץ, הרב הרצוג כמשפטן, עמ' 190.

[3] כהן, (הטלית והדגל, עמ' 156-162) מציין כי הדיון על החזון הכולל למדינת התורה היה דומיננטי בשנותיה הראשונות של המדינה, אולם, בהמשך הוא ננטש. על כך יש להעיר כי אמנם העיסוק בחזון דעך, אולם הוא לא נעלם. במחקר זה נראה כי הרב גורן המשיך לעסוק בחזון מדינת התורה עד שנות ה-80 של המאה ה-20.

משטר תיאוקרטי. אולם, כפי שניווכח להלן, מונח זה סובל מערפל מושגי, הדורש הבהרה.

התיאוקרטיה של יוספוס פלביוס

דומה שהראשון שטבע את המונח "תיאוקרטיה" היה יוסף בן מתתיהו, הידוע יותר בשמו היווני – יוספוס פלביוס. לדבריו –

> כל בני האדם שונים אלה מאלה מאד במנהגיהם ובחוקיהם לכל פרטיהם. בעצם הדבר יש לאמר: אלה נתנו את ממשל מדינתם בידי שליט יחיד (מונארכיה), ואלה ביד שליטים מתי-מספר (אוליגרכיה), ואלה ביד המון העם [=דמוקרטיה]. אולם, מחוקקנו לא שם את לבו אף לאחד מדרכי הממשל האלה, רק ציוה לנו "ממשלת א-לוהים" (תאוקרטיה[4]) – כאשר יאמר האומר בעשקו את משפט הלשון, כי לא-לוהים לבדו הקדיש את המלוכה והשלטון.[5]

בהמשך דבריו, פלביוס מבהיר מהי תיאוקרטיה בעיניו –

> הנמצאו משפטים טובים וישרים ממשפטי תורתנו, **אשר שמה את א-לוהים לאדוני כל הממשלה, ואת יד הכוהנים יחד מלאה לנצח על כל הליכותיה**, ואת הכוהן הגדול הקימה על ראש כל יתר הכוהנים?[6]

מדבריו עולה שהכהנים הם נציגי שלטון הא-ל. לשון אחר: התיאוקרטיה, בעיניו של פלביוס, היא שלטון נציגיו של אלוקים עלי אדמות, וליתר דיוק, שלטון הכהנים, שיטת משטר שמקובל לכנותה בשם – היירוקרטיה.

---

[4] לשאלה, האם פלביוס היה הראשון שטבע מונח זה, או שמא הוא עשה שימוש במונחים או תפיסות שהיו מקובלים בזמנו, ראו דיון אצל: בן מתתיהו, נגד אפיון, כשר, עמ' 450-452.

[5] בן מתתיהו, נגד אפיון, שמחוני, מאמר שני, סעיף טז, עמ' עד (המונחים בסוגריים עגולים הן חלק מהתרגום, למעט המילה 'דמוקרטיה' שהיא תוספת שלי. ע.ר).

להלן תרגום דומה של אריה כשר (הנ"ל, נגד אפיון, כשר, עמ' נט): 'הן לא בלתי ידוע הדבר כי יש אשר מסרו את הנהלת מדיניותיהם בידי מונארכיות, ויש אשר מסרוה לשלטון המעטים ואחרים בידי המוני העם. אולם מחוקקנו לא שם לב לאף אחד [מהמשטרים] הללו, אלא רק עשה את השלטון לתיאוקרטיה, אם אפשר לאנוס כך את המילה, כי רק בידי אלוהים מסורים השררה והכוח'.

[6] בן מתתיהו, נגד אפיון, שמחוני, עמ' עה.

מאפייני המשטר התיאוקרטי

מלומדים בני זמננו ניסו לבחון את מאפייניו של המשטר התיאוקרטי בדרכים שונות.

וואסקי[7] מונה שש הגדרות לתיאוקרטיה, כאלה שאינן בגדר 'טיפוס אידיאלי' ומאפשרות להגדיר בעזרתן משנות מדיניות שונות:[8]

ההגדרה הראשונה היא, ה**תיאוקרטיה באחרית הימים** (Eschatological Theocracy) שבאה לידי ביטוי בשלטון ישיר של הא-ל על בני האדם, והיא תתממש באחרית הימים, ולכן ניתן לכנות אותה גם תיאוקרטיה ישירה.

ההגדרה השנייה היא **התיאוקרטיה הכריזמטית** (Charismatic Theocracy) המתאפיינת בהנהגה לא ממוסדת, על ידי אדם שמונע על ידי דחף רוחני המייצג את רצון הא-ל.[9]

ההגדרה השלישית היא **מלכות מכוחה של זכות אלהית** (Divine Right), שהיא שיטת משטר המכירה בסמכות השלטונית שבידי המלך מכוחה של ההנחה התיאולוגית, שהמלך, אף שאיננו אדם קדוש, מקבל את סמכותו מידי הא-ל, ולכן סמכותו היא בלתי מוגבלת.

ההגדרה הרביעית היא **התיאוקרטיה המלוכנית** (Royal Theocracy), המבוססת על התפיסה שהמלך הוא אדם קדוש, או מי שמייצג את הא-ל עלי אדמות.[10]

---

[7] Waskey, Theocracy.

[8] לדבריו (שם, עמ' 1354-1355), כל הקטגוריות באו לידי ביטוי מתקופת המקרא ועד סוף ימי בית שני.

[9] לורברבוים מציין שבמקרא ובספרות חז"ל ניתן למצוא דגם שלטוני שאותו הוא מכנה בשם 'הא-ל הוא המלך' (לורברבוים, מלך אביון. ראו בספרו ביבליוגרפיה עשירה של מחקרים על תיאוקרטיה במקרא ומעט מחקרים על תיאוקרטיה בספרות חז"ל). כינוי זה דומה לדגם השלטוני של תיאוקרטיה ישירה, אלא שלורברבוים מדגיש שבדגם זה ההנהגה נמצאת בידי מנהיג כריזמטי (שם, עמ' 14-15), ואם כך, זהו למעשה הדגם של תיאוקרטיה כריזמטית. בדגם זה תמכו גם בובר, מלכות שמים; שפירא, דמוקרטיה ראשונית, עמ' 257-260.

[10] לורברבוים (שם), עמ' 11-24, מתאר דגם שלטוני נוסף שיש לו ביטוי במקרא ובספרות חז"ל, שאותו הוא מכנה בשם "מלך שהוא בעל זיקה לא-ל", המכונה במחקר גם 'תיאולוגיה מלכותית'. דגם זה תואם במידה רבה את הדגם של תיאוקרטיה מלוכנית, או של מלכות מכוחה של זכות א-להית.

לדברי לורברבוים (שם, עמ' 39-40), במקרא ניתן גם למצוא ביטוי לתפיסה משטרית שלפיה המלך איננו הא-ל, וקיימת הפרדה מלאה בין המלוכה לבין האלוהות. תפיסה זו יוצרת חילון של הפוליטיקה, והיא אינה תיאוקרטית במהותה. לרברבוים טוען (שם, עמ' 9), שחז"ל אימצו את הדגם השלישי, המפריד בין השלטון הפוליטי לדת, והדבר בא לידי ביטוי בכך שהמלוכה מוגבלת על ידי הסנהדרין. להבנתי, הדגם של חז"ל איננו מפריד בין השלטון לבין הדת, ורחוק מאוד מחילון הפוליטיקה מכיוון שלדעתם הסנהדרין היא חלק מהמשטר, ויש ציפיות דתיות מהמלך.

ההגדרה החמישית היא **התיאוקרטיה ההיירוקרטית** (Hierocracy) – שלטון הכהונה,[11] או שלטון אנשי הדת והממסד הדתי (Ecclesiocracy).[12]

ההגדרה השישית היא **התיאוקרטיה התיאונומית** (Theonomy), הגורסת שהתיאוקרטיה היא שיטת משטר המבוססת על שלטון חוקי הא-ל.

את שש ההגדרות האמורות ניתן למיין בהתאם לגורם השולט במדינה: הא-ל, האדם, או החוק האלוקי. ה**תיאוקרטיה הישירה** גורסת שהשלטון מופקד באופן מוחלט ובלעדי בידי הא-ל. **התיאוקרטיה ההיירוקרטית** מכירה אמנם בסמכות האדם לשלוט, אך סמכות זו מותנית בהיות השליט איש דת, נציג הא-ל עלי אדמות. **התיאוקרטיה הכריזמטית** מכירה גם בסמכות של מנהיג פוליטי שאינו איש דת לשלוט, כל עוד מקורות ההשראה שלו הם דתיים, וההגדרות של **מלך מכוחה של זכות אלהית**, או **התיאוקרטיה המלוכנית** אף אינן מחייבות שהשלטון ישאב השראה מן הדת, בהניחן שהשליט מייצג את רצון הא-ל, אף אם אין הדבר נגלה לעין. ולבסוף, **התיאורטיה התיאונומית** גורסת שהגורם השולט במדינה הוא החוק האלוקי.[13]

תיאוקרטיה במשנתם של חכמי ישראל בימי הביניים

חלק מחכמי ימי הביניים עסקו בשאלת המשטר הראוי, ודבריהם היו רקע למשנתם המדינית של שלושת הרבנים. אולם, בשונה מהאתגר שהעמידה מדינת ישראל בפני העולם התורני, חכמי ימי הביניים עסקו במשטר הראוי במדינה (או ממלכה) שבה כל האזרחים הם יהודים שומרי מצוות בלבד. למרות זאת, יש בדברי חכמי ימי הביניים הכרעות משמעותיות, אשר השפיעו על שלושת הרבנים.

רבנו ניסים, סבר שבמדינה היהודית יתקיימו שתי מערכות מקבילות: משפט התורה

---

[11] ראו: קירשנבאום, פרק בתורת, עמ' 397. קירשנבאום כתב שם כי היירוקרטיה פירושה משטר שבו אין ממסד שלטוני קבוע אלא מזדמן. דומני שהוא עירב בין היירוקרטיה לבין תיאוקרטיה כריזמטית.

[12] Backer, Theocratic Constitutionalism, p 110. אף בלפר רואה את התיאוקרטיה כשלטון אנשי הדת (בלפר, מלכות שמים, עמ' 19), וכך גם מוגדרת התיאוקרטיה במילון (אבן שושן, מלון). אדלר, שחקר את כתביהם של הריא"ה הרצוג, הרי"א וולדינברג, והר"ש פרדבוש, מבחין בין 'שתי גישות: כזו המגדירה את משטר מדינת התורה כתיאוקרטיה, **בה שולטים חכמי התורה**, וכזו המגדירה אותו כשלטון המנהיגות הפוליטית' (אדלר, מדינת התורה, עמ' 2).

[13] כמובן יש הגדרות המשלבות בין מרכיב השלטון למרכיב החוק הדתי. כך למשל, דאות'אט מגדיר את התיאוקרטיה כשיטת משטר שבה אנשי הדת כותבים את החוקים ואוכפים אותם על האוכלוסייה. ראו: Douthat, Theocracy, pp 23-30.

ומשפט המלך. תכליתו של משפט התורה היא רוחנית ותכליתו של משפט המלך היא ארצית. מאחר שמשפט התורה נועד לקדם תכליות רוחניות בלבד, הוא פטור מלעסוק בסדר החברתי, ומאחר שמשפט המלך נועד לשם 'הסדור המדיני', הוא פטור מהגשמת האידיאל הרוחני. בלידשטיין סבור שתפיסה זו תומכת בקדימות של הפוליטיקה על פני חוקי התורה, ובעצם תומכת בחילון הפוליטיקה.[14]

גם רביצקי[15] טען שעמדתו של הר"ן היא, שבמשטר הראוי ישנה הפרדה בין מערכת המשפט הדתית של התורה לבין משפט המלך החילוני. עוד טען רביצקי, שקהילות ישראל בימי הביניים מימשו את דגם ההפרדה כאשר קיימו לצד משפט התורה מערכת משפט אזרחית של הקהילה, במסגרת תקנות הקהל.[16]

רביצקי[17] מוצא, ש**הרמב"ם** מתאר שלושה דגמי משטר לתקופות ומצבים שונים: הדגם הראשון מתאר מלכות שבה המלך אינו מקבל על עצמו עול מלכות שמיים ובשל כך נוצר חילון של הפוליטיקה. דגם זה, שרביצקי מכנה אותו בשם **דגם ההפרדה**, מבטא שיטת משטר שלדעת הרמב"ם **איננה ראויה**, אך יש להשלים עמה בדיעבד. הדגם השני הוא **דגם ההשלמה**, המתאר את המלכות **הראויה**, הפועלת לצד הסנהדרין והנביא בדרך של השלמה הדדית ובאחריות משותפת לענייני החומר ולענייני הרוח. הדגם השלישי הוא **דגם האיחוד**, הדגם **האידיאלי**, שבו המלך הוא גם איש הדת והרוח הבכיר, דגם שנהג בימי משה רבנו וישוב בימי המשיח.

מניתוח זה של רביצקי נוכל להסיק כי גם בניתוח של עמדות הלכתיות (לפחות בתחום המחשבה המדינית) אחרות יש להבחין בין משטר שההוגה מקבל **בדיעבד**, לבין המשטר **הראוי** בעיניו של ההוגה, וכן בין זה האחרון לבין המשטר **האידיאלי**. צפוי שלהבחנה זו תהיה חשיבות רבה בבואנו לבחון את המשטר המדיני הראוי בעיניהם של הרבנים הרצוג, וולדינברג וגורן, בהתחשב בעמדתם בנוגע למעמדה ההלכתי של מדינת ישראל.

התנגדות לתיאוקרטיה: מתקופת ההשכלה ועד לציונות

התיאוקרטיה היהודית הייתה מטרה לחיצי ביקורת שנונים, מתקופת ההשכלה ועד ימינו. דומה שההוגה היהודי הבולט, ואולי גם הראשון, שניסה לעקור את המרכיב הדתי בתפיסת העולם

---

[14] שם, עמ' 163.

[15] רביצקי, דת ומדינה, עמ' 49.

[16] שם, עמ' 52.

[17] רביצקי (שם), עמ' 24.

היהודית היה הפילוסוף היהודי ברוך שפינוזה, ב׳מאמר תיאולוגי מדיני׳ שפורסם בשנת 1670. בלפר[18] מסכמת את עמדתו של שפינוזה כך: הדת נועדה לשרת את הצרכים הפוליטיים ולגייס את ההמונים לציית לשלטון, וככזו, עשתה תפקידה היטב. אולם בהמשך, הממסד הדתי, כגולם שקם על יוצרו, החל לפעול באופן עצמאי בניגוד להוראות השלטון ובכך גרם לחורבן ולגלות.[19] אף רביצקי[20] וסיידלר[21] מציגים את שפינוזה כמי שתומך במשנה מדינית שלפיה הדת כפופה למדינה ומטרתה לגרום לציבור לציית לחוקי המדינה, עמדה שהיא אנטי-דתית במהותה[22].

תיאוקרטיה והתנועה הציונית

מייסד הציונות כתנועה פוליטית, תיאודור הרצל, התנגד לתיאוקרטיה, והקדיש לכך פרק קצר בספרו מדינת היהודים (ההדגשות שלי. ע.ר.):

> ובכן, כלום תהיה לנו לבסוף תיאוקראטיה? לא! **האמונה מלכדת אותנו, המדע עושה אותנו חופשיים**. על כן **לא ניתן כלל לדחפים תיאוקראטיים של אנשי-הדת שלנו להרים ראש**. אנו נדע להחזיקם בבתי-הכנסת שלהם, כשם שנחזיק את צבא-הקבע שלנו בקסרקטינים. צבא וכהונה יכובדו מאוד, כדרוש וכראוי לתפקידיהם היפים. **בענייני המדינה, עם כל הערכתה כלפיהם, אל להם להתערב**, פן יביאו עליה קשיים מבית ומחוץ.
>
> כל אדם חופשי ובלתי-מוגבל באמונתו או בכפירתו, כמו בלאומיותו, ואם יקרה שישבו בתוכנו גם בני אמונה אחרת, בני לאום אחר, נעניק להם הגנה מכובדת ושויון-זכויות חוקי. למדנו את הסובלנות באירופה. הנני אומר זאת ללא כל שמץ של לעג. האנטישמיות הנוכחית, רק במקומות ספורים ניתן לזהותה עם אי-הסובלנות הדתית הישנה. בקרב עמי-התרבות זוהי על-פי רוב תנועה, שבה רוצים הם להתגונן מפני רוח-רפאים של עברם הם.[23]

---

[18] בלפר, זהות כפולה, עמ' 82.

[19] שם, עמ' 86.

[20] רביצקי (שם), עמ' 113.

[21] סיידלר, היהדות כדת חוק, עמ' 32.

[22] רביצקי (שם), עמ' 111-112.

[23] הרצל, מדינת היהודים, עמ' 67-68.

גם זאב ז׳בוטינסקי טען בשלב ראשון כי הדת נועדה לשמור על קיומו של עם ישראל בגולה, בהיעדר קשר לארץ ישראל. אולם, במצב הבריא לשד החיים של האומה הוא הלאומיות, ומקור החיים הוא בארץ ישראל.[24] אולם, בהמשך הוא שינה את דעתו וקבע כי הדת היא חלק בלתי נפרד מרוח הלאום והוויתו.[25] בעקבות זאת הוא תמך בהכללת ׳הסעיף הדתי׳ בחוקת ההסתדרות הציונית החדשה, שבו נאמר:

> תעודת הציונות היא: גאולת ישראל וארצו, תחיית ממלכתו ושפתו והשרשת קודשי תורתו בחיי האומה, דרכיה: יצירת רוב עברי בארץ–ישראל משני עברי הירדן; הקמת המדינה העברית על יסודות החופש האזרחי ועקרוני הצדק ברוח תורת ישראל; שיבת ציון לכל דורשי ציון וסוף הפיזור. תעודה זו זכות בכורה לה על תועלתם של הפרט הקיבוץ והמעמד.[26]

לצד גישות אלה, היה זרם משמעותי בתנועה הציונית שראה ערך ציוני (גם אם חילוני) בתחיית המשפט העברי ובקבלה חלקית שלו כחוק של המדינה היהודית העתידית. אולם, פעילי הזרם הזה נדחקו הצידה מפני העיסוק הבטחוני וההתיישבותי בראשית שנות ה-30 של המאה ה-20.[27]

לקראת הקמת המדינה הפך הדיון מתיאורטי למעשי.[28] הגל המשמעותי הראשון היה כבר בשנת תרצ״ז, כאשר בעקבות הדיונים על תוכנית החלוקה, הגיעו פניות של רבנים מהארץ ומהעולם אל הרבנות הראשית, בקריאה ׳להתחיל בהכנות לקראת החלת חוקת התורה של המדינה העברית, שתקום אם החלוקה תבוצע׳. הרבנות הראשית דחתה את הפנייה בנימוק שהנושא עדיין אינו אקטואלי.[29]

בתגובה לפנייה נוספת החליט הרב הרצוג על כינוס אסיפת רבנים שתדון בין השאר ב׳החלת

---

[24] בלפר, זהות כפולה, עמ' 101.

[25] דון יחיא, בין לאומיות לדת. ישנה מחלוקת האם השינוי היה מהותי, כפי שגורס דון יחיא (שם, עמ' 172-173) או משיקולים פוליטיים (נאור, גם לאפיקורסים).

[26] מצוטט אצל דון יחיא (שם), עמ' 167.

[27] חריס, הזדמנויות הסטוריות, עמ' 33; שמיר, לקס מוריאנצ'י; לחובסקי, משפט עברי.

[28] לסקירה של התהליכים והמהלכים החל מראשית המאה ה-20 ראו: כהן, הטלית והדגל, שרוב ספרו מוקדש לסוגיה זו, וכן הרשקוביץ, הרב הרצוג כמשפטן, עמ' 173-214. עוד בעניין זה ראו: שמעוני, האידיאולוגיה הציונית, עמ' 147-153.

[29] אליאש, הרבנות ותכנית החלוקה, עמ' 162.

דין תורה בתחום המשפט האזרחי והפלילי במדינה׳.[30] אולם בעדותו בפני ועדת החלוקה לא דרש הרב הרצוג להחיל את חוקי התורה במדינה, לעומתו, משלחת המזרחי דרשה זאת.[31] כנראה בהקשר זה פנה הרב הרצוג לרב חיים עוזר גרודז׳ינסקי, שהשיב תשובה קצרה בחודש אב תרצ״ח, ובה הציע להסתמך על דרשות הר״ן, בהמשך נשוב להתכתבות זו.[32]

גל שני של עיסוק בשאלת המדינה על פי התורה היה עשור לאחר מכן, ערב הקמת המדינה. כך למשל, ב׳מכתב הססטוס קוו׳ שנשלח לראשי אגודת ישראל על ידי דוד בן גוריון, הרב יהודה לייב מימון (פישמן), ויצחק גרינבוים בחודש יוני 1947 נאמר:

> הקמת המדינה זקוקה לאישור האו״מ, וזה לא יתכן אם לא יובטח חופש המצפון במדינה לכל אזרחיה ולא יהיה ברור שאין הכוונה להקמת מדינה תיאוקרטית.[33]

על פניו, מכתב זה, שעליו חתומים מנהיגים חילוניים ומנהיג דתי סתם את הגולל על האפשרות שהמדינה שבדרך תהיה תיאוקרטית. ואכן בהמשך למכתב האמור, בהחלטת האו״ם על החלוקה מתאריך כ״ט בנובמבר 1947 נקבע בין השאר כך:

> נשים יהיו רשאיות לבחור ולהיבחר לאסיפות המכוננות...
>
> האסיפה המכוננת של כל מדינה תעבד קונסטיטוציה דמוקרטית למדינתה... ויכללו בין השאר הוראות כדלקמן:
>
> ...לתת ערובה לזכויות שוות לכל איש, ללא הפליה בעניינים אזרחיים, מדיניים, כלכליים ודתיים, להנאה מזכויות אנוש וחרויות יסוד, כגון חופש הדת, השפה, הדיבור והפרסום, חינוך, אספה והתאגדות.[34]

משמעות ההחלטה הייתה שהמדינה תהיה דמוקרטית ולא תיאוקרטית. למרות זאת,

---

[30] שם, עמ' 163.

[31] שם, עמ' 168.

[32] תוכן המכתב של הרב גרודז'ינסקי הובא בתוך: הרב הרצוג, תחוקה לישראל ב, עמ' 75.

[33] הרב בלוי, יסודות לחוקה, עמ' 40-41; פראגר, ואלה תולדות. להרחבה ראו גם: פרידמן, ואלה תולדות, עמ' 47-79; חריס, המשפט הישראלי, עמ' 17-20.

[34] החלטת האומות המאוחדות.

במקביל, בחודשים ספטמבר-אוקטובר 1947 יזם ד״ר זרח ורהפטיג, איש הציונות הדתית, את הקמת ׳מחלקת חוק׳. זו הוקמה על יד הנהלת הוועד הלאומי, ובראשה עמדו ורהפטיג וד״ר מרדכי עליאש שהיה אף הוא אדם מסורתי. לאחר מכן, מתוך חשש ש׳מחלקת חוק׳ תיטה בעמדותיה לכיוון הציונות הדתית הוקמה בדצמבר 1947, בשיתוף פעולה בין הוועד הלאומי והסוכנות ׳המועצה המשפטית׳. בראשה עמדו ד״ר דב יוסף היועץ המשפטי של הסוכנות, ד״ר מרדכי עליאש.[35]

בפני ׳המועצה המשפטית׳ הוצגו שלוש אפשרויות: אימוץ המשפט האנגלי, אימוץ קודקס משפטי אירופאי (כגון השוויצרי), או אימוץ המשפט העברי כמשפט המדינה. בנוגע לסוגיית המשפט העברי, נחלק היישוב היהודי לשלוש כתות: החרדים, שלא ראו כל טעם בהחלת משפט התורה במדינה חילונית, אנשי הציונות הדתית, שתמכו בהחלת משפט התורה במדינת ישראל למרות היותה חילונית, והחילונים, שעמדתם הייתה, שיש לאמץ משפט חילוני, שאין לו קשר לדת היהודית.

בפועל, הדרך המרכזית שנדונה בוועדה הייתה דרך אקלקטית – שילוב חלקי של המשפט העברי, אם בדרך של ניסוח חוקים מסוימים על פיו, ואם בדרך של קביעתו כמקור השראה לפרשנות של השופט.[36] בדרך זו תמכו אנשי הציונות הדתית ותומכי המשפט העברי. הסכמה זו יצרה הזדמנות מעשית לבסס את המשפט הישראלי על המשפט העברי.[37] אולם למרות ההסכמות העקרוניות בתוך ׳המועצה המשפטית׳, לא הצליחו ועדות המשנה של המועצה להציג קודקס חוקים עברי מקורי עד מועד הכרזת העצמאות, ומשכך, פוזרה המועצה כולה.

מספר שבועות לפני הקמת המדינה מונה ד״ר פנחס רוזן, מייסד מפלגת ׳עליה חדשה׳ (בקום המדינה היא נקראה: המפלגה הפרוגרסיבית), שלא היה מעורה בעבודת ׳המועצה המשפטית׳, לתפקיד שר המשפטים. בסופו של דבר נוסחה ׳פקודת סדרי שלטון ומשפט׳ שקבעה את המשך התחולה של המשפט האנגלי גם לאחר קום המדינה. הפקודה נוסחה בחופזה, על ידי אורי ידין, מנהל מחלקת החקיקה הראשון, ובאישורו של רוזן,[38] שראה בפתרון זה ׳המינימום שבמינימום הנחוץ ברגע זה׳. הפקודה התקבלה במאי 1948 ובכך הוכרע הוויכוח על מקומו של המשפט העברי

---

[35] חריס, הזדמנויות הסטוריות, עמ' 29-31.

[36] שם, עמ' 32-36.

[37] קידר, משפט כחול-לבן, עמ' 85.

[38] ראו עוד: רדזינר, המחוקק הישראלי, עמ' 236, אשר טוען כי מי שעמד מאחורי דחיקת המשפט העברי בכוונת מכוון היה עו"ד חיים כהן. כהן היה אחד ממזכירי 'המועצה המשפטית', פרקליט המדינה הראשון ובהמשך היועץ המשפטי לממשלה הראשון.

במדינת ישראל, והזמני הפך לקבוע.[39]

על רקע דיוני 'המועצה המשפטית' ערב קום המדינה, ועל רקע התחושה כי 'פקודת סדרי שלטון ומשפט' הייתה פתרון זמני ועוד תהיה הזדמנות לשלב את המשפט העברי בחוק של מדינת ישראל, החלו הרבנים הרצוג, וולדינברג וגורן לנסח את משנתם המדינית. אולם גם לאחר שנסתם הגולל על רעיון אימוצו של המשפט העברי כמשפט המדינה, הם המשיכו במשימתם, מתוך אמונה שעוד יבוא היום ותהיה עדנה למשנתם המדינית.

[40]עם קום המדינה נמצאו שלוש גישות בהבנת המושג מדינת התורה. הראשונה (שאותה מייצג ישעיהו ליבוביץ) שוללת את קיומו, שכן ההלכה שהתפתחה בגלות אינה מתאימה למדינה יהודית ריבונית. גישה זו לא התקבלה כלגיטימית על ידי הציבור הדתי (אורתודוקסי), שכן היא טוענת שיש לשנות את התוכן ההלכתי על ידי שימוש בכללים שאינם מקובלים כנכונים הלכתית.

הגישה השניה טוענת כי המושג אינו אלא סיסמא בלבד. גישה זו רואה את ההלכה כמחייבת, אך טוענת כי ההלכה אינה מתייחסת למדינה, אלא ליחידים המרכיבים אותה. כך, ההלכה אינה מתייחסת אל הצבא, אך החיילים המרכיבים את הצבא מחויבים לשמור מצוות, כדוגמת שבת וכשרות.

הגישה השלישית רואה את התורה כמנחה את כל אורחות חייה של מדינה: את תחומי המדיניות, החוק והמשפט. מבחינה תיאורטית, גישה זו שואפת ללמוד הנחיה תורנית לכל שאלה ציבורית והתנהגות פוליטית. יש לראות בכך שאיפה ליצירת מדינת תורה מן היסוד, כאשר הסוגיות המרכזיות בכל תחום יילמדו מהתורה.

אנו נעסוק בגישה זו.

ערב הקמת המדינה מצא עצמו הרב הראשי לארץ ישראל, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, אל מול אתגר הלכתי ששום פוסק הלכה לא התמודד אתו מזה אלפי שנים – הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. בחינת הרקע הביוגרפי של הרב הרצוג יוצרת תחושה שהוא התכונן כל חייו לאתגר זה, הן מכוח היותו תלמיד חכם מהשורה הראשונה בעולם, הן מכוח היותו משפטן מוערך שאף היה שותף לניסוח חוקת אירלנד, שבה כיהן כרב ראשי, והן מכוח היותו איש אקדמיה.

---

[39] חריס (שם), עמ' 44-51. עוד על ניסוח חוק זה ראו: רדזינר, יסודותיה הנשכחים.

[40] מתוך: מדינת התורה והדמוקרטיה הישראלית, אוריה אדלר, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך אוניברסיטת בר אילן באתר דין תורה https://www.dintora.org/article/357.

אמנם הרב הרצוג לא חיכה להקמת המדינה כדי להתחיל ולעיין באתגרים ההלכתיים הכרוכים בהקמת המדינה, והחל לעסוק באתגרים אלו שנים רבות קודם להקמת המדינה, מתוך אמונה שבבוא העת, לכשתקום מדינת היהודים, ניתן יהיה לבסס את משפטה על משפט התורה.

חזונו של הרב הרצוג לא התממש אמנם, אך לא ניתן לומר שמאמציו לא נשאו פרי. העיסוק של הרב הרצוג בשאלות של משטר וממשל על פי ההלכה פרץ את הדרך לעיסוק בשאלות אלו על ידי רבים אחרים, בני דורו ובני הדורות הבאים.

לאחר הקמת המדינה ניסח הרב הרצוג, ביחד עם הראשון לציון, הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל את 'תפילה לשלום המדינה',[41] ובה שאיפה לשלום, לחזרה בתשובה עולמית ולביאת המשיח.[42] תפילה זו משקפת את תמצית השקפת עולמו בדבר דמותה הראויה של המדינה היהודית, כמדינה המבוססת על שמירת התורה.

אולם הרב הרצוג לא הסתפק בתפילה בלבד, ושאף ליישם את משפט התורה במערכות המשפט של המדינה. כבר בשנת תרצ"ז (1937) החל הרב הרצוג לעסוק בשאלת החלת חוקי התורה במדינה שתקום ואף ארגן כנס רבנים שידונו בעניין.[43] הרב הרצוג אף שטח את לבטיו בפני גדולי הדור דאז, ובהם הרב חיים עוזר גרודז'ינסקי.[44]

כמעט עשור לאחר מכן, כשהקמת המדינה נראתה באופק, שב הרב הרצוג לעסוק בשאלות של משטר ומדינה על פי ההלכה, והחל מחורף תש"ח פעל בצורה נמרצת לטובת ניסוח חוקה למדינת ישראל, בהתאם לרוח היהדות וההלכה.[45]

הרב הרצוג הבין שאדם יחיד, מוכשר ככל שיהיה, אינו מסוגל לשאת על כתפיו את משא האתגר של הטמעת משפט התורה במשפט המדינה, ובשל כך הקים את 'מכון הארי פישל', ובו בית מדרש ללימודי דיינות ומכון מחקר תורני שנועד לנסח 'קודקס חוקים' תורני מקיף.[46] כמו כן, הרב הרצוג הבין שלשם הטמעת משפט התורה במשפט המדינה נדרשת תמיכה ציבורית, ובשל כך ניהל

---

[41] ראו על כך: רפל, התפילה לשלום.

[42] מייזליש (שם), עמ' 46-47. עוד בעניין זה: רפל, זהותו של מחבר, עמ' 594-620.

[43] היוזמה לקיומו של הכנס נולדה בעקבות פניות של רבנים, בתגובה לדיוני ועדת פיל על חלוקת הארץ. ראו: אליאש, הרבנות ותוכנית החלוקה, עמ' 163.

[44] ראו לקמן עמ' 108.

[45] ורהפטיג, מבוא, עמ' כה. החוקה שהציע נותרה כטיוטה בלבד, ופורסמה שנים רבות לאחר מכן על ידי הרב ד"ר איתמר ורהפטיג בספר: הרב הרצוג, תחוקה לישראל א.

[46] הרשקוביץ, יחיד בדורו, עמ' 17.

לאחר הקמת המדינה מאבק ציבורי לטובת החלת דין התורה כמשפט המדינה, אך כידוע, הדבר לא עלה בידו.

הרב הרצוג קיווה שבדומה לדרך שבה נהגו מנהיגי אירלנד, הוא יוזמן להשפיע על ניסוח חוקת המדינה שבדרך וראשי מערכת המשפט יבקשו להיוועץ בו כדי להבטיח שחוקי מדינת ישראל יושתתו על משפט התורה. אך הוא נחל אכזבה קשה כשתקוותו זו לא מומשה, ואף ביטא את אכזבתו בכתביו.[47] עם זאת, לא יהיה זה מדויק לטעון שמאמציו לא נשאו כל פרי, משום שאת עיגון סמכויות בתי הדין הרבניים בכל הנוגע לענייני נישואין וגירושין יש לזקוף, במידה רבה, לזכותו.[48]

יוזמותיו של הרב הרצוג בענייו תקנות הרבנות הראשית מיישמות את גישתו העקרונית, המצדדת בקביעתן של תקנות כהשלמה לדין התורה, כאשר השעה והמקום דורשים זאת. הן אף ממחישות את מעמדו החזק בעולם התורה, שאִפשר לו לתקן את התקנות, שבסופו של דבר נתקבלו בעולם התורני.

כאן המקום להדגיש, שתמיכתו הבלתי מסויגת של הרב הרצוג במפעל הציוני לא מנעה ממנו להתעמת עם הנהגת היישוב כל אימת שסבר שההנהגה מובילה מהלכים שיש בהם כדי לפגוע בכל היקר והמקודש ליהדות. כך, עוד טרם הקמת המדינה התעמת הרב הרצוג עם הנהגת היישוב בעניין קליטתם של 'ילדי טהרן' (תש"ג),[49] ולאחר קום המדינה ניהל הרב הרצוג מאבקים בעניין קליטת העלייה מארצות ערב.[50]

בעיני הרב הרצוג, **המשטר האידיאלי** הוא **תיאונומיה חוקתית מלוכנית**, שמשמעותה היא, שהמדינה מונהגת על ידי **המלך**, והחוק העליון בה הוא **חוק התורה**, אך יש אפשרות לחקיקה משלימה שאינה נוגדת את דין התורה. מסיבה זו הוא גם חולק באופן נמרץ ושיטתי על גישתו של רבנו ניסים, המצדד במערכת משפט דואלית, בת שני ראשים: מערכת המשפט של המלך ומערכת המשפט הדתית.[51]

לפיכך, ישנם חוקרים שסברו שהוא אימץ את גישתו של הרמב"ם, שאף הוא אפיין את

---

[47] הרב הרצוג, תחוקה לישראל א, עמ' 211: 'כסבורים היינו שתיכף להכרזת המדינה, הגורמים הקובעים בשטח הזה יהיו נמלכים מיד בסמכות התורה בארץ "כדת מה לעשות" '.

[48] הרשקוביץ (שם), עמ' 18.

[49] 'ילדי טהרן' היו ילדים שהובהרו מאירופה לארץ דרך אירן. גורמים דתיים טענו שהנהגת היישוב מנסה להעביר אותם על דתם. ראו הרשקוביץ (שם), עמ' 29-30, ראו עוד שם, עמ' 39.

[50] שם, עמ' 49.

[51] אדלר, מדינת התורה, עמ' 77.

המדינה היהודית כמדינה שבה מתקיים שלטון הכפוף לחלוטין לדין התורה.[52] לכך יש להוסיף, שהרב הרצוג קבע שכשם שלמלך יש אחריות דתית, כך לחכמי התורה יש אחריות לחיי המעשה של המדינה, ועליהם לתרום גם בשדה זה, כך שישנם קשרי גומלין בין המרכיב הדתי והאזרחי במשטר .

הרב הרצוג מבכר משטר מלוכני על פני משטר דמוקרטי, אך הודה שלצד המלך הייתה סמכות גם לטובי העיר, שנבחרו באופן דמוקרטי (**דמוקרטיה לכתחילה**). כך שגם לשיטתו ישנו יסוד דמוקרטי גם במשטר האידיאלי.

במצב הקיים, שיטת המשטר **במשטר הראוי** היא **תיאונומיה חוקתית דמוקרטית**, מכיוון שלא ידוע על צאצא לבית דוד שניתן למנותו למלך (**דמוקרטיה בדיעבד**). גם במשטר זה, היונק את סמכויותיו ממשפט המלך או מתקנות הקהל, ההנהגה הדתית וההנהגה הפוליטית אמורות לעבוד יחד, הן לשם קידום הערכים הדתיים הן לשם קידום מטרות פוליטיות .

הקמתה של מדינת ישראל דרשה מן העולם הרבני להתמודד עם אתגר הלכתי שכמותו טרם עלה על שולחנם של פוסקי ההלכה מזה אלפיים שנים: הנחת תשתית הלכתית לכינונה של מדינה ריבונית עצמאית ודמוקרטית, שבה יש אחוז ניכר של בני מיעוטים, ולא פחות חשוב מכך, שרוב אוכלוסייתה איננה מגדירה עצמה כשומרת מצוות.

הרבנים יצחק אייזיק הלוי הרצוג, אליעזר יהודה וולדינברג ושלמה גורן היו מהראשונים שביקשו לסלול דרך הלכתית להתמודדות רצינית עם האתגר האמור.

שלושת הרבנים תמכו במשטר תיאוקרטי ושלושתם תמכו גם בקיומה של דמוקרטיה פורמלית, לכן נכון יהיה לכנות את משנתם המדינית כתיאוקרטיה-דמוקרטית.[53] שלושתם היו גם ציוניים נלהבים ופסקו כי למוסדות מדינת ישראל מעמד הלכתי.

[52] כפי שכתבו: רביצקי, דת ומדינה, עמ' 12; oסלר עמדת פוסקי ההלכה, עמ' 60.

[53] משטר אשר דומה לדמוקרטיות לא-ליברליות, ראו לעיל עמ' 37.

הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג נולד בכ״ח בכסלו תרמ״ט (1888), בעיר לומז׳ה שבפולין[1] לאביו, הרב יואל לייב הלוי הרצוג, שכיהן ברבנות בפולין והיה ציוני נלהב.[1] בשנת תרנ״ז (1897), בהיותו בן תשע שנים, היגרה משפחתו לאנגליה, שם כיהן אביו כרב העיר לידס. בשנת תר״ע (1910) היגרה המשפחה שוב, והפעם לפריז, שם כיהן האב כרב הקהילה החרדית בעיר.[1]

את השכלתו התורנית רכש הרב הרצוג בעיקר בלימוד משותף (׳בחברותא׳) עם אביו, שהיה מורו ורבו. בהיותו בן שש עשרה שנים הוא סיים ללמוד את התלמוד,[1] ובשנת תרס״ח, בהיותו בן תשע עשרה שנים בלבד, הוא הוסמך לרבנות על ידי הרבנים יוסף שלופר, מאיר שמחה מדווינסק ויעקב דוד וילובסקי, הרידב״ז.[1]

את השכלתו הכללית החל לרכוש בגיל שש עשרה, בלימוד עצמי. לאחר שנה סיים את מבחני הבגרות, ובהיותו בן תשע עשרה שנים החל ללמוד מתמטיקה ושפות קלסיות ושמיות באוניברסיטת לונדון. לאחר שנתיים הוא סיים את לימודיו לתואר הראשון, ולאחר שלוש שנים נוספות סיים את התואר השני בשפות שמיות. את תואר המוסמך הוא קיבל מאוניברסיטת לונדון ומהסורבון. שנתיים לאחר מכן, בהיותו בן עשרים וחמש שנים בלבד, השלים את לימודי התואר השלישי וקיבל תואר דוקטור מאוניברסיטת לונדון. את עבודת הדוקטורט שלו הקדיש הרב הרצוג לזיהוי המקור של צבע התכלת שהיה נהוג לצבוע בו את הציצית בימי קדם, ונעלם במהלך שנות הגלות.[1] מאוחר יותר למד באופן עצמאי משפטים, מדעי המדינה, ספרות ופילוסופיה.[1]

בשנת תרע״ו (1916) מונה הרב הרצוג לרב העיר בלפסט שבצפון אירלנד. שנה מאוחר יותר הוא נשא לאישה את שרה הילמן, בתו של חבר בית הדין הרבני של לונדון. לזוג נולדו שני ילדים, חיים ויעקב דוד.[1] כשנתיים לאחר מכן הוזמן הרב הרצוג לכהן כרבה של דבלין בירת אירלנד, ובשנת תרפ״ה (1926), לאחר הכרזת העצמאות של אירלנד, הוא מונה לתפקיד הרב הראשי של אירלנד.[1]

עוד בשנים שבהן כיהן כרבה של דבלין, היה הרב הרצוג מעורב בפעילות ציבורית יהודית ענפה, בצד מילוי תפקידיו הרבניים הקלסיים. בכלל זה: הקמת בית ספר יהודי, ארגון חוגים יהודיים לצעירים והקמת מוסדות קהילתיים, כוועד שחיטה וקרן גמילות חסד.[1] עם זאת, הרב הרצוג אף גילה מעורבות בענייני כלל האוכלוסייה האירית שאינם נוגעים במישרין לקהילה היהודית. הוא פעל למען המחתרת האירית ולמען עניי העיר דבלין. פעילותו הציבורית של הרב הרצוג אף חרגה מגבולותיה של אירלנד, והדבר בא לידי ביטוי בפעילותו במסגרת התנועה הציונית, בייסוד תנועת המזרחי באירלנד ובפרסום מאמרי דעה רבים.[1]

הוא היה שותף להקמת הסניף הלונדוני של ׳חברת המשפט העברי׳, שעסק בעיקר בחקר המשפט העברי, והיו שותפים בו יהודים ולא-יהודים, משפטנים, רבנים, חוקרים ועסקנים.[1] הרב הרצוג הרצה פעמים רבות בפני חברי סניף החברה בלונדון, ואף פרסם מאמרים מחקריים רבים בענייני המשפט העברי.[1]

פעילות זו הוציאה לרב הרצוג מוניטין של משפטן מובהק המביא עמו ערך מוסף של המורשת המשפטית העשירה של המשפט העברי. עקב כך, הוא זומן לתת חוות דעת מפורטת בנוגע לנוסח הראוי לחוקת אירלנד.[1]

בשנת תרצ״ז (1937), שנתיים לאחר פטירתו של רבה הראשי הראשון של ארץ ישראל, הראי״ה קוק, מונה הרב הרצוג לתפקיד הרב הראשי של ארץ ישראל,[1] תפקיד בו כיהן עד יומו האחרון בשנת תשי״ט (1959).[1]

על גישתו של הרב הרצוג בעניין מעורבותם של רבנים בסוגיות מדיניות ופוליטיות ניתן ללמוד מפעולותיו בעניין הוועדות הרבות שעסקו בשאלת חלוקת הארץ בין יהודים וערבים. זאת, החל מוועדת פיל, שהוקמה בשנת תרצ״ו (1936), כאשר לקראת פרסום דו״ח הוועדה, ובעקבותיו, הצטרף הרב הרצוג לכרוז של תנועת המזרחי שהתנגד מסיבות דתיות לתוכנית החלוקה שהוצעה בדו״ח. אולם הנהגת היישוב אילצה אותו להסיר את שמו מהכרוז. מאוחר יותר, בעקבות התכתבות עם הרב חיים עוזר גרודז׳ינסקי מווילנה, השתכנע הרב הרצוג שהסוגיה היא פוליטית ולא דתית, שלא כעמדה השלטת בקרב רבני המזרחי, שאותה הוביל בעיקר הרב משה אביגדור עמיאל, רבה של תל אביב.[1]

יש להדגיש שעמדתו העקרונית, ששאלת החלוקה היא פוליטית ביסודה, לא מנעה ממנו ליטול חלק בפעילות הציבורית לקידום תוכנית החלוקה. הרב הרצוג גילה מעורבות פוליטית גם בהופיעו בפני ועדת וודהד (תרצ״ח-1938) שהוקמה כהמשך לוועדת פיל. שם הצהיר הרב הרצוג שאם תקום מדינה יהודית, היא תעניק חופש דתי ואזרחי לאזרחיה הלא-יהודים.[1] כשנה לאחר מכן (תרצ״ט-1939) הוא הופיע גם בפני ׳ועדת השולחן העגול׳ שבה ניסו הבריטים להביא את היהודים והערבים להסכמה על חלוקת הארץ. הרב הרצוג דרש מבריטניה לאפשר לפליטים יהודים מאירופה להיכנס לארץ ישראל. בעקבות עבודתה של ועדה זו פורסם ׳הספר הלבן׳ שהגביל עלייה יהודית לארץ ישראל. במחאה על החלטה זו קרע הרב הרצוג את הספר הלבן בעיצומו של נאום שנשא בבית הכנסת ישורון בירושלים.[1] סמוך להקמת המדינה (תש״ז-1947) נאם הרב הרצוג בפני ועדת אונסקו״פ, ועדת האו״ם להכרעה בעניין חלוקת הארץ, וקרא לחברי הוועדה לתמוך בהקמת מדינת ישראל על בסיס טיעונים דתיים, מוסריים והיסטוריים.[1] הרב הרצוג היה מעורב אף בדיון הציבורי הער בתקופת המרד הערבי הגדול, ותמך במדיניות ה׳הבלגה׳ שאומצה על ידי ראשי ההגנה.[1]

הרב הרצוג ראה עצמו אחראי לגורלם של כל יהודי העולם, ומכוחה של תפיסה זו ביקר בארצות הברית במהלך מלחמת העולם השנייה (תש״א) וניסה לשכנע את הנשיא רוזוולט לפעול לבלימת השמדת יהודי אירופה.[1] במהלך המלחמה ואף לאחריה היה הרב הרצוג שותף פעיל במאמצי ההצלה של שארית הפליטה, ולשם כך אף ניהל מגעים עם ראשי הכנסיות ועשה מאמצים ניכרים להשיב אל חיק היהדות ילדים יהודים שנמסרו לנוצרים במהלך השואה.[1]

אחריותו לרווחת כל לומדי התורה, ציונים כחרדים באה לידי ביטוי בפעילותו להקמה מחדש של ׳ועד הישיבות בארץ ישראל׳ (תש״א-1941), שבו היו שותפים גם ראשי הישיבות החרדיות החשובות באותה תקופה. ועד זה פעל לגיוס כספים למען הישיבות מתורמים מהארץ ומחו״ל.[1]

לאחר הקמת המדינה ניסח הרב הרצוג, ביחד עם הראשון לציון, הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל את ה׳תפילה לשלום המדינה׳,[1] ובה שאיפה לשלום, לחזרה בתשובה עולמית ולביאת המשיח.[1] תפילה זו משקפת את תמצית השקפת עולמו בדבר דמותה הראויה של המדינה היהודית, כמדינה המבוססת על שמירת התורה.

אולם הרב הרצוג לא הסתפק בתפילה בלבד, ושאף ליישם את משפט התורה במערכות המשפט של המדינה. כבר בשנת תרצ״ז (1937) החל הרב הרצוג לעסוק בשאלת החלת חוקי התורה במדינה שתקום ואף ארגן כנס רבנים שידונו בעניין.[1] הרב הרצוג אף שטח את לבטיו בפני גדולי הדור דאז, ובהם הרב חיים עוזר גרודז׳ינסקי.[1]

כמעט עשור לאחר מכן, כשהקמת המדינה נראתה באופק, שב הרב הרצוג לעסוק בשאלות של משטר ומדינה על פי ההלכה, והחל מחורף תש״ח פעל בצורה נמרצת לטובת ניסוח חוקה למדינת ישראל, בהתאם לרוח היהדות וההלכה.[1]

הרב הרצוג הבין שאדם יחיד, מוכשר ככל שיהיה, אינו מסוגל לשאת על כתפיו את משא האתגר של הטמעת משפט התורה במשפט המדינה, ובשל כך הקים את ׳מכון הארי פישל׳, ובו בית מדרש ללימודי דיינות ומכון מחקר תורני שנועד לנסח ׳קודקס חוקים׳ תורני מקיף.[1] כמו כן, הרב הרצוג הבין שלשם הטמעת משפט התורה במשפט המדינה נדרשת תמיכה ציבורית, ובשל כך ניהל לאחר הקמת המדינה מאבק ציבורי לטובת החלת דין התורה כמשפט המדינה, אך כידוע, הדבר לא עלה בידו.

הרב שלמה גורן נולד בזמברוב שבפולין בשנת תרע״ח (1918) למשפחת גורונצ׳יק. משפחתו של הרב גורן הייתה ציונית, ומתוך השקפה זו עלתה לארץ בהיותו בן שש. בתחילה התגוררה המשפחה בכפר חסידים, אך בעקבות הידבקות בני המשפחה במחלת המלריה עברה המשפחה לירושלים.[1] בגיל 27 נשא לאישה את צפיה, בתו של הרב דוד כהן (הנזיר)[1] מתלמידיו המובהקים של הראי״ה קוק.

את השכלתו התורנית רכש הרב גורן בתלמוד תורה ׳עץ חיים׳, ובישיבת ׳חברון׳ שבירושלים, שאליה התקבל בהיותו בן 12 שנים בלבד. בהיותו בן 17 פרסם את ספרו הראשון, ׳נזר הקודש׳, על דיני קדשים, ובגיל 22 פרסם את ספרו ׳שערי טהרה׳, על הלכות טהרות. על כתיבת ספר זה קיבל את פרס הרב קוק של עיריית תל אביב.[1] ספרים אלה, העוסקים בנושאים שאינם במרכז הלימוד בישיבות, משקפים את נכונותו של הרב גורן להתמודד עם נושאים חדשים המחייבים יצירתיות וחידוש. בדרך זו המשיך הרב גורן גם כשעסק בשאלת המשטר הראוי בעיני ההלכה היהודית.

החל משנת ת״ש (1940) הוא למד במשך ארבע שנים באוניברסיטה העברית, לימודים קלסיים, מתמטיקה, יוונית ופילוסופיה, אך הקפיד שלא ללמוד מדעי היהדות.[1] לימים, ינמק הקפדה זו ויאמר ׳אני לומד בישיבה, ואינני זקוק או מעוניין לקבל יהדות מהאוניברסיטה העברית׳.[1]

כשנדרש להסביר את בחירתו לרכוש השכלה אקדמית הוא הסביר: ׳רציתי להכניס את יפייפותו של יפת לאוהלי שם.[1] הקדשתי את זמני ללימודים רק כדי שאוכל להשתמש בלימודים אלה בשטח התורה׳.[1] כלומר המטרה הייתה להכניס את החלקים היפים שבתרבות הכללית לתוך בית המדרש. כמודל לגישה זו הוא ציין את הרב הרצוג, שלמד גם הוא באוניברסיטאות בפריז ובאנגליה.[1]

הקשר הראשון של הרב גורן עם המדינה שבדרך, היה כבר בשנת תרצ״ט (1939), אז הצטרף הרב גורן לארגון ההגנה. לאחר מכן עזב לארגון הלח״י ועם ראשית מלחמת העצמאות חזר ל׳הגנה׳ והשתתף בלחימה בירושלים.[1] במהלך ההפוגה הראשונה של מלחמת השחרור הוא מונה לתפקיד הרב הראשי של צה״ל ע״י הרב הראשי הרב הרצוג ועל ידי דוד בן גוריון, ושינה את שם משפחתו ל׳גורן׳. בתפקיד זה כיהן משנת תש״ח ועד שנת תשל״א.[1]

במסגרת תפקידו כרב הצבאי, תמך בפירוק הפלוגות הדתיות, כדעתו של בן גוריון ובניגוד לעמדת המפלגות הדתיות, וכן יזם את פקודות המטכ״ל בנושא שמירת שבת בצה״ל. פעולות אלה משקפות את עמדתו הדתית והממלכתית, על פיה, על מוסדות המדינה לפעול בדרך התואמת את ההלכה, ובמקביל לא לאפשר הקמת מסגרות מגזריות.[1]

בשנים 1972-1983 כיהן כרב הראשי לישראל יחד עם הראשון לציון, הרב עובדיה יוסף. במהלך כהונתו שרר מתח רב בינו לבין הרב עובדיה יוסף.[1] כמו כן, העולם הרבני סער סביב פסיקתו בפרשת ׳האח והאחות׳.[1] תקופת כהונתו כרב ראשי התאפיינה במחלוקת בינו לבין רבני המגזר החרדי ואף בינו לבין חלק מרבני הציונות הדתית, והבליטה את העצמאות ההלכתית שלו, ואת עמדותיו שלעיתים לא התקבלו על ידי רבנים אחרים.[1]

לאחר פרישתו הקים את ישיבת ׳האידרא׳ סמוך לכותל המערבי ועמד בראש ישיבת ההסדר ׳הר ברכה׳. באותה תקופה הוא פסק כמה פעמים בניגוד לדעת הרבנות הראשית או לעמדות רבניות מקובלות. כמו כן, הוא הביע את דעתו בשאלות ציבוריות ומדיניות שנויות במחלוקת, כגון שאלת ׳שטחים תמורת שלום׳.[1]

'רשות הרבים' במדינה היהודית — החזון והמציאות

בבחינת דרכי עיצובה של הפרהסיה הדתית של ארץ־ישראל, יש ליתן את הדעת לחזון שהדריך את אבות הציונות, ובתוך כך לעמוד על הפער שמתגלה, לעתים קרובות, בין החזון לבין המציאות, שהודרכה בעיקר משיקולים פרגמטיים־פוליטיים.

סימן 83 לדבר המלך במועצתו, 1922, התווה את הדרך להכללת היישוב הארץ־ישראלי ב'משפחת העמים' בעלי המשטר המערבי־הליברלי־הדמוקרטי, בקבעו את המסגרת הכללית: 'כל האנשים בפלשתינה (א"י) ייהנו מחופש מצפון מוחלט ויוכלו לקיים את צורות פולחנם באין מפריע ובלבד שהסדר הציבורי והמוסר יהיו נשמרים'.[4]

עיקרון זה עוגן גם בהכרזת העצמאות של מדינת ישראל. לצד הדיבורים על ספר הספרים הנצחי, על עם שלא חדל מתפילה לשוב לארצו ועל ההכרזה על הקמת 'מדינה יהודית' בארץ־ישראל — ולא רק 'מדינת יהודים' — נקבע במגילת העצמאות כי מדינת ישראל תבטיח חופש דת ומצפון. הכוונה הייתה, לפחות אצל חלק מחברי הממשלה הזמנית, לא רק לחופש דת אלא גם לחופש מדת.[5]

שאלת מקומה של הדת באידאולוגיה הציונית זכתה למספר רב של מחקרים. כבר בחיבור המכונן של דברי ימי הציונות, 'מדינת היהודים', התייחס ב"ז הרצל לנושא זה בדברים האלה:

ובכן, כלום תהיה לנו לבסוף תיאוקרטיה? לא! האמונה מלכדת אותנו, המדע

3 לעניין התגבשותו של הסדר זה והתמורות שחלו בו ראו: מ' פרידמן, 'ואלה תולדות הסטטוס קוו: דת ומדינה בישראל', ו' פילובסקי (עורכת), המעבר מישוב למדינה 1947–1949: רציפות ותמורות, חיפה 1990, עמ' 47; C. Liebman and E. Don-Yehiya, *Religion and Politics in Israel*, Bloomington 1984, Ch. 3; E. Don-Yehiya, 'The Resolution of Religious Conflicts in Israel', S.A. Cohen and Don-Yehiya (eds.), *Conflict and Concensus in Jewish Political Life*, Ramat-Gan 1986, p. 203

4 דבר המלך במועצה, 1922.

5 על ההבחנה בין שני מונחים אלה, 'חופש דת' (freedom of religion) ו'חופש מדת' (freedom from religion) ראו: א' רובינשטיין, המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל, תל־אביב תשנ"ז, עמ' 176, 191; י' מירון, 'חופש הדת לעומת החופש מדת', עיוני משפט, ג (תשל"ג), עמ' 414.

עושה אותנו חופשיים. על כן לא ניתן לדחפים תיאוקרטיים של אנשי הדת שלנו להרים ראש.
אנו נדע להחזיקם בבתי הכנסת שלהם כשם שנחזיק את צבא הקבע שלנו בקסרקטינים. צבא וכהונה יכובדו מאד, כדרוש וכראוי לתפקידיהם היפים. בענייני המדינה, עם כל הערכתה כלפיהם, אל להם להתערב, פן יביאו עליה קשיים מבית ומחוץ.[6]

ברוח דומה כתב מ' אייזלר, יהודי הונגרי, עוד בשנת 1882 את 'חזות העתיד' — אוטופיה על יהודה המתחדשת בארץ־ישראל. בחוקת יהודה זו יש הפרדה מוחלטת בין הדת והמדינה:

הדת היא מעניינם של בית הכנסת והבית. רק פעם אחת בשנה מותרת הדת בפומבי: ביום הכרזת המדינה, שכן חג לאומי הוא זה ולא דתי. יהודה צריכה להיות מדינה סובלנית; כל האזרחים שווים בפני החוק; אין הבדלים בדתות, לרבות של עובדי אלילים; מוסד הנישואין הוא אזרחי־חילוני. כל אחד רשאי לקחת לו אשה מכל הדתות, ככל שיעלה על לבו, וחובת הממשלה היא להכיר בנישואין אלה.[7]

בדומה להרצל, דיבר גם חיים וייצמן בשבח כליאת הדת ברשות היחיד:

סבורני, כי חובתנו היא להבהיר מלכתחילה, שאף כי המדינה תתייחס במלוא הכבוד לרגשות הדתיים של העדה, לא תוכל להחזיר את מחוגי השעון כדי לעשות את הדת עיקר העיקרים בהנהגת המדינה. **הדת תצומצם בבתי כנסיות ובבתי המשפחות הרוצות בה; היא תתפוס מקום מיוחד בבתי הספר, אבל לא תפקח על משרדי הממשלה של המדינה...**
אני רואה שצפוי לנו משהו שאולי יזכיר את ה'קולטור קאמפף' בגרמניה, אבל עלינו להיות תקיפים, אם חפצי חיים(!) אנו;

6 ת' הרצל, מדינת היהודים, מתרגם ש' פרלמן, ירושלים תשל"ב, עמ' 65. אכן, הרצל עצמו 'נתפכח' עד מהרה מאפשרות מימושו הראלי של חזון זה, וכרת ברית עם הציונים הדתיים שממילא הביאה גם למיתון ניכר בעמדותיו כלפי מקום הדת במדינת היהודית העתידית. הגם שבאופן אישי היה רחוק מקיום מצוות הדת, נמנע הרצל בביקורו בארץ, מלנסוע בכרכרה ביום השבת ועשה את דרכו ברגל מתחנת הרכבת בירושלים למלונו שבשער יפו. בדומה, נמנע הרצל מלבקר במסגדים שעל הר הבית בשל האיסור הרבני לעשות כן, ואף שהיה חובב אמנות כנסייתית הדיר את רגליו מביקור בכנסיית הקבר; ראו: 'יומני הרצל', ת' הרצל (עורך), עניין היהודים, ב, ירושלים תשנ"ט, עמ' 52–54; ש' אבינרי, 'מ"עניין היהודים" ל"מדינת היהודים"', שם, א, ירושלים תשנ"ז, עמ' 30–31.

7 ג' קרסל, חזיוני מדינה — ילקוט אוטופיות ציוניות, תל־אביב תשי"ד, עמ' 67–68. הדברים הובאו גם אצל א' רובינשטיין, מהרצל עד רבין, תל־אביב תשנ"ח, עמ' 33.

עלינו לתחום תחום ברור בין השאיפות הדתיות החוקיות וחובת המדינה להגן על השאיפות האלה ובין יצר הכוח שמגלות לפעמים קבוצות דתיות כביכול.[8]

לכאורה נראה כי בחזונם האידילי ראו הרצל ווייצמן ב'רשות הרבים' של המדינה העתידית רשות 'ניטרלית' מבחינה דתית, לאמור: הדת תהא עניינו הפרטי של כל אדם בביתו־פנימה, ולא יהא לה משקל או ביטוי ב'רשות הרבים'. אמנם הדברים נוסחו בלשון כללית, ללא התייחסות לסוגיה מסוימת זו או אחרת, אולם ניתן לראות בהם ביטוי לרחשי לבם של הכותבים באשר למקומה של הדת ולתקוות לצמצום השפעתה שבכפייה על אורח החיים הציבורי של המדינה העתידית.

לעומת זאת, ב'מכתב הסטטוס קוו' המפורסם,[9] מיום א' בתמוז תש"ז (19 ביוני 1947), שנשלח בשם הנהלת הסוכנות (בן־גוריון, הרב יהודה לייב פישמן [לימים מימון] ויצחק גרינבוים) לאגודת ישראל העולמית, ניתן ביטוי לגישה שונה באשר לצביונה הפומבי של המדינה היהודית לכשתקום. מחד גיסא, הובטחה במכתב זה השמירה על חופש המצפון, על כל הנובע הימנו:

> הקמת המדינה זקוקה לאישור האו"ם וזה לא יתכן אם לא יובטח חופש המצפון במדינה לכל אזרחיה ולא יהיה ברור שאין הכוונה להקמת מדינה תיאוקרטית. במדינה היהודית יהיו גם אזרחים לא יהודים — נוצרים ומושלמים — וברור שמן ההכרח יהיה להבטיח למפרע [=מראש] שוויון זכויות מלא לכל האזרחים והיעדר כפיה או אפליה בענייני דת או בעניינים אחרים.

מאידך גיסא, לצד הצהרה חד־משמעית זו, הביעה הסוכנות היהודית הצהרת כוונות ברורה באשר לסממנים 'היהודיים־הדתיים' של המדינה העתידית:

> א. שבת — ברור שיום המנוחה החוקי במדינה היהודית יהיה יום השבת, כמובן מתוך מתן רשות לנוצרים ובעלי דת אחרת לשבות ביום החג השבועי שלהם.
> ב. כשרות — יש לאחוז בכל האמצעים הדרושים למען הבטיח שבכל מטבח ממלכתי המכוון ליהודים יהיה מאכל כשר.
> ג. אישות — כל חברי ההנהלה מעריכים את רצינות הבעיה וקשייה הגדולים ומצד כל הגושים שהנהלת הסוכנות מייצגת ייעשה כל מה שאפשר למען סַפֵּק בנידון זה את הצורך העמוק של שלומי הדת למנוע חלילה חלוקת בית ישראל לשניים.

8 ח' ווייצמן, מסה ומעש, ירושלים–תל־אביב תש"ט, עמ' 449–450.

9 צילום המכתב נמצא בקובץ: משטר מדינת ישראל, י' גלנור ומ' הופנונג (עורכים), ירושלים תשנ"ד, עמ' 272. במכתב התשובה של אגודת ישראל (שם, עמ' 273), הודה מנהיגה הרב יצחק מאיר לוין כי קיבל את הדברים 'בסיפוק רב', אך מיהר להוסיף: 'אמנם אנו יודעים להעריך מכתבכם הנ"ל כדוקומנט בעל חשיבות, ברם עלינו להגיד שאיננו מספק עדיין את דרישותינו'.

ד. חינוך — תובטח אבטונומיה מלאה של כל זרם בחינוך (אגב, משטר זה קיים בהסתדרות הציונית ובכנסת ישראל גם עכשיו) ולא תהיה שום פגיעה מצד השלטון בהכרה הדתית ובמצפון הדתי של שום חלק בישראל. המדינה, כמובן, תקבע את המינימום של לימודי חובה, הלשון העברית, היסטוריה, מדעים וכדומה, ותפקח על מילוי מינימום זה, אבל תתן חופש מלא לכל זרם לנהל את החינוך לפי הכרתו ותתרחק מכל פגיעה במצפון הדתי.

מנקודת ראותם של החוגים החרדיים בולט מסמך זה בפשרנותו לנוכח דגמים אחרים שהוצעו ל'מדינה היהודית', ולפיהם הסממן הדתי ישלוט בכל ארחותיה הציבוריים, או בניסוח הבוטה יותר של 'מדינת התורה'.[10]

דוגמה למודל שבו תוארה הפרהסיה במדינה העתידית באור שונה לחלוטין, ניתן למצוא בשתי הצעות חוקה למדינה היהודית העתידה לקום,[11] שהגישו ד"ר יצחק ברויער והרב משה בלויא. ההצעות חוברו בשנת תרצ"ח בעקבות הדיונים בוועדת פיל על הקמת מדינה יהודית.

על פי הצעתו של ד"ר ברויער,[12] 'כל יהודי חייב להיות נימול עפ"י משפט התורה; על כל מוסדות הציבור העברי לשמור, בעבודתם הרשמית, את השבת עפ"י משפט התורה; חילול שבת בפרהסיא אסור באזהרת עונש'. ועוד נאמר בהצעה כי יוקם 'מיניסטריון התורה', שאנשיו יהיו 'ידועים כיהודים חרדים במעשה ובמחשבה', ומועמדותם צריכה לקבל אישור מראש של הרבנות הראשית. מיניסטריון זה יקים בתי כנסת ובתי מדרש, ידאג לחינוך החרדי ויעשה להפצת לימוד תורה בכל שכבות הציבור. יתר על כן, כל הסכסוכים המשפטיים יידונו לפי דין התורה אלא אם הצדדים התנו אחרת.

גם הצעתו של הרב משה בלויא[13] כללה הוראות רבות שנגעו לעיצוב הפרהסיה. בין השאר, ביקשה הצעה זו לאסור על כל יהודי בשבת 'לעשות כל מלאכה בפרהסיא, כגון עבודת בנין, עבודת שדה או כל מלאכת יד, נגרות, חייטות וכדומה; לנסוע או

10 בעניין זה ראו בהרחבה א' כהן, הטלית והדגל — הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה, ירושלים תשנ"ח.

11 פורסמו בתחילה בחוברת הקרויה: חומר לשאלת התכוננות וסידור המדינה היהודית על פי התורה, בעריכת י' לוין, ניו־יורק חנוכה תש"ח; ושבו ונתפרסמו בתוך יבנה — קובץ אקדמאי דתי: בעיות המדינה בישראל, ירושלים תש"ט, עמ' 33–41.

12 ד"ר יצחק ברויער (תרמ"ג–תש"ו), נכדו של הרב ש"ר הירש, נמנה עם פעילי אגודת ישראל העולמית ומעורכי עיתונה בגרמניה. עם עלייתו ארצה, בשנת 1936, שימש כמנהיגה של תנועת פועלי אגודת ישראל. ראו: ש' פדרבוש (עורך), חכמת ישראל במערב אירופה, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' 79–86; ג' קרסל, לקסיקון הספרות העברית, א, תל־אביב תשכ"ה, עמ' 328.

13 הרב משה בלויא (תרמ"ו–תש"ו) היה ממנהיגיה של אגודת ישראל וכיהן כנציגה בוועדות שונות (ועדת הכותל, ועדת השולחן העגול בלונדון, ועדת החקירה האנגלו־אמריקנית), שימש כעוזרם של הרבנים י' דיסקין וי"ח זוננפלד וכתב מאמרים בביטאון אגודת ישראל 'קול ישראל'.

להסיע ב"רשות הרבים" ממקום למקום ברכבת, אוטובוס ציבורי, אוטו פרטי, עגלות סוס, אופניים וכדומה'. הרב בלויא ביקש להחיל את חובת השביתה המוחלטת בשבת גם על המשטרה והצבא, על שידורי רדיו ועל שירותי החשמל והמים, למעט דברים שיש בהם משום פיקוח נפש שייעשו על פי הוראות הרבנות הראשית.[14]

הגם שהכול ייחלו לאירוע זה שנים רבות, לא הוקמה המדינה על פי 'תכניות המגירה' השונות שהוכנו לכך, אלא הייתה תוצאה של פשרות והסדרים של הרגע האחרון, שנקבעו לעתים בסערת המלחמה. בנושא דנן, המשיכו לחול ההסדרים שהיו נהוגים בתקופת המנדט, קרי: פרט לחיפה לא הייתה תחבורה ציבורית בשבתות ובמועדים; 'קול ישראל' המשיך בשידורי הרדיו גם בשבתות; מערכת השיפוט המשיכה לנהוג לפי המשפט המנדטורי ולא לפי המשפט העברי.[15]

עיצובה וגיבושה של הרבנות הצבאית / קמפינסקי

הספר הראשון שעסק בהלכות צבא היה כאמור מחנה ישראל של החפץ חיים, שהתפרסם בתקופת מלחמת העולם הראשונה, והודפס מחדש בתקופת מלחמת העולם השנייה; ואולם, הוא היה רחוק מלספק את צורכי החיילים הדתיים באותה התקופה. אחד החיילים הגדיר את המצב כ׳רחוק מלהניח את הדעת׳. ׳בשום אופן אין להבין׳, כתב החייל, ׳מדוע לא הוכן עד היום ספר דינים מתאים ומקיף, שיורה דרך לחיילינו כיצד עליהם לנהוג בהתחשב עם כל הגורמים הלאומיים והדתיים שהניעו אותם להתגייס׳. בהתייחסו למחנה ישראל הוא טען כי הספר מיועד לחיילים יהודיים בצבא נוכרי, ולא ליחידות יהודיות אורגניות, וכן לתקופה שבה המלחמות לא היו דווקא של היהודים. בתקופה המדוברת, לעומת זאת, הכוח המניע את המתנדבים היהודיים היה המלחמה בשלטון הנאצי של היטלר.

הבעיות ההלכתיות, עליהן לא ניתן מענה במחנה ישראל, היו אותן הבעיות שמלוות את צה״ל מאז הקמתו: בעיות הכשרות, השבת, בישולי נוכרי, וכיוצא באלו. בעיה בולטת הייתה סביב סוגיית העגינות של נשות החיילים וכן ׳גטי המלחמה׳ שאמורים היו למנוע זאת, כפי שיורחב בפרק השני. העובדה כי לא הייתה אז תשתית הלכתית מגובשת בנוגע לאותן בעיות הלכתיות, הקשתה באופן מהותי על פתרון הבעיות ההלכתיות הללו.

הסמכות ההלכתית שהתעצמה באותה התקופה הייתה הרבנות הראשית לישראל, ומענה לשאלות הלכתיות רבות ניתן על ידי הרב הראשי של ארץ ישראל, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שענה בכתב לשאלות החיילים. בכך מסתמנת תלות ברורה בין הרבנות הצבאית בצבא הבריטי לבין הרבנות הראשית של ארץ ישראל באותם ימים.

מניסיונה של הרבנות הצבאית בצבא הבריטי ניתן ללמוד, שהבעיות ההלכתיות בענייני צבא צריכות להיפתר דווקא בתוך המסגרת הצבאית. הסעד הדתי שניתן לחיילים היה אמנם חשוב, אך לא היה בו כדי להתמודד עם מגוון הסוגיות ההלכתיות הנוגעות לצבא. הרבנות הצבאית בצה״ל, שהוקמה כבר ב־1948, החלה למלא את החלל בתחום זה.

בהתייחס לממד ההשוואתי, יש להדגיש את קיומם של הבדלים ניכרים בין התנאים של רבנות צבאית בצבא זר לבין רבנות צבאית בצבא יהודי־ישראלי. הבדלים אלו ניכרים במגוון היבטים:

ראשית, צבא זר לא רואה כערך את שמירת ההלכה היהודית. מבחינתו הדת היהודית היא רק אחת מבין דתות נוספות; ישנם חיילים רבים בני דתות אחרות שזכאים גם הם לשירותים דתיים, מתוך התפיסה הדמוקרטית־ליברלית לה מחויבים המדינה והצבא. צבא יהודי, לעומת זאת, רואה כערך את היותו צבא יהודי במדינה יהודית. מכיוון שכך, נהירים לו עקרונות הדת, והעובדה שהוא מתנהל על פי ההלכה היהודית טבעית עבורו.

שנית, בצבא זר ניכר אמנם הכבוד הרב שרוחש הפיקוד לרב הצבאי, אולם אין מעמד איתן לדרישות הרבנים. הדבר נובע מתוך אי־הבנת הפיקוד את מהות ההלכה היהודית. בצבא יהודי, לעומת זאת, מכירים את חוקי המדינה ואת פקודות המטכ"ל בענייני דת, ועל כן סביר להניח כי הפיקוד הצבאי יגלה הבנה רבה יותר לצורכי הדת.

שלישית, החיילים הלא־יהודים, שרואים את חבריהם היהודים זוכים לעתים ליחס מועדף בגלל זכויותיהם הדתיות, מגלים מטבע הדברים פחות הבנה לצורכי החיילים היהודים הדתיים, מאשר חיילים חילוניים בצבא יהודי, שלמרות שהם עצמם אינם שומרי מצוות, הם מכירים בזכויות החיים הדתיים.

ורביעית, אולי ההבדל המרכזי מכולם: בצבא יהודי קל מבחינה טכנית ולוגיסטית להסדיר את ענייני הדת, מכיוון שרוב רובם של החיילים יהודים, והצבא כולו מנוהל על פי כללי הדת. בצבא זר קשה הרבה יותר לספק שירותי דת רק לחיילים יהודיים המהווים מיעוט בין כלל החיילים שאינם יהודים.[13]

אולם אין בהבדלים אלו כדי לגרוע מעצם הדמיון הרב שבמהות תפקודם של שתי המסגרות הללו. בשתיהן שירותה ומשרתת הרבנות הצבאית את החיילים החפצים בשירותי דת, ואף יתרה מכך: עצם העובדה שהרבנות הצבאית בצה"ל הוקמה זמן קצר לאחר שהייתה קיימת רבנות צבאית בצבא הבריטי בארץ ישראל, מלמדת על כך שהרבנות הצבאית בימינו היא חוליה נוספת שיונקת מדפוסי הפעילות של הרבנות הצבאית בצבא הבריטי.

מצוקת החייל הדתי בתקופת הקמת המדינה

סוגיית שמירת אורח חיים דתי במסגרת הצבאית הייתה אחד הנושאים הבולטים שהעסיקו את המחנה הדתי בתקופת הקמת המדינה.[14] מעל דפי נתיבה, ביטאון הפועל המזרחי, מתוארת הרגשתם של החיילים הדתיים ביחידות הללו כ'דיכאון', וכן 'הרגשה של התגאלות בפיגול'. בתוך כך מועלית השוואה עם תקופת השואה, בה שמרו היהודים את דתם 'בתוך אש הכבשנים' ואילו בצבא ישראל קשה הדבר.[15] חייל נוסף סיפר כי 'בצבא ישראל שורת חילוניות נוראה בכל השטחים, אין מרגישים את השבת, אין מרגישים את החגים. האוכל אינו כשר...'[16] בעיתון הקול כתב חייל כי 'מרגילים כעת את החייל הדתי להתאמן במסירות נפש'.[17] עיקר החשש היה מנטישת חיילים דתיים רבים את הדת.[18]

עורך הצופה, שבתאי דון־יחיא, מספר בטורו האישי 'אגב' על חוברת שכתבו חיילים דתיים, בה הם מתארים את חלומם כיצד צריך להיראות צבא יהודי: 'העזנו להאמין, שבאורחות חיינו היומיומיים, נטביע את חותם התורה על דמות הצבא כולו', כתבו החיילים. לאחר מכן הוא מפרט את תוכנם של הדברים: שולחן יהודי טהור, דמות השבת בצבא, נושא הקבורה, והמוסר של החייל הדתי. בתיאורם של החיילים משולבת נימה של אכזבה מהמצב הדתי הירוד בצבא באותה התקופה.[19]

אחד המקרים הידועים שזעזעו את המחנה הדתי היה מאסרם של שני טבחים דתיים ביחידת אלכסנדרוני בגלל שסירבו לבשל בשבת. החיילים הושפלו בכלא

[14] ראו למשל, בראון, החזון איש, עמ' 247-248.

[15] 'שיחה עם חייל', נתיבה, תשרי תש"ח (1947), עמ' 11.

[16] 'פגישה עם חייל: הבו חשבון', שם, עמ' 12.

[17] 'מי אשם בדבר?', הקול, 19.7.1949.

[18] ראו למשל את מאמרה של מלכה כהן בעיתון נתיבה, זאת חנוכה תש"ט (1948), 'להתנער מן השגרה', עמ' 3, וכן תגובתו של הרב כתריאל טכורש, 'אדישות או קנאות', שם, ניסן תש"ט (1949), עמ' 4.

[19] שי"ן, 'אגב', הצופה, 31.1.1949.

ושערם גולח.[20] מפאת חומרתו, הנושא אף הועלה בישיבת הממשלה.[21] בישיבה בלטה דעתו של השר אהרן ציזלינג ממפ"ם שהיה ידוע במלחמתו בכפייה הדתית, אשר אפילו הוא הודה כי מדובר ב'ברבריות'.[22] השר משה שפירא מהפועל המזרחי קבל בישיבת הממשלה כי 'המצב בצבא הוא ללא נשוא ואי אפשר לסבול זאת'. הוא טען כי פרשת מאסרם של שני החיילים אינה הבעיה אלא רק הסימפטום שלה; הוא הגדיר את מצוקתם של החיילים הדתיים בצבא כ'מחלה רצינית מאד'. בהמשך המונולוג הארוך, אותו נשא בישיבת הממשלה, הוא קרא 'לקבל החלטה שמיד משחררים את שני הבחורים', אך במקביל להסדיר את ענייני הדת ברמה העקרונית: '...ישנם 15,000 חיילים דתיים בצבא, זהו ציבור לא קטן, וציבור אשר לא ירצה לסבול מצב כזה', הוא טען.[23]

שר הדתות, הרב יהודה ליב פישמן־מימון, ביטא תחושה פסימית באופן מיוחד. בפרשת מאסרם של שני החיילים הוא ראה בעיה כללית שמבטאת את אי־כיבוד הזכויות המינימליות של הדתיים במדינת ישראל. 'אני רואה שכל יגיעתי במשך שנים לא הביאה ברכה', הוא הכריז.[24] באותה ישיבת ממשלה הייתה תמימות דעים כי מאסרם של החיילים היה מיותר ולא הגיוני. השר שטרית הציע 'לתת פקודה שאין להביא למשפט חיילים על עבירות בענייני דת',[25] וביטא בכך את הדעה הרווחת סביב שולחן הממשלה. בכל מקרה, אין ספק שמקרה זה היווה קו פרשת מים בהסדרת ענייני הדת בצה"ל.

הבעיות הדתיות שנוצרו באותה התקופה (גם לאחר הקמת המדינה והקמת הרבנות הצבאית) הועלו גם בהתכתבויות לנציגים הדתיים בכנסת. באחד מהם תהה חייל: 'האם צבא ישראל צריך להתנהג ככל הגויים?'[26] בפנייה אחרת התבקש השר מימון לממן פתיליות לשבת.[27]

[20] 'שני החיילים שנידונו על סירובם לבשל בשבת שוחררו', הצופה, 10.9.1948, עמ' 1. דבורה הכהן מציינת כי מקרה זה היה אחד הגורמים לצורך שהתגבש בקרב המפלגות הדתיות להיות שותפים בקואליציה של מפא"י. ראו: דבורה הכהן, 'הברית ההיסטורית בין אידיאולוגיה לפוליטיקה', בתוך: אליעזר דון־יחיא (עורך), בין מסורת להידוש – מחקרים ביהדות, ציונות ומדינת ישראל, רמת־גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשס"ה, עמ' 277. טיפור זה מובא כמעט בכל המקורות העוסקים בנושא, והוא ממחיש את עוצמתו של המקרה באשר להכרה שהייתה בדבר הצורך הדחוף לטפל בעניין.

[21] גנזך המדינה, פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית, 8.9.1948, כרך ח'.

[22] שם, עמ' 13.

[23] שם, עמ' 10-12.

[24] שם, עמ' 12.

[25] שם, עמ' 13.

[26] מכתב לשר הדתות מימון, 14.11.1948, ג"מ 6378/19/98.

[27] מכתב לשר הדתות מימון, 1.1.1949. ג"מ/ 6378/19/98.

הקשיים שנערמו על החיילים הדתיים בצבא המשיכו להעסיק את המפלגות הדתיות באופן תדיר באותה התקופה. ח"כ בנימין מינץ מפועלי אגודת ישראל קבל במכתב לבן־גוריון על השפלת 'כבוד החייל הדתי' בצבא 'הקדוש לכולנו'.[28] הנציגים הדתיים אף איימו, בין השאר, בהתפטרות מהממשלה, או בהיעדרות מדיוני הממשלה.[29]

הסוגיה גם עלתה במסגרות הפוליטיות של המפלגות. כך היה בוועידת 'הפועל המזרחי',[30] והדבר בלט באופן מיוחד גם בכנס היסוד של חבר הרבנים של הפועל המזרחי בחודש אב תש"ח. את הכנס פתח הרב כתריאל פישל טכורש (מייסד חבר הרבנים) במצוקות הרבות אותן חווים החיילים הדתיים באותה התקופה, וניתן ללמוד מכך על מרכזיות הנושא באותם הימים, בעיקר בתוך המחנה הציוני הדתי.[31]

בין השירות הדתי לרבנות הצבאית

במהלך שנת 1948 פעלו שני גופים בתחום ההסדרים בין הדת לצבא: השירות הדתי והרבנות הצבאית.[32] בראש השירות הדתי עמד סא"ל במיל' נתן גרדי (גורודז'ינסקי). הוא נולד בשנת 1901, והיה פעיל בולט בתנועת הפועל המזרחי. בין השאר עסק בפעולות תרבות ביישובי הפועל המזרחי. בזמן מלחמת העולם השנייה עמד גרדי בראש הקשר עם החיילים הדתיים שבצבא הבריטי. כבר בתקופת היישוב עסק בהסדרת ענייני הדת לחיילים דתיים, עד שמונה באופן רשמי לראש השירות הדתי, אותו הוא ייסד.[33]

מייסד הרבנות הצבאית, והעומד בראשה במשך 23 שנה, היה הרב שלמה גורן. הוא נולד בשנת 1918 והיה מוכר כעילוי כבר מצעירותו. הוא גדל בכפר חסידים, שם התבלט כבעל כישרונות מיוחדים. המשורר חיים נחמן ביאליק והסופר ש' שלום, שנתקלו באישיותו, כינוהו: 'העילוי מכפר חסידים'. ואולם, משפחתו של הרב גורן הייתה דלה באמצעים כלכליים, דבר שהקשה על התפתחותו הלימודית של הנער שלמה גורונצ'יק. איש אמיד בשם בצלאל דבליצקי, שהיה מוכר כ'צדה', סייע לממן את משפחת גורונצ'יק בכפר חסידים, על מנת שבנה יתפנה

[28] מכתב לבן־גוריון מבנימין מינץ, 24.5.1950. ג"מ/ 5427/15/43.

[29] בן־גוריון, מן היומן, עמ' 271.

[30] 'על הפרק: שאלות דת וצבא', הצופה, 1.7.1948, עמ' 1.

[31] אהרון קמפינסקי, התארגנות רבנים בציונות הדתית: המקרה של חבר הרבנים, סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן, רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר־אילן, עמ' 124.

[32] קרן, דת וצבא, עמ' 230-241.

[33] גרדי, פרקי חיים.

ללימוד תורה בירושלים. שם הכירוהו הרב אברהם יצחק הכהן קוק (הרב הראשי לא"י), הרב יעקב משה חרל"פ, ולימים גם הרבנים הראשיים הבאים, הרב הרצוג והרב עוזיאל. ספריו התורניים הראשונים שפרסם הרב גורן, כבר בשנות העשרים לחייו, היו 'נזר הקודש' (פירוש ל'משנה תורה' של הרמב"ם) ופירוש למסכת מקוואות. לימים נשא הרב גורן לאשה את בתו של הרב דוד הכהן, 'הנזיר'. את דרכו הצבאית החל הרב גורן כחייל במחתרת הלח"י. מנקודה זו, כאשר הוא ממזג הן גדלות בתורה והן ניסיון צבאי, הוא היה מקובל על הרבנים הראשיים כמיועד לעמוד בראש הרבנות הצבאית.[34] בשורות הבאות יובהר ההבדל המהותי בין השירות הדתי לרבנות הצבאית.

אופי הפעילות – בין אדמיניסטרציה לפסיקת הלכה

הביטוי המרכזי שממחיש את ההבדל בין הרבנות הצבאית לשירות הדתי מתמצה באופי פעילותם. על השירות הדתי הוטלה המשימה לספק שירותי דת לחיילים החפצים בכך ולארגן מבחינה אדמיניסטרטיבית את הטיפול בצורכי החייל הדתי. הוא הוכפף לאכ"א, והחל את פעילותו עוד לפני קום המדינה, כבר במסגרת ה'הגנה'. בתאריך 17.5.1948 פורסם התקן של השירות הדתי בו פורטו תפקידיו:[35]

- הקמת בתי כנסת במחנות.
- לדאוג להווי דת במחנות (שיעורי תורה, חיזוק רוחני).
- לדאוג להקמתן של יחידות דתיות נפרדות. (בנושא זה נתמקד בהרחבה להלן).
- לפקח על שמירת השבת כיום מנוחה.
- לפקח על נושא הכשרות.
- לקיים את המגע עם הגופים הדתיים ביישוב. הכוונה, ככל הנראה, לקשר עם הרבנות הראשית ועם גורמים פוליטיים. לכך נידרש בהמשך.

המכנה המשותף של תפקידים אלו, שיועדו לשירות הדתי, מלמד על כך שהשירות הדתי היה גוף שמטרתו התמקדה בעניינים ארגוניים ולא בשאלות של

[34] יצחק אלפסי, 'קורים לדמותו של רבינו הגדול זצ"ל', בתוך: המעלות לשלמה – ספר זיכרון בהלכה ובאגדה לרב שלמה גורן (עורך: יצחק אלפסי), ירושלים, תשנ"ו, עמ' 15-19. וכן: Shalom Freedman, *Rabbi Shlomo Goren – Torah Sage and General*, Jerusalem-New York, Urim Publications, 2006, pp. 17-23; מישלוב, בעין הסערה; הרב גורן, בעוז ובתעצומות; הולנדר, דיוקנו ההלכתי, עמ' 1-3.

[35] תקן זה נמצא בארכיון האישי של נתן גרדי, ראש השירות הדתי. ארכיון הציונות הדתית (להלן: אצ"ד), נתן גרדי / 28. ראו גם: בן־גוריון, יומן המלחמה, עמ' 693.

פסיקת הלכה. מקרה מעניין שמדגים זאת מובא בארכיונו של ראש השירות הדתי, נתן גרדי.[36]

לגרדי נודע כי בבתי חרושת של הצבא מייצרים בשבת מכוניות משא. מצד אחד היה במקרה זה חילול שבת, אולם היות ומדובר בצורכי הצבא, היה שיקול של פיקוח נפש. גרדי הזמין את הרבנים ראובן כץ, רבה של פתח תקווה, ואת הרב איסר יהודה אונטרמן, לימים הרב הראשי של ישראל, כדי שיפסקו בעניין. הרבנים פסקו לבסוף כי יש היתר הלכתי לייצר מכוניות אלו בשבת מטעמי פיקוח נפש, אך דרשו להתייעץ אתם שוב אם יצטרכו לחדש פעם נוספת את העבודה בשבת.

נתן גרדי מתאר את הקשיים בהם הוא נתקל בתחילת עבודתו, כאשר נושא הסדרת ענייני הדת בצה"ל היה בחיתוליו. הדבר הגיע לכדי איום בהתפטרות של גרדי מתפקידו (שלא התממש בגלל התערבות של הפועל המזרחי שמנעה זאת ממנו).[37] הפעילות האדמיניסטרטיבית של השירות הדתי מצאה את ביטויה באופי המשרתים בו: בראש השירות הדתי עמדו קציני דת כשלצדם סַמלי דת ופקידים.[38] יש לציין כי לפעילות השירות הדתי נוסף בלחצו של נתן גרדי גם נושא 'חווי הדת', שגרדי ראה בו תחום פעילות חשוב הנחוץ לחייל הדתי.[39]

הרבנות הצבאית, לעומת זאת, הוקמה במטרה לשמש כפוסקת הלכה בשאלות של צבא ומלחמה.[40] במכתב ששלחו הרבנים הראשיים לישראל, הרב הרצוג והרב עוזיאל, לדוד בן־גוריון, בו ביקשו למנות את הרב גורן לתפקיד הרב הראשי לצה"ל, הם הבהירו מדוע השירות הדתי לא יכול לתת מענה מספיק לצורכי החיילים הדתיים:

> מתוך הניסיון של התקופה הקצרה למדנו לדעת שהתפקידים אינם רק טכניים היכולים להיעשות ע"י אנשים דתיים מוכשרים כי אם מוכרחים להוציא אותם לפועל רבנים מובהקים יודעי תורה ועומקה של הלכה ומוסמכים להוראה. עמדנו ונעמוד יום יום בפני שאלות של הלכה למעשה שיצטרך להכריע עליהם

[36] אצ"ד, נתן גרדי/ 28.

[37] גרדי, פרקי חיים, עמ' 197-198.

[38] בשירות הדתי שירתו כמאה איש. 'השרות הדתי בצבא, תפקידיו והיקפו', הצופה, 24.12.1948, עמ' 1. מספר המשרתים בשירות הדתי התפרסם לאחר שבעל המשמר נטען כי בשירות הדתי משרתים כאלף איש, וכי הדבר גורם לבזבוז רב לצבא.

[39] גרדי, פרקי חיים, עמ' 196.

[40] הנוסח הרשמי: 'לקבוע הלכות והוראות בענייני דת לצבא; ללמד בצבא את ההלכות וההוראות בענייני דת; לפקח על ההוצאה לפועל של ההוראות האלה...' זאת בנוסף לתפקידים שהוגדרו לשירות הדתי. אצ"ד, נתן גרדי/ 28.

הרב הממונה בצבא. או גם אם תובא בפני הרבנות הראשית לא״י, חשוב מכל הבחינות שתובא ע״י רב מוסמך שידע להרצות בפניה את הדברים.[41]

מהדברים עולה כי תפקודו הארגוני של השירות הדתי לא סיפק את הרבנות הראשית, שעמדה על כך שתהיה סמכות הלכתית בצבא. בשונה מהשירות הדתי שהתמקד בעניינים הארגוניים/ הטכניים, הרבנות הצבאית הוקמה במטרה לעסוק בענייני ההלכה.

המטרה – בין יחידות נפרדות ליחידות משותפות

הבעיות הקשות שעמדו בפני החיילים הדתיים עוד בתקופת ה׳הגנה׳ והמחתרות הולידו את הפתרון שנראה היה כי הוא ההגיוני ביותר באותם הימים: יחידות נפרדות לחיילים דתיים.[51] בחיבורו המקיף על היחידות הנפרדות ב׳הגנה׳ ובפלמ״ח, טוען מרדכי פרידמן כי אותן יחידות נפרדות היו בעיני הציבור הדתי־לאומי כורח המציאות ולא חזון או אידיאל של היבדלות.[52] עם זאת, הקמתן של יחידות אלו גררה ויכוח עקרוני על דמותו של צה״ל. השירות הדתי נתפס כמי שמוביל את הקו של ההפרדה, ואילו הרבנות הצבאית נתפסה כמי שהתנגדה לרעיון ואף ראתה בו סכנה ממשית לליכודה של החברה הישראלית. להלן נרחיב בשתי הגישות המנוגדות הללו.

50 להרחבה על חזון מדינת התורה בציונות הדתית, ראו: כהן, הטלית והדגל.

51 גרדי, פרקי חיים, עמ׳ 192-193. על המאבקים בנושא זה מספר שנים לפני קום המדינה, ראו: גלבר, תולדות ההתנדבות (כרך ב׳), עמ׳ 55-57.

52 פרידמן, היחידות הדתיות.

שני קצוות של החברה הישראלית באותה תקופה תמכו ביצירת היחידות הנפרדות לחיילים דתיים. מצד אחד, רוב הנציגים הדתיים בכנסת, ומצד שני, הנציגים החילוניים המיליטנטיים.

הטיעון המרכזי שמאפיין את תומכי ההפרדה הייתה האפשרות הפשוטה יחסית לספק לחיילים הדתיים את צורכיהם. ניתן היה בקלות להכשיר את המטבחים; לא בוצעו אימונים ביחידות הנפרדות; היו ברורות הזכויות באשר לתפילות, לגילוח ולשירותי דת אחרים.[53] כאחד הסעיפים בפקודת המטכ"ל בה הוגדרו מטרות השירות הדתי, נכלל סעיף הנוגע ליחידות הדתיות: 'לדאוג להקמתן של יחידות דתיות בחטיבות וסיפוק צורכיהן הדתיים'. השירות הדתי נועד להסדיר את ענייני הדת בצה"ל במסגרתן של היחידות הדתיות. סא"ל נתן גרדי, ראש השירות הדתי, ראה ביחידות הנפרדות את הפתרון 'לפני סכנת הפסקת קיום היהדות הדתית בדור הבא', כפי שהוא כתב במכתב לרב מאיר בר־אילן, נשיא הסתדרות המזרחי:

> עם כל התלבטותי הנפשית בשאלה זו, אינני רואה כיום כל תרופה אחרת, רק בריכוז כל הדתיים ביחידות מיוחדות עם פיקוד דתי מלבד פיקוד עליון; בגדנ"ע – גרנ"ע דתי מיוחד עם פיקוד דתי מיוחד דתי. בצבא – גדודים ואפילו חטיבה.[54]

ההכרה בדבר הצורך בהקמתן של היחידות הנפרדות הייתה נחלתן של המפלגות הדתיות, ובראשן הפועל המזרחי.[55] ואולם בתוך הפועל המזרחי החלה להתגבש התנגדות לכך, כפי שמעיד יחיאל אליאש, מי שייסד את המסגרת להקמת היחידות הנפרדות. הוא ציין מספר סיבות שהובילו להתנגדות. היו שטענו כי 'בצורה כזו אנו קובעים שכל ארגון ההגנה אין לו חובות כלפי דת ישראל', וטענה נוספת הייתה שהקמת היחידות הללו תגרום 'להקטנת הנאמנות והמשמעת לפיקוד ההגנה'. התנגדות זו הייתה ככל הנראה כה משמעותית, עד כי אליאש קבל כי העסקנים בפועל המזרחי לא אפשרו לו לעסוק בנושא זה. על פי תיאורו, הם 'הפריעו לי מיד עם תחילת העבודה... לא נתנו לי משרד שבו אוכל לקבל חברים לדון בנושאים אלה...'[56] ואולם, משה אונא, מנהיג הקיבוץ הדתי, מציין כי גם המתנגדים לכך בפועל המזרחי הבינו בטופו של דבר 'שאם ברצוננו

---

[53] דוגמאות לבעייתיות שנודעה לחיילים הדתיים בשירות ביחידות משותפות, מובאות אצל פרידמן, היחידות הדתיות, עמ' 11-15.

[54] מכתב של נתן גרדי לרב מאיר בר־אילן, אצ"ד, נתן גרדי/14.

[55] כך עולה במפורש מהמסמך של התנועה: הפועל המזרחי בשנות תש"ב-תש"ט (סיכומי פעילות לוועידה העשירית), ירושלים, ז'-י"ב מרחשוון תש"י, עמ' 109-115.

[56] אליאש, מעשה הבא בחזון, עמ' 212-213.

לשמור על החייל שיישאר דתי – קיימת רק אפשרות אחת: ריכוזם ביחידות דתיות'.[57]

אלתר ולנר, ששירת בפלוגה דתית, מציין כי הפלוגות הדתיות תרמו בסופו של דבר תרומה מכרעת לעיצוב היחידות בצה"ל, בהן ניתנת אפשרות לקיים אורח חיים של שמירת מצוות, ובמקביל להיות חייל למופת.[58] אחת הטענות, כפי שנראה בהמשך, הייתה כי היחידות הדתיות יגרמו ליצירת גטו לדתיים. ולנר טוען כי לא רק שהדבר לא יצר גטו לדתיים, אלא להפך. דווקא היחידות הנפרדות השפיעו והביאו לידי שינויים בענייני דת בצבא כולו. אלו שהתנגדו ליחידות נפרדות היו צריכים להוכיח כי ביחידות משותפות התנאים לחיילים דתיים אינם פחותים מהיחידות הנפרדות.

מבחינתם של הנציגים החילוניים היה יתרון ברור ליצירת ההפרדה: הפרדה בין דתיים לחילוניים בצבא נטרלה למעשה את המוקש המרכזי שעמד ביסוד הסדרת ענייני הדת בצה"ל: לא נדרשה פעילות בכל הצבא כפי שנדרשה ביחידות הדתיות, ולא היה צורך לכפות את חוקי ההלכה על חיילים חילוניים.[59]

הטיעון המרכזי ששזור כחוט השני בקרב שוללי היחידות הנפרדות הוא עקרון האחדות והממלכתיות. הרב גורן מונה שתי סיבות חברתיות המהוות בעיה ביחידות הנפרדות: האחת, כי הן יוצרות גטו דתי בצבא. הסיבה השנייה היא ויתור על חקיקה דתית וקביעת אורח חיים דתי לצה"ל כולו. בנוסף לכך מציין הרב גורן בעיה חברתית נוספת: יחידה דתית עלולה להיפגע, כפי שאכן קרה בפלוג'ה.[60] הרב גורן טען גם כי ישנם חיילים רבים שאינם מוגדרים כ'דתיים', ועל כן אינם משרתים ביחידות דתיות, אך הם לא רוצים להיכשל באיסורים הלכתיים בסיסיים כמו שבת וכשרות.[61] היו שטענו כי 'עם שליחת חברינו ליחידות מעורבות נשפיע מבחינה דתית על הבלתי־דתיים'.[62] גורם נוסף שהתנגד

[57] אונא, ברוכים נפרדות, עמ' 112, 113. עם זאת, עמדתו הרשמית של הקיבוץ הדתי, כפי שנראה להלן, הייתה כי יש להתנגד ליחידות הנפרדות. ייתכן אפוא כי התמיכה ביחידות הנפרדות הייתה עמדתו האישית של אונא.

[58] ולנר, חמושים, עמ' 296. בספר זה מתאר ולנר את פעילותה של הפלוגה הדתית בה שירת.

[59] הרב גורן סיפר כי אהרן ציולינג ממפ"ם אמר כי מבחינתו 'הדתיים יאכלו חמין כל היום, יניחו תפילין כל יום, ויניחו לחילוניים'. 'הרב גורן חוזר בתגובה', לאשה, גיליון 1955, 1.10.1984. (הכתבה נמצאה באדיבות גנזך הציונות הדתית, מוסד הרב קוק בירושלים).

[60] הרב גורן, בעוז ובתעצומות, עמ' 154-158; הנ"ל, 'הגבורה והקדושה', מבוא לספרו של ולנר, חמושים, עמ' 11-13. הרב גורן אמר לבן־גוריון עם מינויו כי הוא לא מובן להיות 'רב של הדתיים'. 'הרב גורן חוזר בתגובה', שם. וכן: איתן הבר, 'לא הסכמתי שיהיו שני צבאות – דתי ולא דתי', ידיעות אחרונות, 13.6.1971, עמ' 9; נעמי גולן, 'והעיקר לא לפחד כלל' – ליום השבעה לפטירת הרב גורן, הצופה (המוסף לשבת), 4.11.1994, עמ' 1.

[61] בן־גוריון, יומן המלחמה, עמ' 694.

[62] אליאש, מעשה הבא בחזון, עמ' 213.

נחרצות לקיומן של היחידות הנפרדות היה הקיבוץ הדתי.[63] נחום ברוכי מדגיש במחקרו כי 'חברי הקיבוץ הדתי לא הסכימו לגישה של "את נפשי הצלתי" שתפטור את כלל ההגנה מחובת השמירה על כשרות ושבת ותיצור יחידות פוליטיות עד כדי חשש לפרישה'.[64]

גישה זו תאמה לגישתו הממלכתית של בן־גוריון,[65] שראה כערך קיומו של צבא אחיד לכולם. הוא התנגד נמרצות ליחידות נפרדות לחיילים הדתיים. כאשר נחקק חוק כשרות בצה"ל טען בן־גוריון כי הדבר חיוני לא מטעמים פוליטיים, אלא מטעמי קיום, שהרי יהודי שאיננו מקפיד על כשרות יכול לאכול כשר וליהנות, מה שאין כן יהודי שומר מצוות, שלא יכול לאכול אוכל לא כשר.[66] קראוס טוען בהקשר לכך כי לו היו נותרות על כנן היחידות הנפרדות, הייתה היהדות הדתית מוותרת על כ־80% מכוחות הביטחון, כדי להבטיח מסגרת חברתית נוחה לדתיים.[67]

אוסטפלד מציינת כי גם לאחר שפורקו היחידות הנפרדות עם תום המלחמה, המפלגות הדתיות עדיין לא ויתרו על הרעיון בהקמתן מחדש; הן ראו בכך צורך חיוני לחיילים הדתיים. אולם בן־גוריון, כאמור, התנגד לכך נחרצות. אוסטפלד מסכמת זאת, באומרה כי – 'האינטגרציה בין חיילים חילוניים לדתיים הייתה צעד מחויב המציאות בארגון צבאי סדיר. התפיסה שגובשה והמסגרות הארגוניות שהוקמו לצורך זה היו חדשות ולא תאמו למסגרות הוולונטריות שהתקיימו במחתרת והתבססו על רצון טוב. צה"ל, ככל צבא סדיר, מיסד את נושא הדת, כדי לתת תשובה הולמת לצרכים של כלל חיילי צה"ל, אך מבלי לקפח את זכויותיהם של החיילים הדתיים'.[68]

במאמרה 'דת וצבא במלחמת העצמאות' מציינת שלומית קרן כי הן השירות הדתי והן הרבנות הצבאית נקטו 'עמדה מתבדלת', ולטענתה דפוס יחסים זה 'שלל אפשרות של מעורבות הדת על ערכיה בעיצוב התרבות החיילית של צבא המדינה'.[69] לאור הנאמר לעיל נראה שהמציאות הייתה מורכבת מכפי שמתואר. ראשית, למרות מטרתם המשותפת של השירות הדתי והרבנות הצבאית – הסדרת

[63] על האידיאולוגיה של הקיבוץ הדתי, ראו בהרחבה פישמן, בין דת לאידיאולוגיה.

[64] נחום ברוכי, פעילות הקיבוץ הדתי בתחום הביטחון בתקופת המנדט, תרצ"ו-תש"ז (1936-1947), עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשנ"ז. בגישה המתנגדת ליחידות הדתיות החזיק, למרבה הפלא, גם הרב אברהם ישעיהו קרליץ, 'החזון איש'. ראו בראון, החזון איש, עמ' 259, 266, 306.

[65] להרחבה: קידר, ממלכתיות.

[66] זרח ורהפטיג, חמישים שנה בשנה, פרקי זכרונות, תשנ"ח, עמ' 31.

[67] נפתלי קראוס, השנתון הדתי האנציקלופדי, תל־אביב: ספרייתי, תשכ"ג, עמ' 24.

[68] והבה אוסטפלד, צבא נולד, עמ' 441.

[69] קרן, דת וצבא, עמ' 220.

הדת בצבא – היו ביניהם הבדלים מהותיים, ולא ניתן לתאר את שני הגופים הללו באותו אופן. ושנית, 'העמדה המתבדלת' לא ביקשה להימלט מההיבט החינוכי בעיצוב הסדרת הדת בצבא, אלא הייתה הכרחית על מנת לבנות 'קומה ראשונה' בדמות יצירת 'שולחן ערוך אחיד' לצה"ל; וכאשר הדבר הושג – היה מקום לפנות להקמת 'הקומה השנייה', בדמות עיצוב הלכות צבא ועיצוב הפן החינוכי על ידי הרבנות הצבאית.[70]

הקמת הרבנות הצבאית והמאבקים סביבה

היוזמה להקמת סמכות רבנית/הלכתית בצה"ל, ולהעמיד בראשה את הרב שלמה גורן, באה מצִדם של שר הדתות מימון והרב הראשי הרצוג.[71] על פי אחת העדויות, הרב מימון אף איים בהתפטרות אם לא תוקם רבנות צבאית.[72] המגמה הייתה למסד מסגרת הלכתית שצריכה להיות מבין שורות הצבא, ולא על ידי גורם חיצוני.

בתאריך י"ח ניסן תש"ח הוחלט בישיבה בבית הרב הרצוג למנות את הרב גורן כרבצ"ר. בכ"ג ניסן הודיעה הרבנות הראשית ל'הגנה' כי הוקמה הרבנות הצבאית וכי הם (דהיינו, הרבנים הראשיים) מינו את הרב גורן כנציגם לענייני הצבא. לאחר הקמת המדינה הכינה הרבנות הראשית הצעת תקנון לרבנות הצבאית ומינתה שוב את הרב גורן כרב הראשי לצה"ל. בכ"ג סיון, כפי שראינו, העבירו הרבנים הראשיים את דרישתם לבן־גוריון להקים רבנות במסגרת הצבא ולמנות רב ראשי לצבא. בר"ח אב המליץ הרב הרצוג לאשר את מינויו של הרב גורן לתפקיד. בי"ג חשון תש"ט הודיעו הרבנים הראשיים לרמטכ"ל יעקב דורי כי הרב גורן מונה על ידיהם לתפקיד הרב הראשי לצה"ל.[73]

תאריכים אלו תואמים לעדותו של בן־גוריון. ביומנו הוא מספר כי בתאריך 9.8.1948 הגיע אליו הרב גורונצ'יק (גורן) כנציגם של הרב הרצוג והרב מימון לתפקיד הרב הראשי לצה"ל. 'אמרתי לו שיש פקפוקים', כותב בן־גוריון. 'המועמדים צריכים להיות אנשים שיעוררו כבוד גם מצד החופשים וישפיעו על הערב־רב שממנו מורכב הישוב. אם הרבנים לא יעוררו אמון וכבוד – (הם) יקלקלו יותר משיתַקנו'. וממשיך בן־גוריון: 'גורונצ'יק (גורן) מודה בכך. הוא בעצמו היה בהגנה. גמר אוניברסיטה (פילוסופיה ומדעים קלסיים). שלחתי אותו

[70] להיבט החינוכי בעבודת הרבנות הצבאית מוקדש הפרק החמישי.

[71] גרדי, פרקי חיים, עמ' 210. על מעורבותו של הרב מימון בהסדרת הדת בצה"ל, ראו: גאולה כת־יהודה, הרב מימון בדורותיו, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ט, עמ' 585-588. להרחבה נוספת: דון־יחיא, הרב מימון.

[72] בן־גוריון, יומן המלחמה, עמ' 610-611.

[73]

ליעקב [דורי]'.[74] לבן־גוריון, שתמך עקרונית בהסדרה רשמית של עניניי הדת בצה"ל, היה חשוב שהרב הראשי לצה"ל יהיה דמות מוערכת גם בקרב מי שאינם דתיים. מדברי בן־גוריון ניתן ללמוד כי מועמדותו של הרב גורן הייתה מקובלת עליו לחלוטין, בעיקר בגלל דמותו שממזגת הן ידע תורני והן הימצאות בעולם האינטלקטואלי והמודרני.[75]

[74] על פי יומניו של דוד בן־גורין, מדינת ישראל המחודשת (כרך ראשון), תל אביב: עם עובד, עמ' 254. מובא גם במן היומן, עמ' 281.

[75] הרב גורן תאר גם הוא את פגישתו עם בן־גוריון בעניין מינויו לרב הראשי לצה"ל, ודבריו משקפים את אותה המגמה: בן־גוריון התלהב ממגמת הממלכתיות של הרב גורן, ומשום כך תמך במינויו לתפקיד. ראו הרב גורן, בערז ובתעצומות, עמ' 154-162.

[76] אצ"ד, נתן גרדי/23.

[77] יומן פעילות, עמ' 13-14.

[78] ראו: הסכם שיתוף הפעולה בין השירות הדתי לרבנות הצבאית, אצ"ד, נתן גרדי/28. וכן: בן־גוריון, יומן המלחמה, עמ' 808.

[79] מכתב לועה"פ של הפועל המזרחי, 7.10.1948, אצ"ד, נתן גרדי/14.

[80] גרדי, פרקי חיים, עמ' 216-217.

[81] על תופעת הממונים הפוליטיים יורחב להלן.

סיכום: הרבנות הצבאית בראשית דרכה: בין אתגרים לקשיים

תקופת הקמתה של הרבנות הצבאית טמנה בחובה הישגים מרשימים בדמות הנחלת מעמד הדת בצה"ל. היה בכך אתגר ייחודי הנובע מחידוש הריבונות היהודית בארץ, והצורך בהפיכת הצבא ל'צבא העם' בו משרתים חיילים מכל גווני האוכלוסייה. החלת העקרונות ההלכתיים ופקודות המטכ"ל בנושאי דת, כמו גם גיבוש הווי הדת בצה"ל, היו הכרחיים על מנת ליצור את התשתית הראויה לכך.

אולם לצד זאת לוותה תקופת הקמת הרבנות הצבאית בקשיים אובייקטיביים ובמאבקי כוח. ראשית, הקשיים האובייקטיביים שהיו בצבא באשר להסדרת ענייני הדת. בהקשר לכך ניתן לציין בעיקר את נושאי הכשרות ושמירת השבת בצבא שלא באו תמיד על פתרונם. שנית, המתחים בין שני הגופים, השירות הדתי והרבנות הצבאית, כאשר כל אחד מהם 'משך' לכיוון שונה, כמו למשל הפולמוס סביב יחידות נפרדות לחיילים דתיים. מתחים אלו, להם הייתה שותפה המערכת הפוליטית, פגמו במאמץ להסדיר את ענייני הדת בצה"ל. ושלישית, המעורבות הרבה של גורמים פוליטיים, שרצונם היה להביא להסדרת הנושאים הדתיים, תרמה להתנגשות עם הרבנות הצבאית והרב גורן בראשה, כמו גם עם בן־גוריון. דבר זה חיבל גם הוא במידה מסוימת במטרה להסדיר את ענייני הדת בצה"ל.

ואולם, למרות כל הקשיים בהם ניצבה הרבנות הצבאית עם הקמתה, דומה כי איש לא ערער על החשיבות והצורך בהתאמת ההלכה למציאות הצבאית. המציאות הריבונית שנוצרה עם הקמת המדינה יצרה את הדחיפות המתבקשת בגיבוש הלכות צבא ומלחמה, והרב גורן יצר בעניין זה קודקס חשוב לדורות הבאים. להלן נעסוק במגוון תחומים הלכתיים שעמדו על סדר יומה של הרבנות הצבאית בראשית המדינה: תחומי האישות – גֵטי מלחמה ופתרון בעיית העגונות, דרך הטיפול בחללים והתמודדות הלכתית בנושא השבת. את כל אלה הובילה גישתו ההלכתית הייחודית של הרב שלמה גורן.

בניין הדמוקרטיה
בתנאי משבר

- מלחמה ומוסר -פרשת קיביה / אפרת זקבך
- פעולת קיביה לאור ההלכה
- אירועי ואדי סאליב/ מתוך הספר: השיבה לציון
- הפנתרים השחורים / מתוך הספר: השיבה לציון
- גבירותי ורבותי מהפך / פוקסמן שע"ל

פעולת קיביה בזיכרון הציבורי הישראלי, 1953-1985

אפרת זקבך

המאמר מוקדש לזכרה של אִמי מורתי האהובה,
ד"ר עפרה קליסקי, שנפטרה טרם פרסומו.

מבוא

אור ל־13 באוקטובר 1953 הטילו מסתננים מירדן רימון אל בית משפחת קניאס ביהוד. כתוצאה מהפיצוץ נהרגו אם המשפחה ושניים מילדיה, בנימין בן שנה וחצי ושושנה בת ארבע. זו לא היתה הפעם הראשונה שאזרחים ישראלים נרצחו בביתם, אבל הפעם, אולי בשל מותם של שני ילדים קטנים, הוגדשה הסאה. ככל הידוע למחרת נפגש ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן־גוריון, ששהה אז בחופשה בטבריה, עם ממלא מקום שר הביטחון פנחס לבון, עם הרמטכ"ל מרדכי מקלף ועם ראש אגף מטה (אג"ם) האלוף משה דיין. משה שרת – שר החוץ וממלא מקום ראש הממשלה (שכיהן כראש ממשלה בפועל) – לא הוזמן.[1] בפגישה הוחלט להגיב בחריפות נגד ירדן והוצע שהיעד העיקרי לתקיפה יהיה

1 בני מוריס, **מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956**, עם עובד, תל אביב 1996, עמ' 274-275. ביולי 1953 יצא בן־גוריון לחופשה ממושכת שלאחריה, בדצמבר אותה שנה, פרש לשדה בוקר. שרת התמנה בינתיים לראש הממשלה, ולבון לשר הביטחון. כמה חודשים מאוחר יותר, ב־26.1.1954, הושבע שרת לראש ממשלה, אבל אף שהיה אחראי לנעשה במדינה, לא תמיד היה מודע למעשיהם של הכפופים לו: יחיעם ויץ, 'משה שרת, יומנו והמאבק על נורמות מוסריות בעשור הראשון למדינה', **גשר**, 139 (1999), עמ' 55. היחסים בין שרת לדיין לוו בחשדנות מתמדת. דיין סבר שמדיניותו המתונה של שרת שגויה וכי 'הוא איננו מחונן בעצמה, בתקיפות ובכושר המנהיגות הדרושים לישראל': משה דיין, **אבני דרך**, עידנים ודביר, תל אביב 1976, עמ' 137; ואילו שרת חשש שדיין יסלים את המצב בגבולות: 'כושר המזימה המופלג של הרמטכ"ל החדש', כתב ביומנו, 'יהיה שורש פורה סיבוכים': משה שרת, **יומן אישי**, א, ספרית מעריב, תל אביב 1978, עמ' 29, תרשומת ליום 12.10.1953. מערכת היחסים בין שרת ללבון היתה מורכבת ורצופה מחלוקות אף יותר: לבון לא קיבל את מרותו של שרת כראש ממשלה, הדיר אותו מענייני ביטחון והעלים ממנו מידע: דיין, **אבני דרך**, עמ' 139. בסוף פברואר 1955, בשל 'העסק הביש', נאלץ לבון להתפטר, בן־גוריון חזר למשרד הביטחון וב־2 בנובמבר חזר גם למשרד ראש הממשלה.

הכפר קיביה, שנמצא כ־30 קילומטרים מצפון־מערב לרמאללה וכ־6 קילומטרים מצפון למודיעין עילית. כפר זה צוין בדוחות המודיעין של צה"ל כאחד מבסיסי ההסתננות. יעדי המשנה, כך הוחלט, יהיו הכפרים נעלין ושוקבא. כפרים אלה נבחרו אף שלא היה ידוע על קשר ישיר בינם ובין הרצח ביהוד. הפיקוד על הפעולה נמסר לרס"ן אריאל שרון, מפקד יחידה 101, שהוקמה כחודשיים וחצי לפני כן. בלילה שבין 14 ל־15 באוקטובר פשטו כוחות צה"ל מגדוד 890 של הצנחנים ומיחידה 101 (שזו היתה להם הפעולה הצבאית רחבת ההיקף הראשונה) על שלושת הכפרים. בפעולה נהרגו 69 חיילים ואזרחים ירדנים, והיא עוררה סערה בארץ ובעולם בשל היבטיה המוסריים, המבצעיים והמדיניים.

מאמר זה יעסוק בדרך שבה הוצגה פעולה זו בשיח הציבורי בישראל מיד לאחר ביצועה, ויתמקד בעיקר בשאלה כיצד נחרטה הפעולה בזיכרון הציבורי הישראלי (היהודי) במהלך 30 שנים שחלפו מאז ביצועה – עד אמצע שנות השמונים של המאה ה־20, אז התקבע דימויה של הפעולה בזיכרון הציבורי הישראלי. במאמר אבחן כיצד קרה שפעולה שזכתה להסכמה ציבורית רחבה יחסית בעת ביצועה וזמן קצר לאחר מכן, לכל הפחות בשיח הציבורי, נהפכה ברבות הימים למושא לגינוי ולביקורת.

דרך הצגתה של הפעולה באמצעי התקשורת העיקריים מאמצע שנות החמישים ועד אמצע שנות השמונים יש בה כדי לשפוך אור על רוח התקופה המשתנה, על השימוש הבררני והמניפולטיבי שנעשה בעבר ההיסטורי לצורכי חברת ההווה ועל המאבק הפוליטי בין קבוצות בחברה שנאבקו להשליט את הזיכרון הרצוי בעיניהן.[2] זאת ועוד, העיסוק בפעולת קיביה הוא נדבך בדיון רחב יותר על עיצוב השיח הציבורי ביחס לפעולות התגמול של שנות החמישים ועל התמורות שחלו בחברה הישראלית ובערכיה. יתרה מזאת, פעולת קיביה היא מעין זכוכית מגדלת לדילמות שבאמצעותן בחנה החברה הישראלית, ועודנה בוחנת, את זהותה: המתח בין השימוש בכוח צבאי ובין ערכי המוסר בחברה שביקשה לראות בעצמה חברת מופת מוסרית; מתן הכשר לפעולות צבאיות ולתוצאותיהן גם כשאינן הכרחיות או מוצדקות; והשאיפה לטפח חברה של 'עברים חדשים', חסונים בגופם ובנפשם, אל מול השלמה לא תמיד מודעת עם בעיות מוסריות.

במחקר שמבקש לבחון את השיח הציבורי עולה השאלה המתודולוגית האם השיח המוצג באמצעי התקשורת אמנם מייצג את 'השיח הציבורי', והאם שיח זה מבטא את הזיכרון הציבורי? אף שקיים קושי של ממש להעריך את תפוצתם של אמצעי התקשורת ואת דפוסי הצריכה שלהם בציבור הישראלי, נבחר השיח התקשורתי כמייצגו של הזיכרון

2 בהמשך לגישותיהם של מוריס הלבווקס (סוציולוג צרפתי שטען כי הזיכרון הציבורי הוא שימוש בררני ומניפולטיבי בעבר ההיסטורי לצורכי חברת ההווה) ומישל פוקו (פילוסוף צרפתי שסבר כי הזיכרון הציבורי הוא ביטוי למאבק פוליטי בין קבוצות ואינטרסים שונים על השלטת הזיכרון): Moris Halbwachs, *On Collective Memory*, University of Chicago, Chicago and London 1992, pp. 24-25; Paul Hutton, *History as an Art of Memory*, University Press of New England, Hanover 1993, p. 76; Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*, Pantheon Books, New York 1972, pp. 3-17.

הציבורי משתי סיבות עיקריות: האחת – כמעט שאין אפשרות לבחון בהווה את הלכי הרוח העיקריים של העבר שלא באמצעות אמצעי התקשורת, שהם אחד המקורות העיקריים והנגישים ביותר לתקופה הנדונה; והאחרת – על פי אחת הגישות במחקר, הזיכרון הציבורי הוא תוצר של תחרות בין כמה סוגים של שיח ציבורי על העבר שמתקיימים בו־זמנית ומתחרים ביניהם בכל זמן נתון על עיצוב השיח הדומיננטי.[3] מכיוון שכך, השיח שזכה לביטוי הנרחב ביותר בתקופה הנדונה – במקרה זה השיח התקשורתי – הוא שעיצב את הזיכרון הציבורי על פעולת קיביה.

הרקע לפעולה – מדיניות הגמול בראשיתה

על פי אומדנים כ־750,000 מערביי ארץ ישראל נהפכו במהלך מלחמת העצמאות לפליטים בארצות ערב השכנות, בין היתר בגדה המערבית, אז בשליטת ירדן.[4] תופעת ההסתננות של הפליטים ושל כנופיות מקרב תושבי הכפרים בגדה המערבית וברצועת עזה אל תוך שטח מדינת ישראל כבר החלה בימי ההפוגה הראשונה במלחמת העצמאות, בקיץ 1948. ההסתננות הביאה לידי פגיעות ברכוש ובנפש ובמעמדם של כוחות הביטחון הישראליים, ערערה על ריבונותה של המדינה ויצרה תחושות של חוסר ביטחון בקרב תושביהם של יישובי הספר, שהתלוננו 'שסיוט רודף אותם'.[5] בשנים 1949-1956 חצו עשרות אלפי מסתננים את הגבול לישראל, מהם למטרות התיישבות, אחרים למטרות גנבה או חבלה.

מדיניות הגמול היתה מעוגנת בתפיסת הביטחון של היישוב כבר בשנות השלושים והארבעים של המאה ה־20, ובבסיסה עמדו שלושה עקרונות: ענישת המבצעים, נקמה בהם והרתעה ישירה שלהם ושל סביבתם מביצוע מעשים דומים בעתיד.[6] במענה על בעיית ההסתננות נערכו כבר בשלהי 1948 פעולות התגמול הראשונות, שהתאפיינו בפשיטה של יחידות קטנות מעבר לגבול ובירי לעבר מטרות או מיקושן. לרוב בוצעו הפעולות נגד מסתננים שנודע כי הם אלה שגנבו וחיבלו בשטח ישראל. עד מהרה התברר כי במקרים רבים אי־אפשר לאתר את המבצעים עצמם, וצה"ל החל לתקוף, בכוחות גדולים יותר, כפרים או מאהלי בדואים, בעיקר ברצועת עזה ובגדה המערבית, שמתוכם או מקרבתם יצאו המסתננים. משנת 1951 הוחלט למסד את פעולות התגמול ולהרחיב את היקפן: המודיעין הישראלי מיפה בהדרגה את הכפרים שהיו מעורבים בהסתננות, והורכבה רשימת יעדים בגדה המערבית וברצועת עזה.[7]

3 הסבר על גישה זו ראו: Jeffrey K. Olick, 'Collective Memory: The Two Cultures', *Sociological Theory*, 17, 3 (1999), pp. 336, 346.

4 מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 19-20.

5 דברי י' לנדאו, ראש המועצה האזורית השרון התיכון, פרוטוקול ישיבת ועדת חוץ וביטחון, 23.6.1953, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), א-7653/12; מוריס, שם, עמ' 44-50.

6 מוריס, שם, עמ' 199.

7 מרדכי בר־און, 'פעולות הגמול כמערכת של הרתעה', בתוך: מוטי גולני (עורך), **'חץ שחור': פעולת**

דא עקא, עד שלהי 1953 לא היו פעולות התגמול יעילות ולא השיגו את מטרתן – הרתעה של הערבים מהמשך ההסתננות והשבת הביטחון האישי לתושבי הספר. יתרה מזאת, במקרים רבים גילה הצבא אזלת יד ונכשל בביצוע משימות התגמול והביטחון השוטף שהוטלו עליו. כישלונן של יחידות צה"ל במשימות אלה הביא לידי הקמתה של יחידה 101 באוגוסט 1953, בפיקודו של אריאל שרון, לשם ביצוע פעולות תגמול והרתעה מעבר לגבול. בינואר 1954, חודשיים וחצי לאחר פעולת קיביה, מוזגה היחידה בגדוד הצנחנים 890, ומפקד היחידה, שרון, התמנה למפקד הגדוד, שנעשה הזרוע הביצועית העיקרית של מדיניות הגמול הישראלית.[8]

בכל תקופת פעולות התגמול התנהל ויכוח על המדיניות שעמדה בבסיסן, והוא גבר ככל שתכפו פעולות התגמול וגדלו ממדיהן. ויכוח זה – שהתנהל בדרך כלל בין קובעי המדיניות אך היו לו הדים מעל דפי העיתונות – היה חלק מפולמוס רחב יותר על מדיניות החוץ והביטחון של ישראל בין האקטיביסטים, ובראשם דוד בן־גוריון (ראש הממשלה עד יולי 1953 ומנובמבר 1955 ושר הביטחון עד יולי 1953 ומפברואר 1955), פנחס לבון (שר הביטחון מיולי 1953 עד פברואר 1955) ומשה דיין (הרמטכ"ל מ־6 בדצמבר 1953), ובין המתונים, שהמובהק שבהם היה משה שרת (ראש הממשלה מיולי 1953 עד נובמבר 1955 ושר החוץ עד יוני 1956). שרת אמנם היה השר הבולט מקרב מבקרי מדיניות הגמול, אבל הוא לא היה היחיד, וקבוצתו כללה את שרי מפא"י – זלמן ארן, קדיש לוז ופנחס ספיר; את שרי מפ"ם – ישראל ברזילי ומרדכי בנטוב; את שרי המפד"ל – משה שפירא ויוסף בורג; ואת שר המשפטים חבר המפלגה הפרוגרסיבית – פנחס רוזן.[9]

האקטיביסטים טענו שעל מדינת ישראל להוכיח את כוחה כדי לשרוד. השלום, לפי גישה זו, אינו בר השגה, והסכסוך הוא על עצם קיומה של המדינה. משום כך 'סיבוב שני' של מלחמה הוא בלתי נמנע, ועל כן דרושה מתקפת מנע ישראלית ורצוי אף התוויה של הגבולות מחדש, בייחוד לאורך הגבול עם ירדן. האסכולה המתונה, אף שחשה במצוקה הביטחונית ולא התכחשה לצורך בצבא חזק לשם המשך קיומה של המדינה, דגלה ב'מיתון הסכסוך' על ידי יצירת איזונים בין מדיניות הביטחון למדיניות החוץ, מאמץ דיפלומטי ומאבק על דעת הקהל הבין־לאומית, בד בבד עם ריסון צבאי ושאיפה לשלום ומתוך מתן תשומת לב לתודעה הלאומית של העולם הערבי.[10]

עזה ומדיניות הגמול של ישראל בשנות ה־50, מערכות, תל אביב 1994, עמ' 102; מוריס, שם, עמ' 220-221.

8 דיין, **אבני דרך**, עמ' 114; אורי מילשטיין, **ההסטוריה של הצנחנים**, א, שלגי, תל אביב 1985, עמ' 218, 246-249; Ariel Sharon, *Warrior*, Simon & Schuster, New York 1989, pp. 74-75.

9 גבי שפר, 'פתרון כולל מול מיתון הסכסוך הישראלי־ערבי; בחינה מחודשת של ההתנגשות בין משה שרת ודוד בן גוריון', בתוך: יצחק בן־משה (עורך), **הציונות והשאלה הערבית**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1979, עמ' 150.

10 אורי ביאלר, 'דוד בן־גוריון ומשה שרת – התגבשות שתי אוריינטציות מדיניות־ביטחוניות בחברה הישראלית', **מדינה וממשל**, א, 2 (תשל"ב), עמ' 71-84; שפר (לעיל הערה 9), עמ' 142-143; זכי

אנשי משרד החוץ, שעמדו ראשונים בפני חצי הביקורת הבין־לאומית, נשאו אף הם את קולם פעם אחר פעם נגד מגוון היבטים של מדיניות הביטחון של ישראל ונגד עקרון הגמול. כך למשל בראשית 1953 טען מנכ"ל משרד החוץ וולטר איתן כי מדיניות הגמול איננה יעילה לאורך זמן בצמצום ההסתננות, והוסיף ואמר: 'אני כופר בעיקר. איני רואה שום טעם בפעולות הצבא. אינני מקבל את טיעון הצבא, שרק לשון של כוח מבינים הערבים'.[11] ראוי לציין כי הן קולות הביקורת והן קולות התמיכה של קובעי המדיניות הושמעו על פי רוב בפורומים סגורים וככל הנראה לא הגיעו לידיעת הציבור הרחב. ההבדלים בתפיסת מדיניות הגמול בין האקטיביסטים למתונים ניכרו גם בפעולת קיביה.

פעולת קיביה

למחרת הרצח ביהוד הוציא רס"ן שמואל מלר, בשמו של אל"מ מאיר עמית, אז ראש מחלקת מבצעים באגף מטה במטכ"ל, את פקודת 'מבצע שושנה', על שם הילדה שושנה קניאס שנרצחה ביהוד. הפקודה הורתה על 'ביצוע פעולות חדירה לכפרים נעלין ושקבא במגמת פיצוץ וחבלה במספר בתים ופגיעה ביושביהם', וכן תקיפת קיביה 'במגמת כיבוש זמני, פיצוץ בתים, ופגיעה בתושבים והברחתם מן הכפר'.[12] אבל פקודת המבצע שיצאה מפיקוד המרכז והגיעה לכוחות המבצעים היתה שונה והורתה כך:

> תקיפת הכפר קיביה, כיבושו הזמני וביצוע הרס ופגיעה מקסימלית בנפש. במגמת הברחת תושבי הכפר מבתיהם [...] פשיטה לכפרים שקבא [ו]נעלין במגמת חבלה במספר בתים והרג תושבים וחיילים בכפר.[13]

עוד נאמר כי יש למנוע השארת עקבות ולמנוע זיהוי של היחידות הפועלות.[14] לא ברור מי בדיוק שינה את פקודת המבצע המקורית – האם קצין המבצעים של פיקוד המרכז סא"ל דוד אלעזר, ראש ענף המבצעים במטכ"ל סא"ל רחבעם זאבי או שמא קצין אחר. כך או כך, לימים תשמש פקודת מבצע זו עדות לפגיעה בכוונה תחילה בחפים מפשע. אריאל שרון, שקיבל את הנוסח הפיקודי, הורה לאנשיו על 'תקיפת הכפר קיביה, כיבושו ופגיעה מקסימלית בנפש וברכוש'.[15] לאחר שנים יכתוב שרון בספרו האוטוביוגרפי כי היה עליו

שלום, 'מדיניות הביטחון השוטף 1948-1956: דילמות מרכזיות', **עיונים בתקומת ישראל**, 1 (1991), עמ' 149-150.

11 'פרטיכל ישיבה שהתקיימה במשרד שר החוץ ביום 2/2/53', א"מ, מ"ח-15/ 4373.

12 מאת רס"ן שמואל מלר, אג"ם/ מבצעים אל מפקד יחידה 101, 'פקודת מבצע שושנה', 13.10.1953, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 644/1956-207.

13 מאת רס"ן אלכס שרון, פיקוד מרכז/ אג"ם, 'פקודת מבצע שושנה', 13.10.1953, א"צ, 644/1956-207. ההדגשה שלי.

14 מאת אלוף מאיר עמית, ראש מחלקת מבצעים, 'לוח זמנים', א"צ, 294/2010-4.

15 מרס"ן אריאל שרון אל מ"פ צנחנים, 'פקודת מבצע שושנה', 14.10.1953, א"צ, 644/1956-207.

לפגוע בכמה שיותר מאנשי המשמר הלאומי ולא באזרחים,[16] אבל גרסה רטרוספקטיבית זו אינה עולה בקנה אחד עם פקודות המבצע.

משנודע למשה שרת, ממלא מקום ראש הממשלה, על הפעולה המתוכננת בלא ידיעתו, הוא ביקש למונעה. ב־14 באוקטובר, שעות מספר לפני תחילתה, אישר לבון באוזני שרת כי אכן מתוכננת פעולת תגמול בתגובה לרצח ביהוד. שרת טען שהפעולה היא משגה חמור והסביר כי לא הוכח 'שמעשי תגובה יעילים במאזן'. לבון עמד על שלו והוסיף כי גם בן־גוריון מצדד בפעולה, ושרת, אף שהתנגד נחרצות, שוכנע כי הוא בדעת מיעוט.[17]

בליל 15 באוקטובר 1953 פשטו כ־130 חיילי צה"ל, כשליש מהם מיחידה 101 והיתר מהצנחנים, על הכפרים קיביה, נעלין ושוקבא.[18] בשעה שיצאו לפעולה, כך על פי עדותו של שרון, לא היה הפיקוד הבכיר משוכנע שהמשימה אפשרית, והוא קיבל הנחיה אישית מדיין, אז עדיין ראש אגף מטה, 'שנסתפק במשהו קטן, אם זה לא ילך'.[19] הלוחמים נחלקו לחמישה כוחות עיקריים: הכוח הראשון, בפיקודו של סרן שלמה באום, מילא את המשימה העיקרית – כיבוש קיביה ופיצוץ הבתים; הכוח השני, בפיקודו של סרן אהרון דוידי, כבש את המוצב הירדני שחלש על הכפר ולאחר מכן סייע בפעולה בתוך הכפר עצמו; הכוח השלישי, בפיקודו של סגן אלי גוזני, חסם את הדרך לתגבורת ירדנית מכיוון הכפר בודרוס לקיביה; הכוח הרביעי, בפיקודו של סמל מאיר הר־ציון, שזו היתה הפעולה העצמאית הראשונה שלו, פעל בכפר שוקבא במטרה למנוע הגעת תגבורת ולהטעיה; והכוח החמישי, בפיקודו של סמל ראשון אריק שליין, פעל בנעלין לאותה מטרה. כוחות צנחנים נוספים נשאו חומרי נפץ שנועדו לפיצוץ הבתים, ובסמוך לגבול מוקמו סוללות של מרגמות כבדות וכוחות עתודה.[20]

שני הכוחות שפעלו בנעלין ובשוקבא לא הצליחו למלא את משימתם בשלמות. בנעלין התנהלו חילופי אש בין כוח צה"ל לאנשי המשמר הלאומי. ובדרך לשוקבא נתקלה החוליה בשני שומרים של מטע זיתים וירתה בהם. לאחר מכן הגיעו הלוחמים אל הכפר עצמו, הטרידו אותו באש ופוצצו עמדה של המשמר הלאומי. ככל הנראה נפצע במקום סמל משטרה. בשני המקרים לא הצליחו הכוחות להיכנס אל תוך הכפרים ולפוצץ בתים כפי שנדרשו בפקודת המבצע, אבל הם הצליחו למנוע הגעה של תגבורת אל היעד המרכזי – קיביה.[21] במקביל נורו כ־50 פגזים על הכפר בודרוס במטרה להסיח את תשומת לבם של

16 Sharon, *Warrior*, p. 88. גרסה זו חוזרת בביוגרפיה שכתב בנו: גלעד שרון, **שרון: חייו של מנהיג**, מטר, תל אביב 2011, עמ' 91. המשמר הלאומי הירדני היה כוח צבאי שמבוסס על אזרחים, שמטרתו להגן על קו שביתת הנשק ועל הכפרים הסמוכים לו.

17 בן־גוריון ולבון מכאן ושרת מכאן: שרת, **יומן אישי**, א, עמ' 35-37, תרשומת ליום 14.10.1953.

18 מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 276.

19 כנס קציני חטיבה 202, 25.4.1957, א"צ, 3-79/2007.

20 מאיר הר־ציון, **פרקי יומן**, עידנים ודביר, תל אביב 1969, עמ' 164.

21 מאת רס"ן אריאל שרון אל אג"ם מבצעים, 'דוח מבצע שושנה ליל 15-14/10', 16.10.1953, א"צ, 644/1956-207; הר־ציון, שם, עמ' 164-169; מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 276-277.

הירדנים מהנעשה בקיביה, וכמה בתים ניזוקו. באותה עת פרצו כוחות צה"ל לקיביה ביישמם תרגולת לוחמה בשטח בנוי והשתלטו גם על מוצב המשמר הלאומי. רבים מתושבי הכפר נסו מזרחה, וכוחות צה"ל, שנשאו אתם כ־700 ק"ג חומר נפץ, החלו לפוצץ את בתי הכפר. במשך כשלוש שעות פוצצו חיילי צה"ל כ־45 בתים על יושביהם שהתחבאו במרתפים ובעליות הגג וכן בית ספר, תחנת משטרה, תחנת מים ובית קפה.[22] לימים סיפר שרון, 'אנו הלכנו בהחלטה נחושה [...] להפוך את הכפר לתל חרבות'.[23]

בתום הפעולה דיווח שרון כי בתוך שעה וחצי פרצו חייליו לרוב בתי הכפר ו'טיהרו' אותם באש ורימונים. לדבריו היתה 'בריחה כללית מהירה של רוב תושבי הכפר ואנשי מה"ל שנפוצו בבהלה לכל עבר'. בסוגריים הוסיף כי אנשי הכפר ברחו עוד בטרם פתחו אנשיו באש. עוד דיווח שרון כי לא היו נפגעים בקרב אנשיו וכי הוא אינו יכול להעריך את אבדות הירדנים ויש להסתמך על דיווחיהם.[24] על פי דיווח אחר, מאוחר מעט יותר, טען שאבדות הירדנים מסתכמות בעשרה עד 12 הרוגים.[25]

התגובות לפעולת קיביה

ימים ספורים לאחר הפעולה, משהתברר כי במהלכה נהרגו 69 ירדנים, רובם נשים וילדים, הוכתה ההנהגה הישראלית בתדהמה. אף הלוחמים, שמיד לאחר הפעולה חשו סיפוק על הצלחתה, לא העלו בדעתם כי ממדי ההרג גדולים כל כך, ואת הידיעות הראשונות על כך, שהגיעו מירדן, ייחסו ל'הגזמה מזרחית'.[26] התייחסות אל מספר ההרוגים הרב כאל הגזמה מצויה גם במאמר מערכת ב**מעריב** מ־18 באוקטובר.[27] בעדותם אמרו הלוחמים, בניגוד לפקודת המבצע שקיבלו, כי סברו שאין איש בכפר וטענו כי הזהירו את התושבים ובדקו את הבתים טרם פיצוצם, אבל לא בדקו במרתפים ובקומות העליונות. אחרים אמרו כי לא זו בלבד שבדקו את הבתים לפני פיצוצם, הם אף סייעו לילדים ולזקנים להימלט על נפשם, ובהזדמנויות שונות הצילו ברגע האחרון, בטרם הופעלו חומרי הנפץ, ילדים

22 מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 277; אלוף מאיר עמית (לעיל הערה 14).

23 כנס קציני חטיבה 202, 25.4.1957, א"צ, 3-79/2007. דברים ברוח זו כתב גלעד שרון בספרו על אביו. לדבריו, בעת שדיין אמר לשרון כי אם המשימה תתברר כקשה מדי, יוכל להסתפק בפיצוץ בתים ספורים בקצה הכפר, ענה לו שרון: 'לא, אנחנו לוקחים איתנו 600 ק"ג של חומר נפץ ונבצע את המשימה. הכפר הזה ישכב', ראו: שרון, **שרון**, עמ' 90-91.

24 מאת רס"ן אלכס שרון אל מפקדת פיקוד מרכז/ אגם, 'דוח ראשוני למבצע שושנה', א"צ, 4-294/2010.

25 מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 277; שבתי טבת מראיין את אריאל שרון, קלטת מס' 354, צד א, א"צ, 4-294/2010.

26 דברי צבי סדן, 'חבר הקיבוץ בצה"ל – משפט תנועתי', ארכיון מזרע, מזכירות החטיבה הצעירה, מנהלי/מז"ט 40 (3), עמ' 21.

27 עזריאל קרליבך, 'תיאורו של רדיו רמאללה, בעל הדמיונות וההפרזות המזרחי', **מעריב**, 18.10.1953.

ונשים שהתחבאו בבתים. לוחמים אחרים טענו כי בסערת הקרב לא הבחינו מי חמוש ומי לא, וכי לתושבים היה די זמן לצאת מבתיהם בטרם חיילי צה"ל נכנסו לכפר.[28] גם הרמטכ"ל מקלף טען כי 'התושבים ברחו והבתים נהרסו, אי אפשר לבחון מה יש בכל בית'.[29] אולם דוח הלגיון הירדני קבע כי רוב ההרוגים נפגעו מאש מקלעים ומרסיסי רימונים ותיאר כי חיילי צה"ל עברו מבית לבית והרגו בשיטתיות את יושביהם לפני שפוצצו את הבתים. גם דוח האו"ם הטיל את האחריות למותם של חפים מפשע רבים על חיילי צה"ל וקבע כי התושבים אולצו להישאר בבתיהם עד שאלה פוצצו עליהם, וכי מי שניסה לברוח נורה בפתח ביתו.[30] ראוי לציין כי רק לאחר קיביה הודגש בפקודות המבצע כי אין לפגוע בנשים ובילדים.[31]

ההשלכות הדיפלומטיות על מדינת ישראל היו קשות: מועצת הביטחון של האו"ם גינתה את ישראל גינוי חריף;[32] אנגליה העבירה משלוח סמלי של נשק למשמר הלאומי הירדני; ארצות הברית השעתה את המענק הכספי שאמור היה להיות מועבר לישראל;[33] אנשי משרד החוץ דיווחו על תגובות קשות לפעולה ברחבי העולם והביעו את דעתם השלילית על הפעולה: 'מעשה זה הביא את מעמדנו הבינלאומי אל עברי פי פחת',[34] כתב השגריר בוושינגטון, אבא אבן, אל שר החוץ שרת, ואנשי השגרירות הישראלית באנגליה דיווחו על הלך רוח דומה. אנשי השגרירות הבריטית בישראל הביעו זעזוע מהפעולה וציינו – בניגוד להודעתו של בן־גוריון כי תושבי ספר נזעמים ביצעו את הפעולה – כי היא היתה ללא ספק 'פעולה צבאית מתוכננת'.[35] גם שגרירות צרפת הביעה את חוסר שביעות רצונה מהפעולה וקראה לישראל להימנע מפעולות פרובוקטיביות.[36] יהודי ארצות הברית ואנגליה מתחו ביקורת על מוסריות הפעולה,[37] וחודשים ספורים אחר כך אף דווח כי יהדות ארצות הברית טרם התאוששה מעניין קיביה 'מבחינה מוסרית פנימית'.[38] העיתונים הראשיים בארצות

28 זאב שיף, 'קיביה', **מוסף הארץ**, 10.12.1965; מירה מאיר, **איש רעים: לזכר חנן סמסון**, ספרית פועלים, תל אביב 1978, עמ' 45; אורי מילשטיין, **מלחמות הצנחנים**, רמדור, תל אביב 1968, עמ' 30; הנ"ל, **ההסטוריה של הצנחנים**, א, עמ' 231; שבתי טבת מראיין את אריאל שרון, קלטת מס' 354, צד א, א"צ, 294/201-4; שרון, **שרון**, עמ' 91; Sharon, *Warrior*, p. 89.

29 תרשומת ישיבות הממשלה הרביעית, 18.10.1953, א"מ.

30 מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 277, 567 הערה 92.

31 לדוגמה: 'הוראה מבצעית אריה', 28.3.1954, א"צ, 636/1956-13; פקודת 'מבצע יהונתן', ללא תאריך, א"צ, 922/1975-1371; פקודת 'מבצע שומרון', 10.10.1956, א"צ, 629/1957-35.

32 דברי שר החוץ משה שרת, **דברי הכנסת השנייה**, 30.11.1953, א"מ, עמ' 268-269.

33 מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 279-280.

34 'מאת השגריר בוושינגטון אל שר החוץ', 22.11.1953, א"מ, חצ-4/ 2949.

35 From F. E Evans to Mr. M. Sharett, The Minister for Foreign Affairs, 16.10.1953, א"צ, 636/1956-5.

36 From the Embassy of France to The Ministry for Foreign Affairs, 19.10.1953, א"צ, 636/1956-5.

37 'מאת: מ' שליט, השגרירות בוואשינגטון אל מאה"ב, משרד החוץ הקריה', 11.11.1953, א"מ, חצ-4/ 2949; 'מתוך דו"ח שגריר ישראל בלונדון מיום 12 בנובמבר 1953', 12.11.1953, א"מ, חצ-4/ 2949.

38 דברי הציר ראובן שילוח, תרשומת ישיבות הממשלה החמישית, 4.4.1954, א"מ.

הברית ובאנגליה צידדו על פי רוב בעמדתן של שלוש מעצמות המערב – בריטניה, צרפת וארצות הברית – שגינו את ישראל על הפעולה בקיביה, הטילו עליה את מלוא האחריות ודרשו ממנה להעניש בחומרה את האחראים לפעולה ולפצות את הירדנים.[39] **הניו יורק טיימס** ציין כי ארצות הברית הביעה תדהמה לנוכח הפעולה וסימפטיה למשפחות ההרוגים הירדנים.[40] חצי שנה לאחר הפעולה תיאר העיתון את הכפר החרב ואת התחושות הקשות של תושביו.[41] המגזין **טיים** כינה את הפעולה 'טבח' ותיאר באופן נרחב ולא מחמיא לישראל את מהלך הפעולה: כ־600 חיילים הסתערו על הכפר וירו בכל אדם ובהמה שנקרו בדרכם. לאחר מכן פוצצו בית ספר, מסגד ו־42 בתים. העיתון תיאר כי את זעקות ההרוגים ניתן היה לשמוע אף מבעד להדי הפיצוצים, וכי אנשי הכפר, שהתחבאו בשדות, יכלו לראות את חיילי צה"ל מעשנים ומתבדחים בפתחי הבתים. עם שחר, הוסיף העיתון לתאר, חזרו תושבי הכפר לחורבות בתיהם וגילו את ממדי ההרג. העיתון סיכם ואמר כי במעשיה הפכה ישראל את השלום לקשה יותר להשגה.[42]

הציבור הישראלי, לעומת זאת, תמך ברובו בפעולה, הזדעק נגד המדיניות הבין־לאומית שהוקיעה את ישראל,[43] ורק קולות יחידים יצאו נגד היבטיה המוסריים. כך למשל תהה ישעיהו ליבוביץ, ממבקרי הפעולה מההיבט המוסרי שלה, כיצד קרה שמיטב הנוער

39 ראו לדוגמה בעיתונים **הוושינגטון פוסט**, **טיים**, **הניו יורק טיימס** והג'ואיש כרוניקל: 'Britain Accuses Israel of Threat to Peace', *The Washington Post*, 17.10.1953; 'Those Responsible For Raid on Jordan Should Be Punished, State Dept. Says', *The Washington Post*, 19.10.1953; 'Allied Powers Blame Israel for Slayings', *The Washington Post*, 10.11.1953; 'Israel Censure Demanded in Kibya Attack', *The Washington Post*, 19.11.1953; 'United Nations: Strongest Censure', *Time*, 7.12.1953; Thomas J. Hamilton, 'U.S. Will Join Move to Condemn Israel on Jordanian Raid', *The New York Times*, 17.11.1953; 'Text of Kibya Resolution', *The New York Times*, 19.11.1953; 'Excerpts From Jordan's Reply at U. N. to Israel on Kibya Attack', *The New York Times*, 19.11.1953; 'Israel Reprisal for Murder at Yehudia: 42 killed', *The Jewish Chronicle*, 16.10.1953; 'Israel Raid on Jordanian Village: State Department's Concern', *The Jewish Chronicle*, 16.10.1953; '42 Israelis עם זאת 'הג'ואיש כרוניקל' ביטא לא פעם את עמדתה של מדינת ישראל, לדוגמה: Killed by Jordanians in Three Years: Board of Deputies Reaction to Foreign Office Statement', *The Jewish Chronicle*, 19.10.1953; 'Qibia Incident: Israel Deplores Three-Power Proposal', *The Jewish Chronicle*, 20.11.1953; 'Three-Power Draft Resolution on Qibya: "Unfair", Say Israelis', *The Jewish Chronicle*, 19.11.1953.

40 James Reston, 'U.S. Voice "Shock" At Israeli Attack On Jordan Village', *The New York Times*, 19.10.1953

41 'Kibya Remains an Alert', *The New York Times*, 15.4.1954

42 'Israel: Massacre at Kibya', *Time*, 26.10.1953

43 דברי חברי הכנסת זלמן ארן ממפא"י ושלום זיסמן מהציונים הכלליים, **דברי הכנסת השנייה**, **30.11.1953**, א"מ, עמ' 283, 295; מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 282; 'Israel: Massacre at Kibya', *Time*, 26.10.1953.

הישראלי, שנתחנך על ברכי הציונות והסוציאליזם, ביצע רצח שכזה: 'מאין בא לנו הנוער הזה, שלא חש מעצור ומניעה נפשית לבצע בידיו את הזוועה, כשניתן לו הדחף הפנימי או החיצוני למעשה תגמול? והרי נוער זה לא היה אספסוף, אלא הנוער שגדל ונתחנך בערכי חינוכו הציוני, במושגי ערכי האדם והחברה'.[44] עוד יוצא מן הכלל היה הקיבוץ הארצי, שהתנגד בתוקף לפעולה: 'זהו מעשה שנוגד את היסודות המוסריים של הגנתנו [...] הסתייגותנו ממעשה קיביה היא ברורה וחד משמעית'. מזכיר הקיבוץ הארצי, נתן פלד, אף דרש משלושת חברי התנועה ששירתו ביחידה 101 לעזוב אותה לאלתר.[45]

על פי בני מוריס, שחקר את יחסה של העיתונות הישראלית לפעולת קיביה בימים הראשונים לאחריה, רוב העיתונות הישראלית הגנה, גם אם בהסתייגויות, על מדיניות ישראל ועל צה"ל. **הארץ** ו**על המשמר** הסתייגו במידת מה מהפעולה, ורק **קול העם** – כלי הביטוי של המפלגה הקומוניסטית, שהיתה מחוץ לקונצנזוס – גינה את הפעולה מכול וכול.[46] מוריס מעריך כי הגבלות הצנזורה ומניעים פטריוטיים כאחד הם שהביאו לידי כך שבימים הראשונים לאחר הפעולה הצניעו רוב העיתונים הישראליים מידע עליה, ואף יצאו נגד המדיניות הבין־לאומית שהוקיעה את ישראל וגינו את מה שראו בו צביעות של המעצמות. הם גם מיעטו לפרסם מכתבים למערכת בנושא קיביה והצניעו פרטים רבים, כמו למשל את אחריותו של צה"ל לפעולה.[47]

בזמן שבשיח התקשורתי, המייצג גם באופן מוגבל את השיח הציבורי, הובעה על פי רוב תמיכה בפעולת קיביה ובמהלכי הממשלה בנוגע לה, בשיח הפוליטי, הרחק מעיני הציבור, התנהל ויכוח נוקב. לצד שרים וחברי כנסת שתמכו בפעולה על אף תוצאותיה הקשות – שכן הם ראו בה פעולה הכרחית להגנה על תושבי מדינת ישראל ועל ריבונותה (כגון דוד בן־גוריון, פנחס לבון, גולדה מאיר, פרץ נפתלי – כולם ממפא"י ויוסף סרלין מהציונים הכלליים) – היו שרים שמתחו ביקורת על תוצאותיה, על היבטיה המוסריים ועל האופן שהתקבלה ההחלטה לצאת לפעולה (כגון משה שרת, שר החוץ וממלא מקום ראש הממשלה; פנחס רוזן, שר המשפטים; משה שפירא מהמזרחי; ישראל רוקח מהציונים הכלליים ועוד).[48] חברי הכנסת של מק"י גינו את עצם הפעולה, ואילו רוב חברי הכנסת של

44 ישעיהו ליבוביץ, **תורה ומצוות בזמן הזה: הרצאות ומאמרים תש"ג-תשי"ד**, מסדה, תל אביב תשי"ד, עמ' 171-172.

45 **השבוע בקיבוץ הארצי**, גיליון 153, 30.10.1953. ראו גם דברי חבר הכנסת ריפתין, מזכיר מפ"ם, בוועדת החוץ והביטחון, 20.10.1953, א"מ, א-13/ 7563; יעקב חזן, 'בשורת האזרח משדה בוקר', **על המשמר**, 22.1.1954; ישיבת מזכירות הקיבוץ הארצי, 20.12.1953, ארכיון השומר הצעיר, 6.5 (1). ההדגשה שלי.

46 'מול חזית האיבה', **על המשמר**, 19.10.1953; חיים זוהר, 'שגרירי ישראל נפגשו באירופה עם המשלחת לאו"ם', **ידיעות אחרונות**, 20.10.1953; הרצל רוזנבלום, 'ושוב־הגבול...', **ידיעות אחרונות**, 23.12.1953; בני מוריס, 'העיתונות הישראלית בפרשת קיביה, אוקטובר־נובמבר 1953', **תיאוריה וביקורת**, 8 (1996), עמ' 37-38, 46.

47 מוריס, שם, עמ' 45.

48 תרשומת ישיבות הממשלה הרביעית, 18.10.1953, א"מ.

מפא"י והציונים הכלליים, שהיו חברות בקואליציה, ואף מפ"ם וחרות, שישבו באופוזיציה, תמכו במהלכי הממשלה. עם זאת זלמן ארן ממפא"י, אף שתמך עקרונית בשיטת הגמול, הודה בכנות 'אני חושב שמה שקרה שם היתה תאונה של מדינת ישראל', ויעקב ריפתין ממפ"ם ראה בפעולת קיביה 'מעשה שלילי באופיו ובתוצאותיו'.[49]

בצבא דווקא לא ראו בקיביה תאונה או מקרה, וביקורת של הדרג הצבאי הושמעה רק על הכשל ההסברתי: 'אנו לא הכינונו את דעת הקהל לקראת זה [...] לא הראנו שום כשרון הסברה בעניין זה'.[50] עם זאת ראוי לציין כי על פי רוב גם המצדדים בפעולה ראו בהרג חפים מפשע בכוונה תחילה מעשה פסול מוסרית, אבל לטענתם ההרג נעשה בשגגה, והנסיבות הביטחוניות חייבו פעולת תגובה חריפה.

את התמיכה הציבורית הרחבה בפעולה ובתוצאותיה אפשר להסביר על רקע כישלונו של צה"ל להתמודד עם תופעת ההסתננות. כתוצאה מכך, רווחו בציבור תחושות של ערעור הביטחון האישי, איום קיומי ומורל לאומי נמוך. יש להניח שהפעולה, שנתפסה כהצלחה צבאית, העלתה את המורל ונתנה תחושה של סיפוק.[51] זאת ועוד, נראה שערכיה האקטיביסטיים של החברה הישראלית בשנות החמישים ונרטיב 'העברי החדש' – שביקש לעצב אדם חדש, אנטיתזה ליהודי הגלותי המתואר כ'נשי' ומגלם בדמותו זקנה וניוון; אדם בעל חוסן גופני וטוהר נפשי, אקטיבי, המזוהה עם נעורים, עם התחדשות, עם גבריות ועם פטריוטיזם[52] – תרמו ככל הנראה גם הם לתפיסה החיובית של פעולת קיביה, שביטאה נטילת יזמה, התקפיות, עָצמה פיזית והגנה על הכבוד הלאומי.[53]

49 דברי ארן וריפתין, **דברי הכנסת השנייה**, 30.11.1953, עמ' 283, 271 בהתאמה.

50 דברי האלוף סירקין, כנס סגל הפיקוד הגבוה, 28.12.1953, א"צ, 847/1962-39.

51 עדות לכך היא דברים שצוטטו במגזין **טיים**: 'כששמעתי את החדשות ליבי התמלא גאווה': 'Israel: Massacre at Kibya', *Time*, 26.10.1953.

52 ראו לדוגמה: דויד ביאל, **ארוס והיהודים**, עם עובד, תל אביב 1994, עמ' 231-232, 238-240; מיכאל גלוזמן, 'הכמיהה להטרוסקסואליות: ציונות ומיניות באלטנוילנד', **תיאוריה וביקורת**, 11 (1997), עמ' 145-162; עוז אלמוג, **הצבר – דיוקן**, עם עובד, תל אביב 1998, עמ' 127-152, 334-338; רינה פלד, '**האדם החדש' של המהפכה הציונית: השומר הצעיר ושורשיו האירופיים**, עם עובד, תל אביב 2002, עמ' 30. אניטה שפירא, 'המיתוס של היהודי החדש', בתוך: יעקב גולומב (עורך), **ניטשה בתרבות העברית**, מאגנס, ירושלים 2002, עמ' 118.

53 על עליונות הגישה האקטיביסטית בחברה הישראלית בשנות החמישים ראו: מרדכי בר־און, 'הביטחוניזם ומבקריו', בתוך: הנ"ל (עורך), **אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה**, יד בן־צבי, ירושלים 1999, עמ' 102-103.

סיכום

השימוש שנעשה באירועים משנות החמישים כדי לתקוף את לבון בשנות השישים ואת שרון בשנות השמונים מלמד על היחס הדיאלקטי בין אירועי העבר לאירועי ההווה. השימוש באירועי העבר מלמד כי אלה השתרשו בזיכרון הציבורי וכי מי שהזכירו אותם ידעו זאת וביקשו להשתמש במצע מוכר כדי להוכיח את טיעוניהם באשר להתנהלותם בהווה של לבון מזה ושל שרון מזה. בה בעת השפיעו אירועי ההווה והפרשנות שניתנה להם על היחס הציבורי אל אירועי העבר, ובמקרה של שרון האירו אותם באור שלילי.

בשנות השישים עסק הדיון בעיקר במלחמת הגרסאות שהצית בן־גוריון ובשאלה האם לבון הוא שהורה על רצח האזרחים בפעולת קיביה והאם ידע בן־גוריון מראש על הפעולה העתידה להתקיים. דיון במהותה של הפעולה כמעט שלא היה. לאחר מלחמת יום הכיפורים לעומת זה צפה ועלתה ביתר שאת שאלת טוהר הנשק.

את השינוי ביחס לפעולת קיביה יש לייחס לא רק לדמותם ולאופיים של האישים שעמדו במרכז הפרשה, אלא גם לשינוי בערכיה ובזהותה של החברה הישראלית בנושאים של מוסר. בשנות החמישים שלטה בדעת הקהל הישראלית הגישה האקטיביסטית, שכן זו תאמה את אחד הנרטיבים המרכזיים של התרבות הלאומית הישראלית ('העברי החדש') ואת תבניות ההתנהגות הדומיננטיות בחברה. הגישה המתונה, לעומת זאת, נותרה נחלתם של חוגים מצומצמים. מאמצע שנות השישים, וביתר שאת בשנות השבעים והשמונים, חלו תמורות בתפיסותיה ובערכיה של החברה הישראלית, בין היתר בעקבות מלחמת ששת הימים, מלחמת יום הכיפורים, הסכם השלום עם מצרים ומלחמת לבנון הראשונה: האמון במערכת הביטחון פחת, והאמונה ביכולתה של העָצמה הצבאית לפתור את הסכסוך הישראלי-ערבי דעכה. המחלוקת בין נצים ליונים החריפה, הפטריוטיזם הישראלי התמתן, והמסרים הפטריוטיים הציוניים, הקולקטיביסטיים והמוסדיים הומרו במסרים רב־תרבותיים, אינדיבידואליסטיים ואף חתרניים. ריבוי הקבוצות והשסעים בחברה הישראלית והמעבר מאתוס של חברה חלוצית לאתוס של חברה צרכנית ותקשורתית הביאו אף הם לידי שינוי בערכיה של החברה הישראלית. כל אלה באו לידי ביטוי בשיח הציבורי על הפעולה ובשינוי שחל ברבות השנים ביחס הציבורי אליה: מפעולה מקובלת, נסלחת ואולי אף מעוררת הערכה, לפעולה שלילית, בלתי מוסרית ובלתי לגיטימית.

הרב ישראלי על פעולת ריביה – פעולות צבאיות להגנת המדינה[1]

"פעולת קיביה" או בשמה השני "מבצע שושנה" עוררה את הצורך לעיין כיצד מגיבים ומטפלים במעשי איבה לאור ההלכה.

הרב שאול ישראלי[2], כותב לאור תקרית קיבְיָה על פעולות תגמול למעשה טרור לפי השקפת התורה. תשובתו נושאת ונותנת בדיני התורה ומקורותיה.

המאמר התפרסם בקובץ 'התורה והמדינה', קובץ ה-ו תשי"ג-תשי"ד.

זהו אחד המאמרים החשובים ביותר שנכתבו בסוגיית דיני מלחמה ומוסר מלחמה. המאמר הוא הראשון שעסק במעמדו של החוק הבינלאומי, וכן בשאלת הפגיעה בבלתי מעורבים. המאמר קובע מחד גיסא את האיסור לפגוע באופן מכוון בבלתי מעורבים, ומאידך גיסא, מתיר פגיעת אגב בבלתי מעורבים בזמן ניסיון לפגוע במחבלים המסתתרים ביניהם.

השאלה איך נכון לנהוג בתקיפת מחבלים המסתתרים מאחרי אזרחים?

הרב שאול ישראלי
כפר הרא"ה

תקרית קיבְיָה לאור ההלכה

מאז נסתיימה המלחמה ה"רשמית" של מדינות ערב בישראל ע"י שביתת הנשק, לא פסקו מקרי הסתננות של כנופיות ערביות לשם מעשי גנבות ושוד מזוין. אולם בשנה האחרונה הולכות ונעשות פעולות מסתננים אלה יותר יותר מחוצפות ורוויות תאות רצח לשמו. בחשון ש"ז ביצעו הכנופיות הפושעות מעשה רצח ברוטלי של משפחה שלימה בכפר יהוד. נראה הי' הדבר שהכנופיות פועלות בצורה מאורגנת בעידוד ובתמיכה של האוכלוסיא הערבית במקומות הסמוכים לגבול. ומכיון שלא באו על ענשם, אלא אדרבא קיבלו עידוד ע"י מנגנון הפיקוח של או"ם גמרו אומר להטיל את אימת מעשי זוועותיהם על יישובי הספר.

היישוב שנפגע החליט כי אסור לשבת הלאה בחיבוק ידים עד שיבאו ה"ו קרבנות נוספים, ובאחד הלילות התקיף בצורה תקיפה את היישוב הערבי קיבי', שידים מוכיחות שהכנופיות הרצחניות באו משם וקיבלו את תמיכת האוכלוסיא שם. היישוב הערבי קיביה סבל אבידות ברכוש ובנפש. בין ההנהרגים שם היו גם ילדים ונשים. העולם ה"גדול", אשר עד כה עמד אדיש נוכח מעשי הרצח הבלתי פוסקים של אנשים מישראל, "זועזע" עד היסוד למעשה קיביה שלמעשה היתה רק פעולת תגמול, שנבעה מתוך הצטברות זעם יישובי הספר והישוב בארץ בכלל. ושונאי ישראל הפיקו זממם בזה שמדינת ישראל גונתה מעל במת מועצת הבטחון של האו"ם.

אנו יודעים יפה את מדת ה"ישר" המציינת את קו מדיניותן של המדינות המגנות. לא מפיהן אנו חיים, ולא מהן נלמוד יושר וצדק. אולם חובה מוטלת עלינו לברר את דרך תגובתנו הנאותה לפי התורה אשר דרכי' דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום.

לבירור השקפת התורה על הנידון מוקדש המאמר הניתן בזה.

---

[1] מעובד עפ"י: דין תורה https://www.dintora.org/article/103#_edn1 , המכון לחקר המצוות https://hamachon.org.il/%D7%AA%D7%A7%D7%A8%D7%99%D7%AA-%D7%A7%D7%99%D7%91%D7%99%D6%B6%D7%94-%D7%9C%D7%90%D7%95%D7%A8-%D7%94%D7%94%D7%9C%D7%9B%D7%94/ , עמוד הימיני סימן טז.
מומלץ לעיין גם בספרם של: : עידו רכניץ ואלעזר גולדשטיין, אתיקה צבאית יהודית, הוצאת ידיעות ספרים.2013.

[2] הרב שאול ישראלי, כיהן במשך חייו בכמה תפקידים: חבר מועצת הרבנות הראשית, דיין בבית הדין הרבני הגדול, ראש ישיבת מרכז הרב, נשיא מכון ארץ חמדה וחתן פרס ישראל למדעי היהדות.

מתוך עיונים אלו ואחרים עולים מספר עקרונות יסוד של מוסר המלחמה היהודי בימינו[3]:

(א). במלחמה נחשב העם כגוף אחד, כאשר הפרטים מעין איברים בו. מכאן גם ההיתר והחיוב של היחיד להסתכן למען הכלל במלחמה – הצווי של "וחי בהם" נמדד בראייה הלאומית ולא בראייה הפרטית. תפישה זו היא בעצם הבסיס לערכי יסוד רבים של הצבא הישראלי. "רעות", "אחריות", "אמינות", "דבקות במטרה" ועוד, כפי שהם מנוסחים בלשון צבאית.

(ב). כידוע, המלחמה היחידה המותרת כיום היא "עזרת ישראל מיד צר" (כלשונו של הרמב"ם בהלכות מלכים). הרב ישראלי חידש, כי מקורו של הרמב"ם הוא במלחמת מדיין, שממנה גם לומדים את הכלל של "הבא להורגך השכם להורגו". כך שהמלחמה המותרת כיום אינה אלא מימוש לאומי של כלל זה. מדבריו ניתן להסיק, כי כשם שבדין רודף ("הבא להורגך") קיים הכלל של "הצלה באיברים". אסור לפגוע ברודף מעבר למינימום הנדרש לעצירתו, כך גם במלחמה. הפגיעה בנפש צריכה להיות המינימלית הנדרשת להבסת האויב (ללא הבחנה בין חיילים לאזרחים).

(ג). כללי המלחמה הנהוגים בעמים מחייבים גם אותנו. חיוב זה איננו רק מתוקף אמנות והסכמים בינלאומיים עליהם חתמה מדינת ישראל, כי אם מתוקף 'דינא דמלכותא' הקיים גם בין אומות. כתוצאה, המוסכם בעמים איננו רק גורם מגביל, אלא גם גורם מתיר פעולות שאסורות מעיקר דין תורה.

(ד). יש חיוב מיוחד של קידוש השם במלחמה. מחד גיסא כל מפלה של ישראל במלחמה, כל פגיעה ביהודי,ובמיוחד אם אין הפוגע נענש, מהווה חילול השם, כי הרי ישראל מזוהים כ'עם ה' '. מאידך גיסא, פעולה חריגה או תגובה אכזרית ללא צורך כרוכה בחילול השם. כך שיש תמיד למצוא את האיזון בין השניים[4].

לגבי פגיעה בחפים מפשע בפעולת תגמול של אנשים פרטיים[5]:

הרב שאול ישראלי מניח יסוד, שאם ניתן להזהיר את החפים מפשע שיסתלקו מהמקום מבלי שיפגעו, יש לעשות זאת. אך מעלה דילמה במקרה בו לא ניתן להזהיר קודם הפעולה משום שאזהרה זו תעזור גם למפגעים לברוח ולהסתר, האם מותר לבצע פעולת תגמול למרות שישנם אנשים חפים מפשע כילדים שיפגעו או שמא משום שיש אנשים חפים מפשע אסור לבצע זאת.

בסיס ההיתר לפגיעה במחבלים הוא מדין שהם נחשבים רודפים להורגנו ולכן מותר להורגם מדין "רודף".

יש מקום לפעולות תגמול ונקם נגד צוררי ישראל ופעולה זאת היא בגדר מלחמת מצוה. וכל אסון ופגע שקורה לפורעים ולבעלי בריתם ולילדיהם, הם הם שערבים לזה, והם עוונם ישאו. ואין שום חובה להימנע מפעולות תגמול מחמת חשש שיפגעו בזה חפים מפשע כי לא אנו הגורמים, כי אם הם עצמם ואנחנו נקיים. אכן לפגע בכוונה בילדים, כזה לא מצינו אלא בחטא עבודה זרה. על כן מן הראוי לשמור עצמם מלנגוע בהם.

---

[3] מתוך: עקרונות מוסר המלחמה בתורתו של הרב ישראלי, ישראל שריר https://meyda.education.gov.il/files/tarbut/pirsumeagaf/kitveet/268pdf.pdf

[4] 'אתיקה צבאית על פי ההלכה, בירור ראשוני של עקרונות יסוד', תחומין כה בהוצאת 'צמת'.

[5] https://hamachon.org.il/wp-content/uploads/2021/10/%D7%AA%D7%A7%D7%A8%D7%99%D7%AA-%D7%A7%D7%99%D7%91%D7%99%D7%94-%D7%9C%D7%90%D7%95%D7%A8-%D7%94%D7%94%D7%9C%D7%9B%D7%94.pdf תקרית קיביה עפ"י ההלכה, הרב שאול ישראלי, פרק ה אות ל.

ג1. אירועי ואדי סאליב, 1959 (תשי"ט)

כפי שלמדנו בפרק 12, המדינה קלטה בשנותיה הראשונות עולים רבים בקצב מהיר, כאשר היו בידיה אמצעים מועטים. חלק לא מבוטל מן העולים הגיע ארצה בחוסר כול, מאחר ששלטונות ארצות המוצא לא אפשרו להם להוציא את רכושם. שאלת שיכון העולים ותעסוקתם גרמה למצוקה חמורה. הפתרון המידי היה הקמת מעברות. המעברות הזמניות ועיירות הפיתוח הקבועות היו ברובן מרוחקות מריכוזי האוכלוסייה. כאמור, האשכנזים ברובם לא ישבו במעברות זמן רב, ורוב הנותרים בהן היו המזרחיים. כך נוצר מצב שבו העולים המזרחיים חיו בנפרד מן החברה הוותיקה, האשכנזית ברובה, וכן חיו בשולי המדינה. רוב העולים החדשים, התיישבו בערים וכך נוצרו בערים שכונות עוני, כמו 'התקווה' בתל אביב ו'ואדי סאליב' בחיפה, כאשר רוב תושבי שכונות העוני היו מזרחיים.

בשיח הציבורי רווחים המושגים 'ספרדים' ו'מזרחיים'. אך כל מושג טומן בחובו משמעות שונה. המושג 'ספרדי' משמעו קישור למורשת יהודי ספרד בימי הביניים. הוא כולל גם את צאצאי מגורשי ספרד שחיו במדינות נוצריות כמו יוון ובולגריה ואינו כולל את יהודי תימן, פרס ועירק.

גם המושג 'מזרחי', לא כולל את כל יהודי ארצות האסלאם, כי יהודי צפון אפריקה חיו ממערב לארץ ישראל (ולכן מכונים 'מוגרבים', כלומר, מערביים בערבית).

אולם בציבור הכינויים 'ספרדים' ו'מזרחיים' מתייחסים לאלו שאינם אשכנזים. בפרק זה נשתמש בכינוי מזרחיים.

החיים בשכונות העוני היו קשים. מאחר שהעולים הגיעו פעמים רבות בלי רכוש, וגם בלי הכשרה מקצועית המתאימה לדרישות בארץ, הם התקשו להתקיים. הם הרגישו שחייהם מנוהלים בידי הממסד, האשכנזי-חילוני ברובו, שכיוון את העולים גם במקומות הדיור וגם בתעסוקה. בנוסף, המדיניות של 'כור ההיתוך' (עליה למדנו בעמ' 348), שהונהגה בשנותיה הראשונות של המדינה, לא הייתה מיזוג גלויות, אלא דרישה מעולי ארצות האסלאם לוותר על תרבותם, מנהגיהם ומסורתם לטובת התרבות המערבית החילונית המקובלת בארץ. כל הדברים הללו חברו יחד לתחושת קיפוח אצל מזרחיים, שהרגישו שמזלזלים בתרבותם ומונעים מהם אפשרות ממשית לשוויון. התחושה הזו התחזקה באזורים שבהם גרו בעיקר עולים מזרחיים, שהיו פעמים רבות

צפופים ועניים. התחושה המרה שהייתה בין העולים שחיו חיי עוני, צפיפות ואבטלה גרמה להתפרצויות וניסיונות לשינוי.

ואדי סאליב בשנות ה-50. הצפיפות ומצבם הרעוע של הבתים ניכרים היטב

ואדי סאליב, שנת 2010 (תש"ע). השכונה פונתה מתושביה בשנות ה-60, נותרה נטושה, וכיום בתיה נמכרים בכסף רב במטרה להופכה לשכונת אמנים

ההתפרצות הראשונה התחוללה בשכונת ואדי סאליב בחיפה בשנת 1959 (תשי"ט) ונודעה בכינוי **אירועי ואדי סאליב**. השכונה הייתה שכונה ערבית עד למלחמת העצמאות. תושביה ברחו במלחמה, ובתיה הנטושים אוכלסו בעולים, בעיקר מצפון אפריקה. רבים מבתי השכונה היו מוזנחים, ורבים מתושביה מובטלים.

האירוע החל כאשר בעל בית קפה בשכונה הזעיק את המשטרה שתרסן השתוללות של סבל תושב השכונה, עקיבא יעקב אלקריף. המשטרה ירתה בו אש חיה ופצעה אותו. בעקבות הירי התאספו תושבים מן השכונה כדי להביע כעס רב על התנהגות המשטרה, ופרץ מאבק אלים בינם לבין השוטרים. המהומות הסתיימו תוך זמן קצר, אך בערבו של אותו יום נפוצה שמועת שווא כי אלקריף מת מפציעיו. למחרת התכנסו מאות אנשים מול תחנת המשטרה המקומית, והפגינו נגדה. בהמשך היום צעדו המפגינים אל שכונות הכרמל, השכונות הוותיקות והמבוססות ששכנו במרומי חיפה ותושביהן היו אשכנזים. המפגינים חוללו בהן מהומות: יידו אבנים, חסמו כבישים, שדדו חנויות, הציתו מכוניות ועוד. מועדוני מפא"י וההסתדרות הכללית, כנציגי הממסד, היו מטרה לזעם המפגינים.

המשטרה פיזרה את ההפגנות. איגוד עולי צפון אפריקה הכריז שביתה כללית. למחרת פרצו מהומות בערים רבות בארץ, ובעיקר בערים שבהן היה ריכוז של מזרחיים: טבריה, מגדל העמק, באר שבע ועוד.

הממשלה התכנסה לישיבת חירום בעקבות האירועים. רוב השרים התייחסו בחומרה למפגינים, ודרשו לפעול נגדם ביד קשה. שר האוצר לוי אשכול טען כי הבעיות לא נובעות מן המצב הסוציאלי של העולים. לטענתו הם משתכרים, אך מוציאים את כספם על ערק, ומנהג יידוי האבנים כנראה היה מקובל בארצות שמהן הגיעו. היחיד בישיבה שטען שיש אמת מאחורי טענות המפגינים היה שר התחבורה משה כרמל, שאמר כי "המצב בתעסוקה והמצב בשיכון הוא שורש פורה ראש ולענה [...] ביקרתי בכמה מקומות, במעברות, הייתי מזועזע עד עמקי נשמתי, לא ידעתי שיש במדינת ישראל תמונות כאלה". לבסוף הוחלט על הקמת ועדת חקירה שתבדוק האם המחאה מוצדקת.

עדות תושב ואדי סאליב מוריס גבאי, בן 22, נשוי ואב לילד, בפני ועדת החקירה

בבית הספר לא קראו לי בשמי הנכון, קראו לי מרוקו וזה העיק על לבי [...] אל תחשבו שכל המרוקנים רוצים לגור בוואדי סאליב [...] אבל מה כואב לנו? כאשר באה אונייה מרומניה את העולים משכנים בקרית מוצקין וקרית חיים ובנוה שאנן, ולא שולחים אותם לספר. רק את המרוקנים שולחים לספר, לחבל לכיש ולשובל ולנגב [...] אני רק יודע דבר אחד: בלי הספרדים לא היתה מדינה וצריך לתת להם לחיות כמו בני אדם [...] אני מתפלל לאלוהים שגם הילד שלי יוכל ללכת לקייטנה, אם כי אינני חושב שיוכל כשאני רואה את הילדים הקטנים המתרוצצים בוואדי סאליב חצי עירומים או עירומים לגמרי ומלקטים אבנים וחול ואדמה כי אין להם מה לאכול [...] אני גר בוואדי סאליב משנת 51, אולם לא שמעתי שאיזה עיתונאי יבוא ויתעניין בחיינו ויכתוב עלינו. אולם לאחר המקרה הנורא באים כולם וכותבים, ופתאום עלינו לכותרות [...] אני זוכר שהייתי פעם בטירה הדרומית באסיפה של בן גוריון והוא הבטיח שבעוד שנתיים יחוסלו המעברות, אולם זה שקר. אמא שלי עד היום יושבת בצריף ובוודאי תשב עוד חמש שנים. אמנם בונים עכשיו שיכון אבל היא צריכה לשלם אלף או אלפיים לירות, ומאיפה תיקח? ואנו עובדים בדחק. כבוד השופט, אתה אינך יודע מה זה כי אף פעם לא עבדת בזה [...] בבתי החרושת ובמפעלים בחיפה מכניסים אותנו לעבודה רק שלושה שבועות לפני הפסח או ראש השנה כדי שיהיה לנו איך להעביר את החג. כל השאר זה חוסר עבודה ודחק [...] יש יום יציקה. מה זה אומר? כשאיזה קבלן גומר את הגג, הוא מזמין לו חמורים ספרדים שיסיימו לו את זה [...] ולמחרת שוב ללשכה [...] המזכיר צועק 'מי רוצה יציקה?' כולם צועקים ורוצים לקבל.

אין לי דם ואין לי אומץ ואני לא יודע לגנוב. אם הייתי רוצה לגנוב, הייתי יוצא להיות גנב ולא לראות במצוקה של אשתי וילדַי. כאשר אני בא הביתה, אשתי אומרת לי: 'אתה לא רוצה לעבוד' ואני רב איתה [...] כי היא אומרת לי: 'אתה הולך ללשכה ואתה עומד ומסתובב'. היא לא יודעת שאני הולך ומבקש עבודה ולא מקבל. היה פעם מקרה שהביאו לי משטרה מפני שאני צעקתי: 'תן לי עבודה'. הרים שפופרת: 'פה יש מישהו מתפרע'. בא הסמל גיגי ועוד שני סמלים וקצין, אני אמרתי 'כן, אני רוצה ללכת לבית סוהר', אף על פי שאף פעם לא הייתי.

אני רוצה פעם להרגיש מה זה ואם אני אמצא שזה טוב, אני אשאר שם כל החיים [...] ואיזה אפליה בין מרוקנים לבין יוצאי אירופה. המרוקנים העובדים בעבודות הכי קשות מרוויחים 120-130 לירות לחודש והאירופאי תופס מטאטא ומרוויח 300 לירות [...]

שלחו אותי עם מישהו שילמד אותי [...] אמרתי לו 'למה אתה לא למדת מקצוע?' הוא החל לספר לי מה עבר עליו, מלחמות בגרמניה, וזה כאב לי כי הוא סיפר גם שהילדים שלו נהרגו שם. כאב לי מאוד ואני זוכר שכשהיינו ילדים [...] התפללנו ובכינו ועשינו כיפורים קטנים בשביל אחינו בגלות אירופה [...] הלכנו יחפים ברחוב והתפללנו לאלוהים שיציל אותם, דאגנו לאחינו שבגרמניה. עכשיו הם מסתכלים עלינו בעין פוזלת, כי אצלם מרוקני, כאילו אתה אומר פושע בינלאומי [...] יש מרוקנים מלומדים אבל לא נותנים להם אפשרויות [...] אני יודע לכתוב ויש לי שתי שפות [...] שלחו אותי לדואר בתור דוור. אמרו 'תגיש את קורות חייך בכתב'. כתבתי ואז [...] הוא אמר לי, 'מאיפה אתה?' אמרתי: 'ממרוקו'. והוא אמר, 'פלא, מרוקני כותב ככה' [...]

[בתוך: גידי וייץ, "לפני שהמזרחים היו לא נחמדים, מותר היה לומר בפשטות: הם נחותים", מוסף **הארץ**, 14 בפברואר 2014, עמ' 32-33]

1. לאילו תחומים נוגעים תיאוריו של גבאי, ואלו קשיים הוא מציג בכל תחום?
2. לאילו מסקנות הגיע גבאי בדבר הדרך לפתרון בעיותיו?
3. אילו סטריאוטיפים ביחס למזרחיים באים לידי ביטוי בעדות גבאי?

ועדת החקירה פרסמה את מסקנותיה, וטענה כי המחאה פרצה מתוך מצוקה אמתית. במסקנות הוועדה נכתב על מצבה של השכונה: "במבנים דחוקים ואפלים, ביניהם כוכים בלתי ראויים למשכן אדם, מתגוררות בצפיפות משפחות מטופלות בילדים הרבה כשלא בכל דירה כזו מצויים תנאים סניטריים אלמנטריים". נמצא גם כי מצב התעסוקה אכן חמור, ורבים עובדים רק בעבודות דחק. התחושה הכללית היא "אוירה של חוסר פרודוקטיביזציה ואי יכולת השתלבות אמיתית במשק".

נוסף לכך הוזכר כי רבים מבני העדה המרוקנית חשים בידוד מן החברה הישראלית ותחושת אפליה, קיפוח והשפלה, וזאת לא רק בואדי סאליב, אלא בעוד ריכוזים של העדה בארץ. השופט עציוני, ראש ועדת החקירה, הפנה אצבע מאשימה כלפי החברה הישראלית כולה: "כאן חטאנו כולנו, כאן אשמים אנחנו כולנו, לא פתחנו את ליבנו ובתינו בפני אלה הזקוקים בראש ובראשונה למידה גדושה של אהבת אחים". היה בכך לא מעט אמת, שכן תסכולם של עולי מרוקו גבר מן ההשוואה ליהודים ממרוקו שהיגרו לצרפת. אלה על פי רוב זכו להצלחה כלכלית וחברתית והשתלבו במהירות בחיים במדינה, ויצאו מתוכם אנשי רוח ועסקים רבים. ייתכן שהדבר נובע מן ההתנשאות כלפי יוצאי ארצות האסלאם בישראל, בשונה מבצרפת. אך גם ייתכן כי הוא נבע מתנאי פתיחה שונים: לצרפת היגרו היהודים העשירים והמשכילים יותר.

מן הצד השני קבעה הוועדה כי מבחינת התנהלות הרשויות אין כל אפליה לרעה של יוצאי מרוקו, והתסכול נובע מתחושת הזלזול ומהמעבר החד בין אורחות החיים שבארצות המוצא לאלה שבארץ. הוועדה ציינה כי כמעט שאין תלמידים ממוצא זה במוסדות תיכוניים ואקדמיים, אך זה נובע מקשיי הקליטה, ולא מאפליה מכוונת.

אירועי ואדי סאליב הם המחאה העדתית הראשונה בישראל, מחאה שהייתה גם אלימה והכריחה את מנהיגי המדינה לטפל בפער העדתי ולתת לו מענה. בסיומה של הפרשה, השכונה פונתה מתושביה, בתים רעועים נהרסו, והתושבים קיבלו דיור חלופי טוב יותר. נעשו מאמצים רבים יותר להאיץ את פינוי המעברות, וכן באותה שנה הונהגה בישראל קצבת ילדים, שנועדה לסייע למשפחות ברוכות ילדים. ניתן לראות שהמחאה הציפה בפני הציבור כולו את תחושות המזרחיים, ובפרט יוצאי מרוקו, שהיו אחוז ניכר מהם. מלבד זאת, למחאה היו תוצאות מעשיות, כפי שפרטנו. יש לשים לב שהפתרונות שניתנו בעקבות המחאה היו בתחום הכלכלי. אין בהם התייחסות להבדלים התרבותיים בין העדות השונות.

אך הפער העדתי, והתסכול הנלווה אליו לא תמו בזאת. הטענות בדבר אפליה והתנשאות כלפי מזרחיים המשיכו להדהד, ופרצו שוב בהקמת תנועת המחאה 'הפנתרים השחורים'.

ג2. הפנתרים השחורים, 1971 (תשל"א)

גם מחאה זו, כמו קודמתה, נולדה בתוך שכונת מצוקה, שתושביה היו מזרחיים כולם. הפעם בשכונת מורשה בירושלים (המכונה בשמה הערבי - מוסררה). קבוצת צעירים מהשכונה, רובם ילידי הארץ, טענו כי הממסד מתעלם מן הבעיות החברתיות הקשות שמהן סובלים תושבי השכונה. עובדי עירייה שליוו אותם הציעו להם לארגן תנועת מחאה. לתנועתם הם קראו בשם של תנועה שלחמה בארה"ב על זכויות השחורים - **הפנתרים השחורים**. כצעד ראשון הם רצו לקיים הפגנה חוקית, אך כשביקשו אישור, משטרת ישראל סירבה לתת אותו. כתגובה, הם ארגנו הפגנה בלי רישיון. ההפגנה זכתה לפרסום רב בארץ. ראש הממשלה גולדה מאיר לא הסכימה להכיר בהם כתנועה חברתית, וטענה כי מדובר בפורעי חוק. היא הסכימה להיפגש בלשכתה עם נציגי התנועה, אך הפגישה לא הובילה להבנות, אלא לחילופי דברים קשים. לפי המיוחס לה, אמרה מאיר לאחר מכן "הם לא נחמדים", מטבע לשון שהפך לסמל התייחסות האשכנזים למזרחיים, ואף לשמה של סמטה בשכונת מוסררה (מורשה) בירושלים.

סמטת "הם לא נחמדים", שכונת מורשה (מוסררה), ירושלים

התנועה ארגנה הפגנות נוספות, גם הן בלי רישיון מהמשטרה. בהפגנה בכיכר ציון בירושלים הגיעה המחאה לשיאה, בקריאות בדבר קיפוח עדות המזרח. עלתה אף דרישה לשנות את שמו של המקום ל'כיכר יהדות המזרח'. שוטרים שהגיעו למקום לפיזור ההפגנה זכו למטר בקבוקי תבערה ואבנים. עשרות שוטרים ומפגינים נפצעו. רק אחרי אירוע אלים זה, נעתרה הממשלה לדון ברצינות בטענות התנועה, והקימה לשם כך ועדה ציבורית. הוועדה קבעה כי הטענות נכונות, ישנה אפליה עדתית ומצוקה גדולה. בעקבות ההחלטות הוגדלו מאוד תקציבי משרדי הממשלה שעסקו בעניינים חברתיים (שנתיים לאחר מכן פרצה מלחמת יום הכיפורים, ורבים מן התקציבים הללו הופנו לצורכי ביטחון).

לאחר הצלחת המחאה, ניסתה התנועה להפוך לתנועה פוליטית. בבחירות בשנת 1973 (תשל"ג) היא התמודדה כמפלגה לכנסת, אך לא עברה את אחוז החסימה. שניים ממנהיגי התנועה הצטרפו כחברי כנסת למפלגות השמאל הקיצוני - סעדיה מרציאנו למפלגת 'מחנה של"י', וצ'רלי ביטון למפלגת חד"ש.

די!

אנחנו קבוצת צעירים דפוקים

פונים לכל אלה שנשבר להם

די מזה שאין עבודה.
די מלישון עשרה בחדר.
די מלהביט על השיכונים שנבנים בשביל עולים
די לאכול כלא וטכות כל יום שני וחמישי.
די מהבטחות הממשלה שלא מתקיימות.
די לנו מהקיפוח.
די לנו מההפליה.

כמה זמן ישימו לנו אותה ונשתוק?

לבד לא נעשה כלום – יחד נצליח!

הפנתרים השחורים

מתוך כתב העת **מצפן** מס' 58, אפריל 1971

1. לפניכם כרזה של הפנתרים השחורים. כיצד הם מגדירים עצמם? מה ניתן ללמוד מכך על לב בעיית הפער העדתי?

2. "די מלהביט על השיכונים שנבנים בשביל עולים" (שורה 3 בכרזה): עיינו בפרק 12 וכתבו: בעבור אילו עולים נבנו שיכונים בשנות ה-70? על פי זה, מהי הטענה העולה מדבריהם?

כרזת בחירות של הפנתרים השחורים בירושלים.

אף שהתנועה התפרקה בתוך שנים מעטות, הייתה לה השפעה רבה. דוגמה לכך הוא פרויקט שיקום השכונות, שהונהג בידי מנחם בגין, כאשר עלה לשלטון בשנת 1977 (תשל"ז). לפני כן, שכונות שעברו שיקום פונו מיושביהן ובמקומם שוכנו בהן דיירים חדשים ועשירים. כך היה בשכונות משכנות שאננים וימין משה. עתה הוחלט לשקם את השכונה בעבור דייריה. אחת השכונות ששוקמו הייתה מוסררה, ערש תנועת הפנתרים השחורים. אמנם זהו לא הישג ישיר של התנועה, אך העלאת המודעות למצב בשכונות העוני, שיושביהן ברובם הגדול היו מזרחיים, בהחלט תרמה לקידום התהליכים הללו.

הפגנה של 'הפנתרים השחורים' בתל אביב, 1971 (תשל"א)

הפגנה של 'הפנתרים השחורים' בשנת 1974 (תשל"ד)

עיינו בתמונות בתחתית העמוד הקודם וענו על השאלות הבאות:

1. בתמונה הימנית, שימו לב לשלט: "גולדה למדי אותנו אידיש". מהי הביקורת העולה מן השלט?
2. לפי כרזות המחאה, מה הוביל להתפרצויות?

לסיכום הסעיף:

קשיי הקליטה בארץ בשנותיה הראשונות של המדינה הקשו על כל העולים, אך היו קשים במיוחד לעולי ארצות האסלאם. בעוד שעולים אשכנזים מצאו דיור ועבודה במהרה, נותרו עולים מזרחיים זמן רב יותר במעברות, או התיישבו בשכונות עוני, עיירות פיתוח ומושבים בספר.

גם בתחומים אחרים, בקרב ציבור המזרחיים, מעט מהם הצליחו להשתלב בחברה, ובחברה המזרחית בכללה שררו אבטלה, עוני, נשירה ממוסדות חינוך ופשיעה בהיקף גבוה. עלתה טענה כי החברה האשכנזית מתנהגת בזלזול ובהתנשאות כלפי יוצאי המזרח.

בשנת 1959 פרץ התסכול אל פני השטח בדמות מחאה ספונטנית בשכונת ואדי סאליב בחיפה. בשנת 1971 הוקמה תנועת מחאה מאורגנת בירושלים, בשם 'הפנתרים השחורים', שטענה גם היא לאפליה, זלזול והזנחת הבעיות הקשות בשכונות. שתי המחאות האלה הביאו להקמת ועדות שבחנו את המצב, וכן הציפו אותו בתודעת הציבור הישראלי. כל אחת מן הוועדות הגיעה למסקנה אחרת בדבר האחריות למצב, אך כולן הסכימו כי דרוש טיפול, ואכן ננקטו צעדים מעשיים לצמצום הפער העדתי.

המחאות הללו חוללו שינוי ברמה המעשית, של הגדלת תקציבים עבור שכבות המצוקה בישראל, בדרך של קצבאות ילדים, שיקום שכונות ועוד. נוסף לכך, המחאות הביאו לידיעת הציבור את תחושות התסכול והאפליה, וגם בכך היה שינוי חשוב. אירועי ואדי סאליב ותנועת הפנתרים השחורים הראו כי הקונפליקט העדתי מעורר זעם ותסכול בקרב רבים. העובדה ששתי המחאות העממיות הללו צברו במהרה תומכים רבים, מראה כי הן נגעו בנקודות מרכזיות בחיי החברה הישראלית, ובפרט המזרחיים שבה.

יש לציין כי כמחצית מן הילדים היהודים בישראל היום נולדו לנישואים בין עדתיים. נישואים אלה היו דבר חריג ביותר בעבר. יש המבקשים לראות בכך הוכחה כי השסע העדתי הוא בעיקר סיפור מן ההיסטוריה, וכבר אינו קיים עוד, אך יש החולקים על כך.

גבירותיי ורבותיי, מהפך

ד"ר משה פוקסמן־שע״ל

הדרך למהפך

פאתי השמיים נצבעו אדום והשמש החלה שוקעת אל ימה של תל־אביב, שכיאה לחודש דצמבר היה נטוש ממתרחצים. הדופק העירוני של העיר החל להאט מקצבו הסוער לקראת השבת שבפתח. מעבר לאופק הגיח, במסלול לכיוון דרום, מטוס פנטום של חיל האוויר. בעקבותיו טסה שלישיית מטוסים שכמותה לא נראתה עד כה בשמי ישראל. היו אלה שלושת מטוסי ה־F15החדישים, שהמריאו ימים אחדים קודם לכן מארצות הברית, ועם נחיתתם שִדרגו את חיל האוויר הישראלי לשני בעולם המחזיק במטוסים כאלו.

עשרות קילומטרים דרומית לחוף תל־אביב, בבסיס חיל האוויר תל־נוף, המתין קהל גדול בהתרגשות גוברת לטקס קבלת הפנים למטוסים החדשים. לאירוע הוזמנו פחות משלוש מאות איש, אך אלפים גדשו את הרחבה הסמוכה למסלולי הנחיתה. שנים של אמברגו אירופי הסתיימו בהחלטת הממשל האמריקני לספק לישראל את המטוס שיבטיח את יתרונה האסטרטגי עוד שנים קדימה. בין הבאים היו חיילי הבסיס ובני המשפחות של צוותי האוויר שבאו לחזות במעמד ההיסטורי, וכן ראש הממשלה וצמרת צה״ל. לדידה של מערכת הביטחון, הגעת מטוסי הקרב עתה, בשלהי 1976, שלוש שנים לאחר מלחמת יום הכיפורים, טמנה בחובה הבטחה לשיקום ביטחונו העצמי של חיל האוויר. טילי קרקע־אוויר של צבאות מצרים וסוריה עשו שמות במטוסי הפנטום והסקייהוק של החיל. יותר מרבע מהמטוסים שהמריאו לקרב לא שבו לבסיסם, ועשרות רבות של אנשי צוות אוויר קיפחו את חייהם או נפלו בשבי האויב. הגעת המטוסים החדשים נועדה לשוב ולזקוף את כנף החיל שטילי האויב הצליחו לכופף, כפי שתיאר זאת האלוף עזר ויצמן בעת מלחמת ההתשה, אִמרה שקיבלה משנה תוקף במלחמת יום הכיפורים.

עיתוני ישראל עקבו אחר הגעת המטוסים ודיווחו לקוראים על דרכם מארצות הברית לעבר ישראל. הסקרנות הציבורית הטבעית יצרה ציפייה לאומית ודרבנה את ההמונים להגיע לאירוע הסגור. ראש הממשלה יצחק רבין הביט בהתקהלות מלשכתו המרווחת של מפקד בסיס תל־נוף, הדליק סיגריה נוספת והביט בעצבנות בשעונו. השעה 15:00, שבה היו אמורים המטוסים לנחות, חלפה זה מכבר, וממגדל הפיקוח נמסר לקהל, שהחל מאבד את סבלנותו, כי ישנו עיכוב קצר. כמעט חצי שעה לאחר שעת הנחיתה המתוכננת הופיעו המטוסים באופק. אנשי משרד ראש הממשלה ביקשו מהרמטכ״ל מוטה גור וממפקד חיל האוויר בני פלד לקצר בדבריהם מתוך התחשבות ברגשות הציבור הדתי. אך לכולם היה ברור כי הכוונה הייתה להתחשבות ברגשי הקואליציה של ראש הממשלה ובסיעות הדתיות. טייסי חיל האוויר האמריקני, שלא היו מודעים לשבת המתקרבת או לבעיות הקואליציוניות של ראש הממשלה, החליטו לפצות את הקהל על האיחור. מפקד הלהק האמריקני נחת על המסלול, ומייד שב והמריא והפגין לפני הקהל הרב תרגילים אירובטיים שדחו עוד יותר את תחילת הטקס.

ראשון הנואמים היה מפקד חיל האוויר. האלוף בני פלד עלה על במת הנאומים ונשא מבטו לעבר המטוסים החדשים שזה עתה נחתו. ההתרגשות שבמעמד החזירה אותו כמעט שלושים שנה לאחור, אל ליל מאי 48′ שבו נחת על המסלול מטוס תובלה צ׳כי ובבטנו מטוס הקרב הראשון של ישראל, מפורק לחלקים. פלד, שהיה אז מכונאי צעיר, הוזעק לבסיס והרכיב בידיים רועדות את חלקי המטוס. המטוס הורכב במהירות שיא והמריא מייד

לתקיפה נואשת של שיירות הצבא המצרי הקרֵבות וסוגרות על תל־אביב. עתה הביט פלד בגאווה אל האלפים החוגגים את הצטרפות המטוס החזק ביותר בעולם לאגרוף האווירי של מדינת ישראל. פלד, שלא חיבב נאומים ארוכים, התייחס באירוניה לסיטואציה הפוליטית וקבע כי אומנם לדברים שביקש לומר תידרש כשעה, אך בשל קדושת השבת לא יעמיס על הקהל. "ציון דרך חשוב מאוד", הכריז מפקד חיל האוויר, באנדרסטייטמנט האופייני לו, בפני ההמונים. הרמטכ"ל מוטה גור, שנאם אחריו, הרשה לעצמו קצת יותר חגיגיות, וקבע כי מדינת ישראל שאחרי קבלת המטוסים היא "מדינה אחרת". ספק אם ידע איזו משמעות מיוחדת יקבלו דבריו אלה, לאו דווקא מהבחינה הצבאית. אחרון הדוברים, ראש הממשלה רבין, מאדריכלי היחסים האסטרטגיים המתהדקים עם ארצות הברית, הגדיר את הטקס כ"חג למדינת ישראל". לאחר הדברים הקצרים פנה ראש הממשלה בליווי מפקד החיל והרמטכ"ל להצטלם ליד המטוסים לצורך הכותרות של עיתוני יום ראשון, וקהל האלפים פנה לשולחנות הכיבוד שעליהם עמלו טבחי הבסיס.

עצבנותו של ראש הממשלה ואנשי לשכתו לא בכדי הייתה; על ההתרגשות שליוותה את השבוע החולף העיבו איומי הח"כים החרדים ובראשם ח"כ הרב קלמן כהנא מהחזית הדתית התורתית. ח"כ כהנא, מחותמי מגילת העצמאות ומוותיקי הנציגות החרדית בכנסת, פנה לרמטכ"ל כבר בתחילת השבוע בבקשות דחופות לבטל את הטקס ההמוני שיועד לשעה הסמוכה לכניסת השבת. כהנא טען כי גם אם הטקס עצמו יסתיים בטרם תיכנס השבת, הרי שהמשימות הנדרשות לאחריו יובילו בהכרח לחילול השבת בצה"ל ובקרב האורחים הרבים שיחזרו לביתם לאחר כניסת השבת. ההתעלמות של צה"ל מפניותיו בנושא לא ריפו את ידי חבר הכנסת הוותיק, והוא המשיך ופנה לחבריו בוועדת חוץ וביטחון של הכנסת.

בראש הוועדה עמד מי שלימים יהיה הנשיא החמישי של מדינת ישראל, ח"כ יצחק נבון. נבון, איש מפא"י שהגיע מבית ירושלמי מסורתי, נמצא בקשרים הדוקים עם המנהיגות החרדית עוד מימי קום המדינה. הוא עוד זכר כיצד, בהיותו ראש לשכתו של דוד בן־גוריון, התלווה לראש הממשלה בפגישה ההיסטורית עם מנהיג היהדות החרדית, החזון אי"ש. הפגישה נערכה בתחילת שנות החמישים בבני־ברק, שהייתה אז עיר מעורבת, ובמהלכה ביקש בן־גוריון לשאול את בן שיחו "איך יהודים דתיים ולא־דתיים יחיו יחד בארץ הזאת, בלי שנתפוצץ מבפנים?" החזון אי"ש לא נרתע מן המעמד ולא הסכים להתכופף או להתפשר לפני בן־גוריון. "אם שני גמלים נפגשים בדרך במשעול", אמר, "וגמל אחד טעון משא, והשני איננו טעון משא, זה שאין עליו משא חייב לפנות את הדרך לגמל הטעון משא. אנחנו היהודים הדתיים משולים לגמל הטעון משא — יש עלינו עול של הרבה מאוד מצוות. אתם צריכים לפנות לנו את הדרך". בן־גוריון, שלא רווה נחת מתשובתו של מי שנחשב לגדול הפוסקים, ניסה לשכנע את המנהיג הישיש ודיבר על מצוות יישוב הארץ, וביתר שאת על מצוות ההגנה על החיים שהחילונים נושאים בה — "מה שעושים הבחורים שאתם כל כך מתנגדים להם, והם יושבים על הגבולות ושומרים עליכם, האין זו מצווה?" ואולם טיעוניו של בן־גוריון נפלו על אוזניים אדוקות, והחזון אי"ש חתם את הוויכוח תוך ציטוט הפסוק "אִם ה' לֹא יִשְׁמָר עִיר, שָׁוְא שָׁקַד שׁוֹמֵר" (תהילים קכ"ז, א). בן־גוריון חובב המקרא לא התקשה להבין את הרמז העבה. צה"ל חושב שהוא המגן, אך הוא רק כלי בידי ה', שהוא המגן האמיתי על המדינה, הנוטה לנו חסד בזכות שומרי מצוותיו ולומדי תורתו[1].

פגישה זו סימלה את הקרע הפוליטי והאידיאולוגי שנפער בין אגודת ישראל החרדית לבין הממשלה החילונית בראשות בן־גוריון. בתחילת שנות החמישים עזבה אגודת ישראל את הממשלה והקפידה להישאר באופוזיציה ולא להשתתף בממשלות החילוניות שקמו לאחר מכן. ח״כ קלמן כהנא שפנה ליצחק נבון, היה מתלמידיו של החזון אי״ש ואף נשלח בשמו למשימות שונות הקשורות בשמירת ההלכה. כמעט חצי יובל לאחר הגעתו ההיסטורית של ראש הממשלה לבית החזון אי״ש הגיע תלמידו של החזון אי״ש לדבר על לב נציגה של המדינה החילונית במשרדו בכנסת בירושלים. ח״כ נבון, שבילדותו חבש את ספסלי בית המדרש, זכר את הפגישה ההיסטורית ואת שאלתו של בן־גוריון שנותרה תלויה ללא מענה. הוא הבין את החשיבות של מניעת חילול השבת ההמוני בעיני הסיעות החרדיות והדתיות. על כן פנה למשרד ראש הממשלה בשם ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, בבקשה לדחות את הטקס ההמוני למועד אחר.

הבקשות לדחיית הטקס הגיעו לדיון בלשכת ראש הממשלה, שם התלבטו בעניין. על הכף עמדו ההשלכות הארגוניות של הדחייה כלפי המוזמנים הרבים וכלפי הטייסים האמריקנים. בה בעת הבינו בלשכת רבין את חשיבות השבת למצביעים הדתיים ואת מצבה העדין של השותפה הדתית הבכירה בקואליציה, המפד״ל. חברי הכנסת של מפלגה זאת יתקשו לקבל חילול שבת המוני, ויציבות הקואליציה עלולה להיפגע כתוצאה מכך. בתום הדיון הוחלט על פשרה בדמות טקס מצומצם ככל האפשר. מלשכת ראש הממשלה הודיעו ליו״ר ועדת חוץ וביטחון כי הוחלט להיענות לפנייתו ולהמיר את הטקס הממלכתי בטקס צה״לי פנימי שיסתיים לפני כניסת השבת. בלשכתו של רבין העדיפו במילא לקיים את הטקס בצנעה יחסית, ולו כדי ליהנות מהעדרותו של שר הביטחון, שמעון פרס, ששהה באותה העת בביקור עבודה בארצות הברית.

עמדה זו נבעה לא מעט מהאירועים שהתרחשו חודשים אחדים קודם לכן בעקבות שחרור חטופי אנטבה. בלשכת רבין זכרו היטב כיצד בטרם נגעו גלגלי מטוסי חיל האוויר במסלול בלוד, מיהרו דובריו של שר הביטחון פרס לתדרך את העיתונאים על הסנסותו של רבין ועל הלחץ שהפעיל פרס לנקוט פעולה צבאית. הפעם, החליטו בלשכה, יופנה הזרקור אך ורק אל רבין, שבשבתו כשגריר בארה״ב היה אחראי לשדרוג היחסים עם הממשל האמריקני. אלא שמימוש ההחלטה על הורדת הפרופיל הציבורי של הטקס התבררה כמשימה בלתי אפשרית. אומנם השתתפות נשיא המדינה, שרי הממשלה וחברי ועדת חוץ וביטחון בוטלה, אך מוזמנים רבים אחרים התעקשו להגיע.

תחילת הסוף

במוצאי שבת הדליק קלמן כהנא את מכשיר הרדיו בסלון ביתו, כדי להאזין למהדורת החדשות של שבע. המהדורה נפתחה בדיווח על הטקס החגיגי שנערך בבסיס חיל האוויר ועל האלפים הרבים שבאו לקבל את פני מטוסי הקרב החדשים. ח״כ כהנא רתח מזעם. התמונות בעיתוני היום למוחרת והדיווחים על הטקס שנערך עד כניסת השבת עצמה החריפו את תחושת העלבון. כעסו של הרב כהנא לא נבע מחילול השבת בלבד, אלא גם מהעלבון האישי על הפרת ההבטחה שניתנה לו.

ביום שלישי 14 בדצמבר עלה חבר הכנסת קלמן כהנא על דוכן הנואמים במליאת הכנסת. ״אדוני היושב ראש, כנסת נכבדה״, פתח כהנא והחל מנמק בכעס את הצעת האי־אמון בממשלה. ״לא ייתכן, לדעתי, לתת אמון בממשלה, אשר כדי להציל את יוקרתה בציבור, מוכנה להגיע לחילול שבת בטקס ממלכתי ומוכנה להטעות את

המזהירים אותה מראש, רק כדי לקיים מופע ראווה אשר ספק רב אם גם ללא חילול השבת היה מוצדק". ח"כ כהנא המשיך בהתרגשות, "כאשר שמעתי במוצאי שבת בשעה שבע את השידור שבו סופר על הטקס שהשתתפו בו שלושת אלפים מוזמנים וחיללו את השבת באצטלה ממלכתית, רציתי להתפרץ ולצעוק: ממשלת כחש וכזב, ממשלה המתכחשת לשבת קודש, ממשלה המוכנה לכזב ולהטעות". כהנא המשיך ודרש מחברי הבית, "מתוך כאב לב זה הנני בא ותובע מחברי הבית להצטרף להצעת אי אמון בממשלה[2]". "למרות נאומו מלא התוכחה של ח"כ כהנא, עיקר ההתעניינות הופנתה לעבר ספסלי מפלגת הציונות הדתית, המפד"ל. הצבעת אי האמון העמידה במבחן את מחויבותה של המפלגה לקדושת השבת מחד גיסא ולקואליציה מאידך גיסא.

ראש הממשלה יצחק רבין, שיצא לשרת את מדינת ישראל כשגריר בוושינגטון כחצי שנה לאחר מלחמת ששת הימים למשך חמש שנים, לא הפנים את עומק השינוי שהתחולל בחברה הישראלית בהעדרו. החיבור מחדש למקומות כמו שילה, בית־לחם, חברון והעיר העתיקה בירושלים הוביל לשינוי ביחסם של חלקים רבים של החברה הישראלית ליהודה ושומרון. השינוי הגדול ביותר התחולל בציבור המסורתי והדתי, ובעיקר במפד"ל שהייתה שותפה מרכזית בממשלת רבין. כרמטכ"ל מלחמת ששת הימים זכר רבין את המפד"ל כממוקמת בצד היוני של הממשלה, ונציגיה היו דוברי המתינות המדינית וריסון הצעדים הצבאיים. עמדות מדיניות אלו אף שימשו מרכיב מרכזי ב"ברית ההיסטורית" בין מפא"י החילונית־סוציאליסטית למפד"ל המסורתית, ואפשרו את ההתגברות על ההבדלים בנושאי דת ומדינה. המפד"ל של שנת 1976, ללא מנהיגה היוני, חיים משה שפירא, הלכה ונסחפה אחרי תנועת גוש אמונים, התומכת בארץ ישראל השלמה, ורבים מבני הדור הצעיר של המפלגה תמכו בתנועה ואף הצטרפו לפעילותה. עמדות אלו טמנו בחובן את זרעי הפירוד בין מחנה הפועלים לציונות הדתית, זרעים שהצמיחו שורשים וחיכו להזדמנות הנכונה לפרוץ מעל לפני השטח.

לאחר שסיים ח"כ כהנא את נימוקיו בזכות הצעת אי האמון, נפתח הדיון. אל הח"כים החרדים וחברי הליכוד הצטרפו גם מפלגות שמאל כמו ר"צ בראשות שולמית אלוני ומפלגת מוקד בראשות מאיר פעיל. סיעות אלו היו שותפות, מטעמיהן שלהן, לחוסר הנוחות לנוכח מה שנתפס בעיניהן כחגיגת הכוח ששטפה את המדינה. ח"כ פעיל האשים את הממשלה ב"טיפוח פולחן הנשק", וח"כ אלוני ראתה באירוע סימן לכך שהממשלה "מפגינה בראוותנות את אי־ביטחונה[3]". "לאחר שסיימו הדוברים השונים את הצגת עמדותיהם, עלה ראש הממשלה יצחק רבין לענות בשם הממשלה. רבין עלה לדוכן הכנסת בחליפה אפורה והחל את נאומו כמי שכפאו שד. ראש הממשלה עשה ככל יכולתו כדי לא להפוך את הסוגיה למחלוקת אידיאולוגית וניסה לערער על העובדות. הוא הסביר לחברי הכנסת כי מבחינה טכנית לא נעשה חילול שבת, היות והטקס הסתיים לפני כניסת שבת והוא אף הגיע לביתו שברמת־אביב קודם לכן. ראש האופוזיציה בגין שאל באירוניה אם הגיע לביתו במטוס F15 ועורר גל צחוק, ורבין, שרצה לחזור לכיסאו מאחורי שולחן הממשלה, הגיב ב"לא" יבש.

למרות ההתפתלויות של ראש הממשלה הפכה דווקא המפד"ל, בשל החלטתה להימנע בהצבעה, למוקד הדיון בכנסת, ונתקלה בהתקפה מצד ספסלי האופוזיציה ומצד חבריה לקואליציה כאחד. שמואל תמיר מהמרכז החופשי שבאופוזיציה הלם באנשי המפד"ל מימין על סירובם לתמוך בהצבעת האי־אמון וקרא לעברם, "מדהים להיווכח כיצד מפלגה כמפד"ל אינה מזדהה עם ההצעה". משמאל התקיף אותם ח"כ הרב מנחם הכהן, רבה של ההסתדרות ויו"ר סיעת העובד הדתי, על סירובם להתנגד להצעת האי־האמון למרות היותם חברי הקואליציה, "עד מתי אתם

פוסחים על שתי הסעיפים? אם השם הוא האלוקים — לכו אחריו, אם הבעל הקואליציוני הוא האלוקים — לכו אחריו. איזה מין מוסר הוא זה? איזה יושר ציבורי ואיזה מוסר דתי הוא לשבת בממשלה ולהימנע בהצבעת אי האמון בה[4]"?

הסערה החיצונית שבעינה עמדה המפד"ל איימה לזעזע את קורות הבית פנימה. חברי סיעת המפד"ל דחו את דרישת יו"ר המפלגה, שר הפנים יוסף בורג, להצביע עם הממשלה. בצעד חסר תקדים החליט בורג להצביע בניגוד לדעת חברי סיעתו, ואף הוציא הודעה אישית שבה קבע כי דעתו המצפונית אינה מתיישבת עם כך ששר יכול להימנע בעת הצבעת אי אמון בממשלה שבה הוא מכהן ולהישאר בה. בורג, נציג הציונות הדתית הוותיקה, חשש לפגוע בברית רבת השנים עם מפלגות הפועלים. לאור זאת הצביע עם חבריו לממשלה והסביר כי הוא מקבל את התנצלותו של ראש הממשלה ואת הסבריו.

למוחרת ההצבעה התקיימה ישיבה סוערת של הנהלת המפד"ל שהוכיחה את בדידותו הפוליטית של היו"ר בתוך מפלגתו, ויותר מכך, את בדידות דרכו המדינית בה. יוסף בורג היה מראשי סיעת 'לַמִּפנה' במפלגה הדתית־לאומית, סיעה שתמכה בהמשך שיתוף הפעולה עם מפלגות הפועלים והוסיפה לדגול במתינות מדינית. הכעס על הסיטואציה שבה נאלצה המפלגה להימנע בהצבעה בכנסת וכך להיתקל בביקורת מכל הכיוונים, התפרץ. בורג ידע את הלך הרוח ועל כן איחר לישיבה כדי לאפשר לחברי מפלגתו להוציא קיטור. מתחריו הפוליטיים, ובראשם שר הבריאות יצחק רפאל, שביקשו לשוות לתנועה קו ימני יותר ושאפו להדיח את בורג, ניצלו את האירועים כדי לדרוש מועד לבחירות פנימיות. סגן ראש עירית תל־אביב, חיים מנחם בסוק, דמות נערצת במפלגה ומלוחמי המחתרת בגטו וילנה, הטיח בבורג כי מעשיו משרתים את שונאי המפד"ל הטוענים כי היא הופכת את ענייני הדת לפוליטיקה. השר רפאל קבע כי בורג נכשל בלשונו בהודעה האישית שהוציא לעיתונות, ודרש כי "יתקן את עצמו[5]". "הישיבה התלהטה והידרדרה למסכת של צעקות ועלבונות הדדיים בין הצדדים הניצים. זבולון המר, שר הסעד הטרי שנמנה עם החוגים הניציים במפלגה, נאלץ להתערב ואיים על החברים כי חברי ההנהלה לא יגיעו לישיבות שבהן יש "איומים ועלבונות[6]". "לאחר שהמר הרגיע את הרוחות ביקש בורג את רשות הדיבור. מנהיג המפלגה ביקש להזכיר לחברים את חשיבות הברית עם המערך, וכיצד בזכות ברית זאת הצביעה, אך לאחרונה, הקואליציה החילונית נגד הצעת החוק של נישואין אזרחיים שניסתה להעלות בכנסת ח"כ שולמית אלוני. בסיום הישיבה ועל מנת לנסות לתקן את הרושם המאכזב של בוחריה מצעדיה האחרונים, החליטה הנהלת המפד"ל, בלחץ האגף הניצי, להוציא הודעת סיכום לוחמנית. הודעה זו קבעה כי נציגי המפלגה יתבעו מהממשלה להכיר במאחז קדום שבשומרון כיישוב קבע לכל דבר, ולהושיט לו את כל העזרה הדרושה לפיתוחו ולקידומו.

סחריר זה, שנועד למשוך את תשומת הלב הפוליטית והציבורית מפרשת האי־אמון לנושא חדש, רק החמיר את המצב. דרישת המפד"ל מהממשלה להכיר במאחז שהוקם לאחר התנגשות עימה, וזאת דווקא לאחר הימנעות המפד"ל מתמיכה בממשלה שהיא חברה בה בהצבעת אי־אמון, העלתה עוד יותר את חמתו של יצחק רבין. תנועת גוש אמונים, שהמפד"ל הלכה ונעשתה מזוהה עימה יותר ויותר, נתפסה על ידי רבין כלא פחות מאיום על הדמוקרטיה הישראלית. בספרו 'פנקס שירות' כינה רבין את התנועה שיזמה את העליות על הקרקע בשומרון בניגוד להוראות הממשלה "סרטן", הוא התייחס אליה כפורעת חוק וכל המסייעים לה היו לדידו עבריינים. רבין אף לא יכול היה להתעלם משיתוף הפעולה שהתרקם בין שר הביטחון פרס לבכירי גוש אמונים. הוא ראה בו מהלך ציני

שנועד לערער את מעמדו ומעמד ממשלתו, ותרגיל פוליטי שיסלול את דרכו של פרס לכיסא יושב ראש המפלגה. לאנשי המפד״ל, שבעיניו נראתה כתנועה מקצינה ההולכת ונעשית לזרוע הפוליטית של גוש אמונים, ביקש רבין להמחיש שלא יתפשר על שלטון החוק ועל מנהיגותו: לא על כיבוד החלטות הממשלה בנושא ההתיישבות ביש״ע ולא על מחויבות המפלגה לתמוך בממשלה בעת הצבעות אי האמון בכנסת.

על כן, אף כי הקואליציה צלחה את הצבעת אי האמון ברוב מוצק של 55 קולות מול 48, החליט רבין לפטר את שרי המפד״ל ולפעול להקדמת הבחירות. לעמדה עקרונית זאת נלווה גם שיקול פוליטי קר: פגיעה במפלגה החדשה ד״ש, שהלכה וצברה אהדה בקרב הציבור על חשבון המערך. הכוונה הייתה להקדים את הבחירות בטרם תוכל ד״ש להכות שורש ולהתארגן כראוי לקראת הבחירות שנועדו להיערך רק לקראת סוף שנת 1977. צעד פוליטי זה יזכה לימים, מפי מחנה פרס במפלגה, בכינוי האירוני ״התרגיל המבריק.״

המערכת הפוליטית גלשה לסחרור מסוכן, ושני האנשים שיכלו לעצור את הקריסה היו נטולי יכולת ההשפעה. הראשון, ראש המפד״ל, זקן השבט המתקרב לגיל שבעים, יוסף בורג, גילה שאין לו הכוח הפוליטי לכפות על חבריו להנהגת המפלגה להצביע עם הממשלה שהם היו חברים בה. השני, שר הביטחון שמעון פרס בעל הניסיון הפוליטי, שהבין כי פיטורי שרי המפד״ל הם שגיאה שתשחק לידי בגין ותדחוף את המפד״ל לברית עם הליכוד, שהה אז כאמור בארצות הברית בביקור מדיני. הוא לא הצליח להפעיל מרחוק את מלוא השפעתו על רבין ומקורביו. פרס ובורג הבינו כי לאור המציאות הפוליטית, צעד פוליטי זה עשוי להיות גט הכריתות האידיאולוגי בין המפד״ל, ו׳הפועל המזרחי׳ שהייתה כוח מרכזי בה, לבין מפלגות הפועלים. ברית זו שירתה היטב את שני הצדדים במשך עשורים רבים אך כעת הייתה שבירית מתמיד. מכתבי הפיטורין שנחתו על שולחנותיהם של שרי המפד״ל בחתימת ידו של יצחק רבין היו עלבון אחד יותר מדי לשותפה הנאמנה, וערערו את יחסי הכוחות במפלגה. שר הסעד המפוטר, זבולון המר, הגיב להחלטת רבין ואמר, ״אני כשלעצמי אין לי טענות כלפי מפלגת העבודה בעניין שותפות היסטורית מפני שיש לי השגות והערכות על מימושה ועל האמת שלה״. והוא המשיך, ״אבל כלפי המפד״ל הוותיקה, חבריי הוותיקים, ששמרו אמונים לשותפות הזאת, נתנה מפלגת העבודה סטירת לחי[7].״המר צדק בניתוחו הפוליטי. מכתבי הפיטורים שמו קץ לברית ההיסטורית שעיצבה את שלושת העשורים הראשונים של המדינה, ופתחו תקופה חדשה שבה מצאה הציונות הדתית בית במחנה פוליטי אחר.

כדור השלג

כדור השלג של מהפך 77׳, שהחל להתגלגל בהצעת האי־אמון של קלמן כהנא, היה אחד משניים. בעוד הוא מתחיל את דרכו במסדרונות הכנסת נכנסה אל בית המשפט המחוזי בתל־אביב פרקליטת המחוז, עורכת הדין ויקטוריה אוסטרובסקי־כהן. חמושה במטרייה ובמעיל עקפה את העיתונאים שהמתינו לה והחלה להתקדם בצעדים נחושים לעבר האולם המרכזי. פרקליטת המחוז נשמה נשימה עמוקה לפני שפתחה את דלתות אולם בית המשפט והתייצבה אל מול מי שנחשב לאחד האישים החזקים במשק הישראלי, אשר ידלין. בידיה נשאה הפרקליטה המנוסה צרור כרוך של ניירות ועליו הכותרת ״כתב אישום בגין קבלת שוחד בסך 280 אלף לירות ומעשי מרמה״. מולה התייצב אשר ידלין, מאושיות מפלגת העבודה, מזכ״ל קופת החולים הכללית, מי שהיה למזכ״ל משק העובדים העצום והאדם שרבין ביקש למנות לנגיד בנק ישראל ואולי אף לשר אוצר. ידלין, ממושכי החוטים של הפוליטיקה הישראלית, היה בן לאחת המשפחות המקושרות והחזקות במדינה. אבי אשתו היה אליהו גולומב מפקד ההגנה,

ודוד אשתו — ראש הממשלה לשעבר משה שרת. הוא מקורב ללוי אשכול בזמנו, ובן דודו של שר החינוך אהרן ידלין. תחושת עוצמה זו תורגמה לתחושת חסינות כוזבת שהובילה את ידלין להאמין כי הוא ניצב מעל החוק.

כתב האישום לא היה רק נגד אשר ידלין האיש; הוא היה נגד אשר ידלין הסמל. סמל להסתאבותה של מפלגת הפועלים ולהסתאבות המנגנון שהוקם כדי להיטיב עם העובד והפך עם השנים למקור לקידום פוליטי וכלכלי של קבוצת מקורבים ועסקנים. סרן (מיל׳) מוטי אשכנזי היה לסמל המחאה נגד ממשלת גולדה על כישלונותיה המדיניים והצבאיים; משפטו של אשר ידלין נתפס כסמל לחשיפת השחיתות השלטונית שנבעה מהתמשכות שלטונה של מפא״י לגלגוליה.

בעוד המשפט המתוקשר של אשר ידלין מתנהל בבית המשפט, החליטה הכנסת בעקבות צעדיו של ראש הממשלה רבין, להתפזר ולצאת לבחירות. בשבוע שבו העבירה הכנסת את חוק פיזור הכנסת השמינית וקבעה את תאריך הבחירות ל־17 במאי 1977, עסקו העיתונים דווקא בישיבה סודית שהתקיימה בבית ראש הממשלה. הישיבה החשאית נערכה במוצאי שבת, והשתתפו בה היועץ המשפטי לממשלה, שר המשטרה, שר המשפטים וראש הממשלה. למוחרת בבוקר, בישיבת הממשלה השבועית, היה מי שחשף בפני שר השיכון אברהם עופר, איש ההגנה וממקימי המשמרת הצעירה של מפא״י, כי הדיון הלילי נגע לענייננו. השר עופר התמודד עם שמועות שנפוצו על חקירת מחלקת ההונאה במשטרה בעניין כהונתו כמנכ״ל שיכון עובדים. החקירה התמקדה בחשדות בדבר מסירת דירות המיועדות לזוגות צעירים — לבודדים שאינם זכאים להן, ובשוחד שקיבל לכאורה מקבלנים פרטיים שעבדו בפרויקט. שמועות אלו היו לכלי לניגוח הממשלה בידי האופוזיציה. שאילתות בעניין החקירה הופנו לשר המשטרה; וח״כ אהוד אולמרט, שהיה ממובילי המלחמה בשחיתות, העלה הצעה דחופה לסדר היום של הכנסת, ודרש הודעה מוסמכת בעניין.

השר עופר, שטען להגנתו כי אין אמת בשמועות, גילה לפתע שאיש אינו מעוניין בקרבתו. מי שהיה ראש מטה הבחירות של העבודה בבחירות הקודמות, הודר מכל תפקיד במערכת הבחירות הנוכחית. הצעותיו החוזרות ונשנות להופיע בפני הפעילים ובסניפי המפלגה נדחו בנימוס. מפלגתו הפנתה לו עורף. הנחמה היחידה נמצאה בידיעות שהגיעו לשר השיכון כי המשטרה מתקשה להשיג ראיות לעברות שנעשו לכאורה על ידו. הודעה על כך שאין בסיס לטענות כלפיו והחומר שנאסף נגדו אינו מצדיק חקירה, הייתה אמורה להתפרסם בכל יום. ברגע האחרון, לפני פרסום ההודעה המזכה, הגיע עד המדינה בפרשת ידלין, עו״ד חיים גושן, ובפיו מידע חדש על השר עופר. מידע זה הביא לישיבה הבהולה בבית ראש הממשלה ולהחלטת רבין לסגת מכוונתו לפרסם את ההודעה המטהרת. עופר גילה את הדבר בישיבת הממשלה, נכנס בסערה ללשכת ראש הממשלה ודרש לשים קץ לשמועות. כאשר הבין למוחרת כי הודעה כזאת לא תגיע, הוא שחרר את נהגו האישי ושם פעמיו לביתו בשכונת אפקה בצפון תל־אביב. שם ניגש אל הכספת, הקיש את הקוד הסודי והוציא את אקדחו האישי. לאחר מכן התיישב בשולחן העבודה והחל מנסח מכתב פרידה ממשפחתו. לאחר שחתם את המכתב נכנס שר השיכון לרכבו ופנה מערבה לחוף תל־ברוך, שם נמצא כעבור שעות מספר ללא רוח חיים.

לאחר ההלוויה הממלכתית שנערכה בתל־אביב בגשם סוחף ואף תחת ברד עז, נכנס שר הביטחון שמעון פרס למכוניתו ונסע אל עבר קיבוץ מרחביה שבעמק יזרעאל. פרס, שהתחייב להופיע בפני חברי הקיבוץ באספה שנקבעה מראש, שקע במחשבות ברכב השרד המפלס דרכו צפונה במזג האוויר הקודר. למרות הגשם הכבד נאספו

מרבית חברי הקיבוץ, ממעוזי תנועת העבודה, לשמוע דברי חיזוק וחזון מפי שר הביטחון. ואולם פרס, שהגיע לקיבוץ תחת הרושם הקשה שהותירו ההצעה לפיזור הכנסת, השלכות ההאשמות בפלילים על בכירי המפלגה והתאבדותו של עופר, נתפס למרה שחורה. הסקרים העידו על מגמת צניחה בתמיכת הציבור במפלגתו, והוא שיתף את חברי הקיבוץ בנבואותיו השחורות, "אנו עלולים לספוג בבחירות מכה קשה שלא ידענו כמוה". אל מול התדהמה שהשתררה המשיך פרס ואמר, "זו הפעם הראשונה שאנו עומדים בפני אובדן ההגמוניה של תנועת העבודה [8]."כשסיים את דבריו תהו חלק מהחברים אם הייתה זו המרה השחורה לנוכח מאורעות היום, או ניסיון מכוון להציג תמונת מצב קודרת כדי להשיג תמיכה בשינוי מן היסוד ובהחלפת ראש הממשלה המכהן ומנהיג המפלגה יצחק רבין במועמד חדש ושמו שמעון פרס. ימים ספורים לאחר מכן, עם פיזור הכנסת, הודיע שמעון פרס על כוונתו להתמודד על משרת יו"ר המפלגה מול רבין.

הכרזתו של פרס על התמודדות פנימית נגד ראש ממשלה מכהן נתפסה בעת ההיא כמהלומה נוספת למעמדה של המפלגה. חוגים שונים במפלגה, ובראשם גולדה מאיר, טענו כי מאבק פנימי בעת הלא־פשוטה הזאת יחליש את המפלגה. הם ביקשו מפרס לחזור בו מכוונתו להתמודד, אך הוא סירב. מקורבי יצחק רבין האשימו את פרס כי זה זמן הוא פועל על מנת "לכפות על המפלגה התמודדות" בעוד רבין פועל לליכוד המפלגה למרות "מכשולים מיותרים מבפנים [9]."יצחק בן־אהרון, מוותיקי המפלגה, שנתפס כאחד המנהיגים האידיאולוגים של תנועת הפועלים, יצא בגלוי נגד פרס. יגאל אלון הצטרף אליו וקרא להיזהר מ"שועלים פוליטיים מיומנים [10]"המבקשים להשתלט על המנגנונים.

ככל שחלפו הימים נראה כי שמעון פרס בכישוריו הפוליטיים מצליח לצבור תאוצה. חברי תנועת המושבים והמשמרת הצעירה הודיעו על תמיכה במועמדותו, ואפילו אבא אבן הסיר את מועמדותו שלו וחבר אליו. בליכוד צפו כי מדובר באפשרות ריאלית והחלו לתכנן קמפיין נגד שמעון פרס כמועמד הנגדי. היריבות קרעה את מפלגת העבודה ואיימה לפרק את הבריתות שהרכיבו אותה — וזאת בשעה שדיווחים לא נוחים ממשיכים להגיע ממשפטו של מזכ"ל חברת העובדים אשר ידלין: הלה טען במשפטו כי חלק מכספי השוחד שקיבל הועברו ישירות לקופת המפלגה. היריבות בין רבין ופרס הובילה לגיוס כללי של השורות. מתוך כרבע מיליון חברי מפלגה, 160 אלף חברים הגיעו לקלפיות כדי לבחור את נציגיהם לוועידת המפלגה שתבחר את מועמדה לראשות הממשלה. ב־23 בפברואר 1977 התכנסו 2,300 צירי הוועידה ו־570 חברי המרכז בבנייני האומה בירושלים לבחירת היו"ר. כניסתו של פרס לאולם הוועידה הבוחרת לוותה במחיאות כפיים ממושכות שגרמו לדאגה בקרב ראש הממשלה רבין ומקורביו, שישבו במרכז האולם. ספירת הקולות הייתה צמודה: לפרקים הוביל פרס ולפרקים רבין. רק לאחר שנספרו הקולות האחרונים היה אפשר להודיע כי ראש הממשלה יצחק רבין זכה במועמדות בהשיגו 1,445 קולות, יתרון של 41 קולות בלבד על פני יריבו שמעון פרס.

הדיווחים על המצב הבעייתי שבו נמצא השמאל הישראלי עשו את שלהם והובילו להתגייסות כלל עולמית לניצחון המפלגה שנתפסה כאחת מהמפלגות הסוציאליסטיות החזקות בעולם הדמוקרטי. כוכבי העל של העולם הסוציאליסטי התייצבו בוועידת המפלגה — לטקס הפתיחה או לדיונים עצמם — כדי להביע את תמיכתם בהחלטותיה ובמועמד שתבחר. חתן פרס נובל לשלום וקנצלר גרמניה לשעבר וילי ברנדט התייצב בירושלים וכמוהו ראש ממשלת שוודיה לשעבר אולף פלמה. ראש הממשלה המכהן של הולנד וקנצלר אוסטריה ברונו

קרייסקי התפנו מהנהגת מדינותיהם ונחתו בישראל. פרנסואה מיטראן, המועמד הסוציאליסטי לנשיאות צרפת ומהפנים המוכרות של השמאל העולמי, הגיע להביע תמיכה עם פליפה גונזלס, ראש המפלגה הסוציאליסטית הספרדית שייבחר כעבור שנים אחדות לראש ממשלתה. ג׳ימי קרטר, נשיא ארה״ב החדש, מיהר לשלוח לרבין, שנבחר מחדש, הזמנה לביקור ממלכתי בבית הלבן, חודשיים בלבד לפני מועד הבחירות — וזאת לקול מחאות האופוזיציה שקראה לדחיית ביקור ראש הממשלה עד לאחר הבחירות.

כשהתפזר אבק הכוכבים ומנהיגי העולם הסוציאליסטי טסו איש איש לביתו נותרה מפלגת העבודה מסוכסכת בתוך עצמה. לאור התוצאות הצמודות דרש שמעון פרס לשבץ את אנשיו במחצית מכלל התפקידים במפלגה, בהם הרשימה לכנסת. מקורבי רבין לעומת זאת הרהרו בקול שאולי ייטב לשר הביטחון פרס לקבל בממשלה הבאה דווקא את תפקיד שר הרווחה לאור נאומו בוועידה שעסק בעניין בהרחבה. ראש מטה רבין השר חיים ברלב התלונן שבעוד למפלגות האחרות יש בקושי מועמד אחד לראשות הממשלה, למפלגת העבודה יש שניים. מחוץ למפלגת העבודה נתפסו התוצאות הצמודות כהצבעת אי אמון של המפלגה בדרכה שלה.

בעבור חופן דולרים

לאחר הוועידה נראה היה כי מעמדו של רבין מתחזק. בתחילת מארס אף המריא לביקורו הרשמי בבית הלבן. בעת הביקור עשה ג׳ימי קרטר כל אשר לאל ידו כדי לחזק את מעמדו של רבין. בכל שלוש הפעמים שבהן הגיע רבין לבית הלבן במהלך ביקורו, טרח קרטר והמתין לו בפתח הבית. ראש הממשלה התקבל בטקס רשמי על מדשאות הבית הלבן, שם חלק לו קרטר שבחים רבים בפני יותר ממאתיים איש שהוזמנו במיוחד לטקס קבלת הפנים. בערב נערכה לכבוד רבין ארוחה רשמית ובסופה הדהים קרטר את הנוכחים בהזמינו את ראש הממשלה לסיים את הערב בשיחה אישית בדירה הפרטית של הנשיא בבית הלבן. כתב הלוס אנג׳לס טיימס סיכם את הביקור בכותרת, ״זריקת עידוד פומבית לראש הממשלה לקראת הבחירות במאי [11].״רבין עצמו טען בפני הכתבים שהתלוו אליו כי הצליח ליצור מערכת יחסים מיוחדת עם קרטר, דבר שיסייע לישראל בעתיד, והוא בטוח שהישג זה יתבטא ״בהישגים יפים בבחירות [12].״כאשר תדרך רבין את הכתבים שהתלוו לביקור, ספק אם ידע כי דווקא ביקור זה הוא שיחרוץ את גורלו הפוליטי לשנים רבות קדימה.

ביקור רבין בארה״ב והאירועים הרבים שנקבעו סביבו הביאו אחד מן הקצינים הזוטרים במשלחת הצבאית הישראלית בוושינגטון ליצור קשר עם העיתונאי דן מרגלית שסיקר את הביקור. לאור הטקסים והחגיגות סביב הזוג רבין, התקשה סרן יורם סתר, שהיה אחראי על טיפול במנהלה הקשורה לעסקת מטוסי ה־ F15לשמור בסוד את אשר נודע לו תקופה קצרה קודם לכן. סתר יצר קשר עם דן מרגלית וביקש לדווח לו, תוך הימנעות מחשיפה אישית, כי לאה רבין ממשיכה להחזיק חשבון בנשיונל בנק בוושינגטון. ניהול חשבון זה עמד בניגוד לחוק שאסר על אזרחים ישראלים לנהל חשבונות מטבע חוץ מחוץ למדינת ישראל ללא אישור מיוחד. דן מרגלית ביקש לוודא את העניין, ניגש לבנק וביקש להפקיד חמישים דולר בחשבונה של גברת רבין; ויומיים לאחר נחיתת ראש הממשלה בארץ פרסם את קיום החשבון בכתבה בעמוד הראשון של עיתון הארץ. תגובת רעיית ראש הממשלה לכתבה הגיעה באמצעות עורך דינה ולפיה מדובר היה בחשבון פעוט המכיל בקושי 2,000 דולר, שריד נשכח מתקופת כהונתם הרשמית בארצות הברית. בתחילה נראה הדבר כידיעה עיתונאית חסרת משמעות ואפילו יריבי המפלגה בכנסת

משמאל ומימין סירבו להתרגש מהעניין. פרשני העיתונים הסבירו לקוראים כי במקרים כאלה של חשבונות קטנים ורדומים, העניין ייסגר בקנס כספי, "כופר", שגברת רבין תשלם לאוצר המדינה.

ואולם אז התפרסמה כתבה נוספת שבה דיווח דן מרגלית כי דודה של לאה רבין, שהיה תושב ארה"ב וקיבל לידיו את הניירת הנוגעת לחשבון, השמיד את המסמכים הרלוונטיים — ונורות אזהרה החלו להידלק בקרב פקידי האוצר. בבדיקות שנערכו במשרד החלו להתגלות פרטים חדשים ובעלי משמעות רבה לאין שיעור מאלה שנודעו עד כה. מהדו"חות שהגיעו למשרד האוצר בירושלים עלה כי גברת רבין לא דייקה בתגובתה לעיתונות, וכי גם אם כרגע נשארו בחשבון אלפיים דולר הרי זמן קצר קודם לכן הגיע הסכום בחשבון לכדי עשרות אלפי דולרים. נוסף על כך התברר שהחשבון היה פעיל גם בתקופה שבה חי הזוג רבין בארץ, לאחר סיום תפקידו של רבין כשגריר ישראל בוושינגטון, ונמשך ממנו כסף באופן תדיר. עוד נקבע שהחשבון היה על שם שני בני הזוג ולא רק על שם לאה רבין, גם אם האחרונה הייתה הפעילה המרכזית בו. שר האוצר יהושע רבינוביץ, מוותיקי מפא"י, שפרטי החשבון הובאו לפניו, הבין את הבעייתיות בעניין אך ביקש להתייחס לעניין כעבֵרה מנהלית שיש לסיים את העיסוק בה במהרה ובקנס כספי. הסדר זה של הימנעות מהעמדה לדין היה חייב לעבור את משרדו של היועץ המשפטי לממשלה, ואולם האחרון התגלה כמשוכה שאין להתגבר עליה. בניגוד ליועצים הקודמים, הפעם ישב בלשכת היועץ פרופסור צעיר למשפטים ושמו אהרן ברק. קודמיו של ברק הגיעו ממסגרות פוליטיות או ציבוריות, ונטו לאיזונים בין החלטות משפטיות לשיקולים ציבוריים. ברק, לעומת זאת, הגיע מן העולם התאורטי: מן האקדמיה. לדידו של הפרופסור בן הארבעים, העקרונות המשפטיים שולטים בכיפה ועומדים מעל כל נורמה חברתית או אחרת. ברק הודיע נחרצות לשר האוצר רבינוביץ, המבוגר ממנו בכחצי יובל שנים, כי לא רק שלא יוכל להגן על החלטה כזאת בבג"ץ — אלא שאם תתקבל הוא אף עשוי להיות מאלה שיעתרו נגדה.

יצחק רבין, ששהותו בארה"ב הפכה אותו לאוהד כדורסל מושבע, עקב באותם ימים בהנאה אחר שורת הניצחונות של מכבי תל־אביב בגביע אירופה. המשחקים הצמודים שבהם ניצחה מכבי שימשו לו מנוחה ממסע הבחירות המפרך והסחת דעת מהידיעות על החקירה המאיימת בעניין חשבון הדולרים. ההזדהות עם הקבוצה הייתה כה גדולה, שמטה המערך בראשותו פרסם ביום משחק הגמר מודעה ובה השווה את הדרך של מכבי תל־אביב לצמרת לדרכו של המערך בראשות רבין. דווקא בערב הגמר, זמן קצר לפני פתיחת המשחק, בעוד יצחק רבין מתכונן לבלות את הערב מול מסך הטלוויזיה בסלון המשפחה, ביקש אהרן ברק פגישה דחופה. ברק, שמשחקי כדורסל לא סקרנוהו במיוחד, הגיע לביתה של משפחת רבין ברמת־אביב. בקורקטיות מקצועית חסרת רגש הודיע ברק ליצחק רבין, שאיתו עבד בצמוד בשנתיים האחרונות, כי לאור ממצאי התחקיר של משרד האוצר נראה כי אין מנוס מהעמדת רעייתו למשפט, וכנראה גם העמדתו שלו. רבין הבין כי לנוכח פרשות השחיתות שאינן חדלות לרדוף את מפלגתו, העמדת ראש ממשלה מכהן לדין פלילי, לראשונה בתולדות המדינה, עשויה להפוך לפרשה אחת יותר מדי. הוא נפרד מברק והודיע ליועציו כי הוא מעוניין להגיע לאולפן הטלוויזיה בתל־אביב כדי להודיע הודעה חשובה. מכוניתו של רבין עשתה דרכה במרכז תל־אביב בין ההמונים שנהרו לכיכר מלכי ישראל (לימים כיכר רבין) כדי לחגוג את הזכייה ההיסטורית של מכבי תל־אביב בגביע אירופה. מעט יותר מחודש לפני הבחירות הדהים יו"ר המערך וראש הממשלה החמישי של מדינת ישראל את הציבור בהודעת התפטרות.

התפטרות רבין הכתה את הציבור הישראלי ואת המערכת הפוליטית בהלם. במערך הבינו כי התמודדות חדשה במפלגה בשעה זו, כשהבחירות בפתח, אינה אפשרית. שמעון פרס ניצל את המצב ודרש כי בהיותו מספר שתיים במפלגה המועמדות תימסר לו מיידית. אולם רבים במפלגה חשו איבה עזה כלפי שמעון פרס ודרכו, ואף רמזו כי הוא היה מעורב בחשיפת הפרשה. יצחק בן־אהרן קרא לא לתת הכשר "לגיליוטינה של קבוצות בלשים וחתרנים[13]", ונשמעו קולות שקראו ליגאל אלון להתמודד על התפקיד. לאחר שכנועים רבים מצד הנהגת המפלגה, והבטחה של פרס לאלון כי אם ירכיב את הממשלה יוכל אלון לבחור ראשון כל תפקיד שיבקש, הסכים האחרון לוותר על ההתמודדות ופרס מונה למועמד המערך לראשות הממשלה. לאור זאת הודיע רבין כי הוא יוצא לחופשה, וכי שמעון פרס יתפוס את מקומו בלשכת ראש הממשלה בירושלים. האופוזיציה לא עמדה מנגד והתקיפה את המערך ללא רחם. הליכוד יצא במודעות תעמולה שכותרתן "לנקות את הלכלוך — להחליף את השלטון", וגם מפלגת ד"ש הצטרפה לחגיגה במודעות ענק שכותרתן "אנו לא עושים חשבונות אישיים (גם לא במטבע חוץ) אבל יש לנו חשבון עם המערך האחראי לשיטה הגורמת לשחיתות."

הסוף

נוסף על כל הצרות שמפלגת העבודה נתקלה בהן, הקדמת הבחירות על מנת למנוע מד"ש להתארגן התגלתה כשגיאה. המפלגה החדשה זעזעה את המערכת הפוליטית המסורתית עד היסוד והפגינה יכולת ארגון מטאורית. בתוך שבועות ספורים מרגע הקמתה הצטרפו לד"ש עשרות אלפי חברים חדשים. פריימריז פתוחים שערכה המפלגה הובילו להגדלת התמיכה הציבורית בחלופה החדשה והמרעננת אל מול המערכת הפוליטית המסורתית והמאובנת. הסחף לעבר המפלגה הוביל לאופטימיות הולכת וגואה בקרב ראשיה. ערב הבחירות הצהיר יו"ר המפלגה, הרמטכ"ל לשעבר יגאל ידין, כי הוא מצפה שתוצאות הבחירות יהיו כאלה שאף אחד לא יוכל להרכיב ממשלה בלי ד"ש, ובזחיחות הדעת אף הוסיף כי אולי ד"ש עצמה תהיה זו שתרכיב את הממשלה ההבאה. ההישג המרכזי של ד"ש היה יצירת רשימה משותפת שבה ניצבו בחמישייה הראשונה זה לצד זה אלוף (מיל') מאיר עמית, ממפקדי ההגנה — ושמואל תמיר, ממפקדי אצ"ל בירושלים. הראשון, שכיהן כמנכ"ל מפעלי התעשייה של ההסתדרות ולמעשה היה אחראי על ליבו הפועם של משק הפועלים, יצא נגד מפלגת העבודה ומנגנוניה. השני היה ממייסדי תנועת החֵרוּת[14], שיצא עתה נגד תנועתו ומנהיגה מנחם בגין. בהמשך הרשימה הופיע משמאל אלוף (מיל') מאיר זורע, איש מפ"ם ממייסדי קיבוץ מעגן־מיכאל — ואחריו נציג הימין, בנימין הלוי, שופט בית המשפט העליון לשעבר, שקבע בפסק דין דרמטי כי ישראל קסטנר מכר את נשמתו לשטן ולאחר מכן התפטר מתפקידו הרם והצטרף לרשימת גח"ל בראשות מנחם בגין לכנסת, עד שעזב והצטרף לד"ש.

ד"ש הכתה ללא רחם במפלגת העבודה תוך שהיא מביאה את הקרב הפוליטי לתוך הבית ונלחמת על הקהל הוותיק שזוהה עם המפלגה עוד מתקופתו של דוד בן־גוריון. אפילו העיתון דבר, שהתיאור "עיתון פועלי ארץ ישראל מיסודו של ברל כצנלסון" עדיין התנוסס תחת כותרתו, התמלא במודעות התעמולה של ד"ש נגד המערך. במודעות שפרסמה שם המפלגה נזהרו מלתקוף את האופי הסוציאליסטי של המפלגה, והתמקדו בקיפאון ובהסתאבות. מודעות ובהן תמונתו של מאיר עמית, ראש המוסד המיתולוגי ומי שהיה עד לא מכבר מנכ"ל מפעלי העובדים בישראל, כיכבו בדפי העיתון. במודעות תקף עמית את ממשלת המערך על "חוסר היכולת" ויותר מכך על "חוסר הנכונות" לקיים מדיניות כלכלית שתוביל לצמיחה במשק. "חוסר נכונות" שנבע מהכניעה לקבוצות לחץ, וחמור

מכך, מהפיכת הרעיון של שמירה על מושכות השלטון ל"מטרה המרכזית" של המפלגה. לראשונה בתולדות המערכת הפוליטית בישראל הוקמה יש מאין מפלגת מרכז בעלת יומרות לשנות את המערכת הפוליטית מהיסוד. ד"ש, שהורָתה בגלי האכזבה משלטונה הארוך של מפלגת העבודה, החליפה את האידיאולוגיה של ברל כצנלסון ושל זאב ז'בוטינסקי בדרישה לרפורמות מבניות כגון שינוי שיטת הבחירות, חוקה ומלחמה בשחיתות.

עלייתה של ד"ש כמפלגת מרכז שבכוחה להביא לסיומה של הגמוניית השמאל הישראלי הדאיגה לא רק את הממסד הפוליטי השמאלי אלא גם את התנועה הקיבוצית. אנשי התנועה הקיבוצית נהנו עד כה מדלת פתוחה ומאוזן קשובה מצד ההנהגה, והקיבוץ הארצי המזוהה עם קיבוצי השומר הצעיר הבין את השלכותיו האפשריות של מהפך פוליטי על התנועה הקיבוצית. הלך הרוח נגד מפלגת העבודה הביא את התנועה לפרסום מודעות אזהרה מיוחדות מפני הצבעת המחאה שכותרתן "הצבעת המחאה שלך היא קול נטו לימין!" במודעות אלו פנו ראשי התנועה הקיבוצית לחברים מתוך הבנה לכעסם: "אתה מרוגז על מחדלים. כואב על כישלונות. מתקומם נגד פרשיות שחיתות. ואתה רוצה להצביע הצבעת מחאה". אבל, הזהירו ראשי הקיבוץ את החברים, "יש מי שמחכה לך". ולאלו שלא הבינו הוסברה הסכנה: "הימין מחכה לך". בהמשך התחלפה האזהרה באיום, "הם ישתמשו בהצבעת המחאה שלך להרחיק את השלום, להגדיל את הפער", ואף חמור מכך, "לחסל את ערכי תנועת העבודה". הקיבוץ הארצי קבע כי אכן "נחוצה מחאה, הכרחי מאבק להתחדשות", אך הצבעת המחאה לא תשרת את המטרות הללו. הרתיעה מהימין הייתה לכלי מרכזי בתעמולה של המערך נגד ד"ש והליכוד כאחד, תעמולה שמטרתה להסיט את הדיון במערכת הבחירות ממחדלי השלטון לאיום הטמון בשלטון הימין.

מכל מפלגות השמאל שתעמולתן התמקדה בהרתעת הציבור מהשלכות עליית הליכוד לשלטון, הייתה ר"צ בראשות שולמית אלוני האפוקליפטית והבוטה ביותר. ראשי הקמפיין של המפלגה השאירו מעט מקום לדמיון בהציבם במודעות המפלגה תמונות גדולות של מצוק מצדה, מקום שם חפר יגאל ידין, כארכיאולוג, בעשור הקודם, לצד הסיסמה "הפעם אל תיקח חלק בצעדה למצדה". "אינך רוצה מלחמה, אינך רוצה בשלטון הימין הקנאי", צעקו מודעות המפלגה. "אתה בן חורין!" "הרב כהנא, גוש אמונים ומפד"ל — מצעידים אותנו למלחמה, לחורבן למצדה[15]."

בסוף השבוע האחרון של מערכת הבחירות, הפכה המגמה המסתמנת של התחזקות הליכוד והיחלשות המערך לתוצאה מובהקת בסקרים. ביום חמישי עדכן עזר ויצמן את בגין כי בסקרים שערך המטה עולה כי הליכוד מוביל על המערך בפער של חמישה מנדטים. הליכוד, לפי הסקרים הפנימיים שערך, צפוי לקבל 41-42 מנדטים, אילו המערך רק 36-37. בגין, שהיה שבע אכזבות, ניסה לצנן את ההתלהבות במטה — אך ריחו של מהפך החל להתפשט במערכת הפוליטית. ברח' הירקון 110 בתל־אביב, מטה המערך, החלו להבין כי מערכת בחירות זאת עלולה לסמן את קיצה של הדומיננטיות המפלגתית. למרות הערכות אופטימיות שפוזרו לעיתונאים, נראה כי המודעה שאפיינה את מצב הרוח במטה הייתה המודעה האחרונה של הקמפיין, שפורסמה ביום הבחירות עצמו בכל העיתונים. במסגרת שחורה הופיעה המילה סוף בגדול, ומשני צדדיה נראה מסך תיאטרון הסוגר על הבמה. הכיתוב שהופיע למטה היה מלנכולי אף הוא: "סוף מערכת הבחירות — מאי 1977. האם יהיה זה סוף שהוא סוף? סוף להרבה דברים יפים וחשובים, מובנים מאליהם (כאילו), שנוצרו בארץ הזאת בהרבה יוזמה ומאמץ[16]"?

המגמה של התחזקות הליכוד והיחלשות המערך בימים האחרונים של מערכת הבחירות הפכה למציאות מפתיעה. חיים יבין הדהים את האומה בהודעה כי הליכוד ניצח בבחירות בפער של כמעט עשרה מנדטים על פני המערך, והכריז על מהפך. למרות החגיגות שפרצו במטה הליכוד במצודת זאב בתל־אביב ותחושת האבל שהשתררה במטה המערך ברחוב הירקון, נמנעו מנחם בגין ושמעון פרס מתגובה עד לקבלת תוצאות האמת. בשעות הקטנות של הלילה, עזב מנחם בגין את דירתו ברחוב רוזנבאום 1 בתל־אביב, שאליה עבר כדירת מסתור עוד בהיותו המפקד הנרדף של מחתרת האצ״ל, ופנה עם רעייתו ושתי בנותיו לעבר מטה המפלגה. בתום נסיעה בת דקות אחדות נכנס כדרכו פעמים אין ספור למצודת זאב, אך הפעם כראש הממשלה המיועד של מדינת ישראל.

ב־7 ביוני, לאחר שהתייעץ עם ראשי הסיעות שעלו לרגל למשכנו בשכונת רחביה בירושלים, הטיל הנשיא אפרים קציר את משימת הרכבת הממשלה על ח״כ מנחם בגין. פחות משבועיים לאחר מכן הציג בגין את ממשלתו לאישור הכנסת. הכנסת אישרה את הממשלה החדשה ברוב של 63 תומכים מול 53 מתנגדים, ובגין היה רשמית לראש הממשלה השישי של מדינת ישראל. התגובות בעולם היו קשות. סגן עורך הטיימס הבריטי קבע כי הטרור משתלם ואף השווה את מנחם בגין למחבלי אש״ף: ״לכשתכונס ועידת ז׳נבה ייוצגו בה ישראל ואש״ף על ידי שני מנהיגי טרור ותיקים״. הדיילי אקספרס קבע: ״בגין אבי הטרור המודרני [17].״לה מונד הצרפתי קבע כי ניצחון הליכוד הוא מכשול בדרך לשלום, ובאיטליה השוו את הליכוד ואת בגין לתנועה הפשיסטית, דבר שגרר מחאות מצד הקהילה היהודית. מזכ״ל האו״ם קורט ולדהיים קבע כי סיכויי השלום במזרח התיכון הורעו כתוצאה מניצחון הליכוד. לא רק באירופה הובעו סימני חרדה מהמתרחש. שלושה ימים לאחר הבחירות הופיעו בניו־יורק טיימס ידיעות כי ממשל קרטר הורה להקפיא את ייצור הנשק המשותף עם ישראל עד אשר יתבהרו העניינים. נחום ברנע, כתב עיתון דבר בוושינגטון, דיווח כי בעוד כלפי חוץ הממשל מודיע כי אינו מודאג מתוצאות הבחירות, הרי בעילום שם מזהירים פקידי הממשל שהדבר עשוי להביא למלחמה.

המצוקה שבה נמצא הליכוד לנוכח ההתקפות הקשות מבית ומחוץ התבטאה במודעה שפרסמה המפלגה בכל העיתונים היומיים ביום שישי 20 במאי, שלושה ימים לאחר הבחירות. תחת הכותרת ״דף חדש נפתח בהיסטוריה של ישראל״ התחייב הליכוד, ״על מדינת ישראל נשמור מכל משמר. את שלטון החוק והדמוקרטיה נעמיק ונבצר״. נוסף על כך ביקש הליכוד להרגיע את הרוחות וכתב, ״יהיה לבבכם שקט ובוטח למרות ההשמצות הנשמעות עתה[18].״

נציגי מפלגות הפועלים, שלא הורגלו לאייש את ספסלי האופוזיציה, היו מזועזעים מן השינוי עד עמקי נשמתם. ח״כ שולמית אלוני טענה כי היא חוששת שעתה תוחמר הצנזורה, תשונה תוכנית הלימודים בבתי הספר, הפיקוח על הטלוויזיה יחריף, ואולי אף ״ישרפו כמה ספרים״. ח״כ ישראל קרגמן מהמערך קבע כי לישראל צפויה ״ממשלה לאומנית קלריקאלית הרחוקה מאוד מערכי מפלגת העבודה״. דוד הכהן, מבכירי המפלגה, קבע כי עליית הליכוד היא תוצאה של השתלטות סמים, רצח, מאפיות ועולם תחתון על המדינה, וכי אינו רואה מי יוכל להיכנס עם בגין לקואליציה או מי יוכל לדבר איתו בארצות הברית [19].אפילו הרמטכ״ל הביע חשש שתוצאות הבחירות יפורשו לא נכון על ידי מדינות ערב, והן יחשבו שמדובר בשעת כושר לתקוף את ישראל. ההבנה כי אבדה ההגמוניה חלחלה לתודעתם של חברי המערך עם כינוס הישיבה הראשונה של הכנסת התשיעית, שקמה לאחר המהפך הפוליטי. בישיבה זאת ביקשו חברי הליכוד לקבל את המושבים בצידו השמאלי של האולם. מושבים אלו היו שמורים

למפלגת השלטון, ובמשך כמעט שלושה עשורים מאז הקמת המדינה היו לנחלתה הבלעדית של מפא״י לגלגוליה. חברי המערך סירבו לעזוב את מושביהם זה עשורים מספר, אך לאחר מחאות, בקשות ואף איומים בהחרמת הדיון, נאלצו לעבור לצידו השני של האולם ולחבוש את ספסלי האופוזיציה. ח״כ יגאל אלון, מפקד הפלמ״ח, ארגון שהוביל את הסזון נגד מחתרות הימין, הביט מספסלי האופוזיציה על מפקד לח״י יצחק שמיר התופס את כיסא יושב ראש הכנסת ומנהל ביד רמה את ישיבותיה. דף חדש נפתח בהיסטוריה של מדינת ישראל.

הערות

1. תום שגב, מדינה בכל מחיר, סיפור חייו של דוד בן־גוריון, בן־שמן: כתר, 2005, עמ׳ 451.
2. דיון בהצעת סיעת החזית הדתית התורתית להביע אי אמון לממשלה, דברי הכנסת, 14 בדצמבר 1976.
3. שם.
4. שם.
5. ״סערת רוחות בהנהלת המפד״ל״, דבר, 16 בדצמבר 1976.
6. שם.
7. בורג, רפאל והמר חדלו לכהן כשרים״, דבר, 21 בדצמבר 1976.
8. דליה מזורי, ״פרס: אנו עומדים לפני אובדן ההגמוניה של העבודה״, מעריב, 6 בינואר 1977.
9. ״שמעון פרס: רבין צריך להשאר בהנהגה בכל מקרה״, דבר, 12 בינואר 1972.
10. שם.
11. אוסוולד ג׳ונסטון, ״קארטר העניק זריקת עידוד לרבין לקראת הבחירות״, מעריב, 9 במארס 1977.
12. בן פיליפ, ״רבין עומד להכריז בשובו הערב שמסעו ופגישותיו עם קרטר היו הצלחה גדולה״, מעריב, 13 במארס 1977.
13. ״מפם תחליט היום״, דבר, 11 באפריל 1977.
14. שמה של התנועה והמפלגה יופיע כאן ולהלן בכתיב חסר, חרות, כפי שאנשיה נהגו לאיית את שמה, ולא חירות כמקובל כיום.
15. ״הפעם אל תקח חלק בצעד למצדה״, מעריב, 10 במאי 1977.
16. ״סוף — המסך יורד״, דבר, 17 במאי 1977.
17. ״טיימס — הטרור משתלם״, מעריב, 20 במאי 1977.
18. מעריב, 20 במאי 1977.
19. ״דוד הכהן על הסיבות למפולת המערך״, דבר, 19 במאי 1977.

ביבליוגרפיה למקראה עשורים ראשונים

- אלמוג עוז, פרידה משרוליק, זמורה ביתן, 2004. עמ' 21-33
- הורנשטיין וגולדשטיין, אלון מורה כגורם מחולל במהפך הפוליטי במדינת ישראל, בתוך: **מחקרי יהודה ושומרון**, קובץ כו מס. 1, אוניברסיטת אריאל בשומרון, 2013.
- הכהן אביעד, "מדינת ישראל כאן מקום קדוש: עיצוב רשות רבים יהודית במדינת ישראל", בתוך: מרדכי בר און, צבי צמרת (עורכים) **שני עברי הגשר – דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל**, יד בן צבי, ירושלים, תשס"ב, עמ' 144-174.
- המיעוטים בישראל בתוך: גייגר יצחק, זר יונדב (עורכים) **השיבה לציון**, הר ברכה, 2006.
מדיניות החוץ בתוך: גייגר יצחק, זר יונדב (עורכים) **השיבה לציון**, הר ברכה, 2006.
- ואדי סאליב והפנתרים השחורים בתוך: גייגר יצחק, זר יונדב (עורכים) **השיבה לציון**, הר ברכה 2006
- זקבך אפרת, פעולת קיביה בזיכרון הציבורי הישראלי 1953-1983 בתוך: **עיונים בתקומת ישראל**, כרך 27 , מכון בן גוריון, 2017 , עמ' 299-274.
- יהושע נווית, גולדשטיין יוסי, בליג מרים, הנהגת גוש אמונים: אידיאולוגיות שונות במבחן העשיה המשותפת, בתוך: **מחקרי יהודה ושומרון**, קובץ כט מס.2 , 2020.
- סגל חגי, גאון ונדיב ואכזר, שטחים תמורת חלום, ידיעות אחרונות ספרי חמד, 2013.
- סקירה כללית ההתיישבות בישע"ע אחרי מלחמת ששת הימים בתוך גייגר יצחק, זר יונדב (עורכים) **השיבה לציון**, הר ברכה 2006
- פוקסמן-שע"ל משה, גבירותי ורבותי מהפך, סלע מאיר, 2021.
- פיקאר אבי, "מי ומי ההולכים – אכלוסן של עיירות הפיתוח", בתוך: צבי צמרת, אביבה חלמיש, אסתר מאיר גליצנשטיין (עורכים) **עיירות הפיתוח**, יד יצחק בן צבי, תשס"ט, עמ' 195-216.
- פלדשטיין אריאל, ישראל ויהדות ארה"ב, בתוך: צמרת צבי, יבלונקה חנה ,**עידן 20 העשור הראשון: תש"ח-תשי"ח** ,יד יצחק בן צבי, 1997.
- קורן דוד, הנח"ל – צבא עם ערך מוסף, משרד הביטחון, 1997.
- קורן דן ויחיאל (חיליק) גוטמן, ישראל האחרת-הסכם השילומים, ממשלות ישראל לדורותיהן החלטות חכמות והחלטות מטופשות, ידיעות אחרונות ספרי חמד, 2017
- קמפינסקי אהרן, בפקודת הרבנות: התפתחותה של הרבנות הצבאית בישראל, ירושלים: כרמל, 2015, עמ' 19-44
- רכניץ עידו, חזון מדינת התורה בראשית ימי המדינה, תקציר מתוך תאוקרטיה דמוקרטית: עיון במשנתם המדינית של הריא"ה הרצוג, הרא"י וולדנברג והר"ש גורן, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת אריאל בשומרון,
- שפירא אניטה, ככל עם ועם, ישראל 1880-2000, מרכז שז"ר, 2012.